

borec

Iz prihodnjih števil

- **Franc Pasetta**
Pregnanstvo na otoku Ustica. O taborišču Fraschette d'Alatri
- **Marija Mahnič**
Moji spomini na internacijo v taborišču Fraschette d'Alatri
- **Janko Kostnapfel**
Pretresljivi kriki mater
- **Zoran Radonjić**
Otroci brez babic in jaslí: položaj otrok v črnogorski plemenski družbi v drugi polovici 19. stoletja
- **Marijan F. Kranjc**
Slovenska vojaška inteligenca: skica za antropološko študijo – II. del
- **Milislav Sekulić**
Slovenski prostovoljci v srbskih osvobodilnih vojnah 1912–1918: vojaško-zgodovinski oris
- **Božo Repe**
JLA in Slovenci
- **Pavle Čelik**
Begunstvo na Slovenskem: oris množičnih selitev domačega in tujega prebivalstva na slovenskem ozemlju v 20. stoletju zaradi vojn in revščine

V sodelovanju s Fundacijo Jožeta Ciuhe.

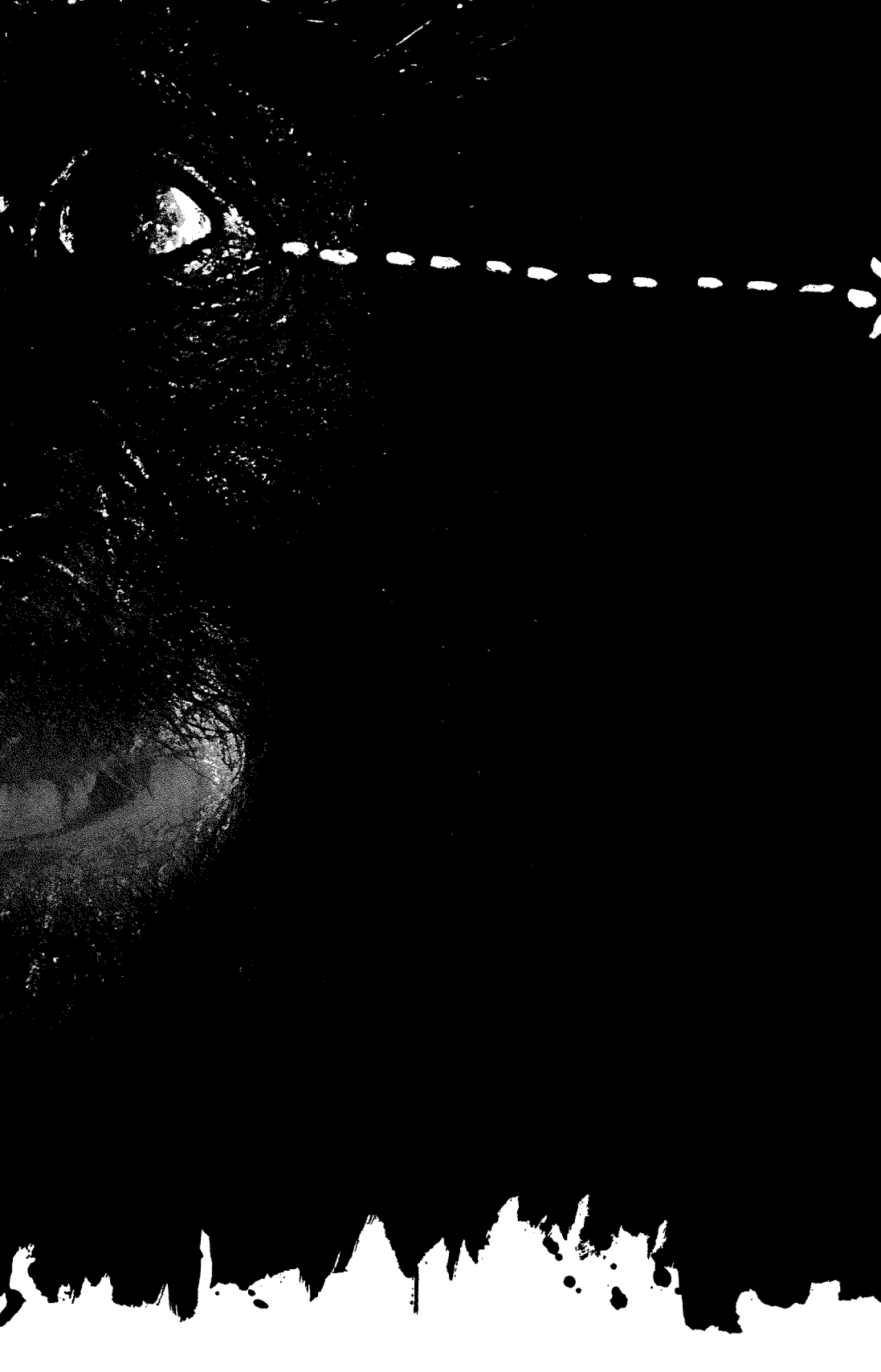
Monografske številke v pripravi

- **Mojca Ramšak**
Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev
- **Franc Fabec, Dejan Vončina**
Slovenska odporniška fotografija 1941–1945
- **Ljubljanski ilegalčki: skrb za ogrožene družine z otroki v Ljubljani 1941–1945**

horec

KAZALO

Jannis Ritsos	4
PESMI IZ CIKLA REŠETKE	
<i>Iz italijanščine prevedla Jolka Milič</i>	
Emil Cesar	22
UMOLKNIL JE TRS	
<i>Dr. Stanku Vuku - pesniku slovenske zemlje na Zahodu</i>	
Boris Grebenc	72
OD DNEPRA DO DNESTRA	
<i>Moj dolg padlim Slovincem na ruski fronti 1941-45</i>	
France Bučar	204
SPREMNA BESEDA	
Viktor E. Gusev	216
DRAGOCENO DELO SLOVENSKE FILOLOGINJE	
Odmevi na dela Marije Stanonik:	
<i>Poezija konteksta, I, Borec, št. 5-7, 1993</i>	
<i>Poezija konteksta, II, Borec, št. 8-10, 1993</i>	
<i>Iz kaosa kozmos, Borec, št. 538-539, 1995</i>	
AVTORSKI IZVLEČKI	222

Jannis Ritsos

Pesmi iz cikla Rešetke

Iz italijanščine prevedla Jolka Milič

O avtorju

Grški pesnik, dramatik in prevajalec Jannis Ritsos je bil rojen prvega maja 1909 v Monemvasiji v Lakoniji na Peloponezu. Umrli je leta 1990 v Atenah. Preživel je zelo težko mladost, se kmalu ogrel za marksizem in se aktivno zavzemal za napredne socialne spremembe v grški družbi. Velik del svojega življenja je zato prebil bodisi v izgnanstvu ali politično interniran. Sodi med grške najbolj dognane modernistične sodobne pesnike. Njegov opus je zelo obsežen in skoraj nepregleden, izdal je več kot šestdeset pesniških zbirk. Naj omenim le nekaj naslovov: *Piramide* (1930–1935), *Epitaf* (1936), *Pomladna simfonija* (1937–1938), *Opombe na robu časa* (1938–1941), *Stara mazurka v ritmu dežja* (1942), *Nespečnost* (1941–1953), *Sonata v mesečini* (1956), *Arhitektura drevja* (1958), *Most* (1959), *Orest* (1962–1966), *Agamemnon* (1966–1970), *Ismena* (1966–1970), *Helena* (1970), *Mreža* (1970), *Zid v ogledalu* (1971), *Vrnitev Ifigenije* (1971–1972), *Fedra* (1974–1975), *Mestni stražar* (1974–1975), *Daljava* (1975), *Telo in kri* (1976), *Pošastna umetnina* (1977), *Presojnost* (1977–1978), *Erotika - Mala suita v rdečem duru* (1980) itd. Veliko pesmi je uglasbil znani grški skladatelj Mikis Teodorakis, preveden je bil tudi v najmanj dvajset jezikov. Deloma ga poznamo tudi v Sloveniji. Prevedene pesmi so iz zbirke *Kamni, ponovitve, rešetke* (1968–1970).

Jolka Milič

Zadnji obol

Težke, težke ure v naši deželi. In on, dostojanstven,
nag, izpostavljen, šibak, je dovolil, da mu priskočijo na
pomoč; računali so nanj; si prisvajali pravice, zahtevajo;
govorijo v njegovem imenu; mu vsiljujejo dih, korak;
dajo mu miloščino; natikajo mu preširoka in preohlapna
oblačila,
in mu zategujejo debelo vrv okoli bokov. On, v teh
tujih cunjah, ne govori in se niti ne nasmehne več,
da ne bi opazili, kako drži med zobmi (celo med spanjem)
in jo stiska kot svoj zadnji obol (edino, kar še zares poseduje),
svojo golo, bleščečo, neizprosno smrt.

7. novembra 1968

Vsemu navkljub

Natlačeni v gornji sobi. Polnoč je že odbila.
Nihče ni govoril ali jokal. Orjaški stražar je držal
svetilko.
Vsi ostali so jih potiskali z orožjem. Morali so skočiti
s tega balkona na nasprotnega. Razdalja ni bila
velika. Spodaj –
globoko kot vodnjak – se je komaj videlo tla, medlo
razsvetljena od zelenih žarnic skladišča za premog
in od mesarjeve izložbe. Skočili so drug za drugim.
In topo
strmoglavili na dno. Stražarji so si nato sezuli čevlje,
sneli nogavice, položili dve široki deski čez in stopili
na nasprotni balkon ob svetlobi ročne svetilke.
Njihova stopala so bila velika, lepa, svetla, čista;
njihovi nohti so se bleščali.

29. januarja 1969

Preprečitev

Poskusil je odpreti železna vrata. Bila so zaklenjena.

Otipal je vsak kamen posebej. Nobenega okna.

Pod cementom je zaslišal šum odtočne vode.

Z dlanjo je udaril po zidu.

Počakal. Nič.

Ponovno je udaril. Roka ga je zbolela. Torej?

Prebrskal je žepe in iskal vžigalice. Velika

roka

mu je pritisnila obraz k zidu. Zunaj, na hodniku,
so šli mimo stražarji s tranzistorji; en-dva, noč je –

kibla, vlaga, železna kljuka, žica –

en-dva, en-dva, noč je, noč, noč.

30. januarja 1969

Poziv

Se mora, reče, zglasiti čim prej – tako piše na
pozivu.

Kam? Kdaj? Pri kom? Na kakšno preiskavo? Čim prej,
reče.

Pogledal je list na drugi strani. Nič. Ponovno ga je prebral.

Skril ga je

pod žimnico. Potegnil ga je spet ven. Ga vtaknil v
omaro. Potem ga je skril v neko špranjo na podu.

Opoldne je zaprl polknice, zapahnil vrata in stopil
v spalnico,

skrival je vrgel pogled v ogledalo, za zaveso
je privlekel na dan list, počasi šel v kopalnico, ga
raztrgal na koščke

in ga vrgel v straniščno školjko. Ko je ravno dvignil
roko, da bi potegnil vrvico,

ga je prvi mož s čelado zagrabil za prste, ostala
dva pa sta ga hrbtno prijela in onemogočila.

1. februarja 1969

Poskus

Kri ne – reče; – čista barva, čudovita barva,
škrlatno rdeča, da z njo pobarvaš ustnice in oči,
da, rdeče tudi oči; rob plašča in pas; –
davna,
tuja zgodba – saj z nami ni v nobeni zvezi;
– kri ne;
in na stopnicah puščeno zidarsko žlico,
tudi njo
sem pobarval z isto barvo; ne umakni je z mesta,
ker sem z njo prekril luknjo;
to je past zate, praviš – kdove? – najbrž predvsem
zame –
a ker sem ti jo pokazal, ker veva o njej oba,
kakšna past neki?

2. februarja 1969

Neznana enakost

Brezpomemben predmet, spomin, beseda –
enozložna pokrajina – nič drugega. Okoli droga
nenehno kroži brezrokec, s privezano nogo

na vrh,

brez čevljev, napol gol, medtem ko ga za šipami
gostišča drugi smehljajoči brezrokci mirno gledajo,
tudi oni prav tako privezani k mizam in posteljam,
a ti drugi v oranžnih copatah in belih nogavicah.

2. februarja 1969

Slika

V vlažnih in temnih sobah
ogromna budna ogledala
poglobljajo hodnike z obešalniki,
s črnimi preperelimi dežniki
in s križem na zadnjih vratih
z dolgim srebrnim Razpelom.

3. februarja 1969

Prisotnost duha

Ne pustim – reče – tej senci, da mi vdre v hišo;
prižgem lestence, prižgem petrolejke;
v vsaki sobi imam vžigalice pri roki, svetilke na
olje,
stare in nove sveče. Dva visoka svečnika
ob straneh stopnic. S palico udarim po zidu – to
je moja palica, rečem, to je zid; natančno določam,
razporejam, imenujem; pripravljam odgovore; na
železni žebelj natikam pobotnice; a zlasti imam
pripravljene ob štirih kotih postelje – glejte jih –
štiri debele pokončne sveče in beli trak za roke.

3. februarja 1969

On in stara stenska ura

Že dolgo sta vzmet in šipa razbiti.
Kazalca je porival s prstom. Čas mu
je bil podrejen. Na stolu pokonci se je
smehljaj; bi rad imel sedmo ali deveto
uro? Takole, pa je. Bi rad imel dvanajsto?
Tudi to je šlo kar hitro od rok. Nečesa pri
vsem tem pa le ni
znal ugotoviti: enajsta, osma, deveta ura
so kazale dan ali noč - morda noč;
ti dve orumeneli kosti v črnem lesu
in glavnik umrle z drobnimi diamanti, na mizi.

4. februarja 1969

Volilo

Rekel je:

Verjamem v poezijo, v ljubezen, v smrt,
zato verjamem v nesmrtnost. Napišem stih,

napišem svet; sem; in svet je.

Iz konice mojega mezinca teče reka.

Nebo je sedemkrat modro. Ta čistost
je ponovno prva resnica, moja zadnja želja.

31. marca 1969

Kri

Potem smo na cesti zagledali madež krvi;
madež se je povečeval, se širil, poplavljal je
dvorišče, stol, vodnjak, vedro;
zunaj je ostal le meter vrvi – ne več.

Stolpna ura je postala rdeča;
prav tako poštna stavba. Madež se je širil,
goltal je hiše, telegrafske drogove, sonce,
goltal je tudi nas – skrival nas je v rdečini.
In ko smo doživeli njegovo veličino, smo se znova
počutili lepe, preproste, opredeljene, izpolnjene.

17. maja 1969

Pohlepnež

Pohlepno je razdajal – in včasih celo stvari,
ki niso bile niti njegove – kot na primer
tisti hrib,
ves višnjev od sončnega zahoda, s smaragdnimi
drevesi, vrisan z zlatimi meglicami, ali lastovičjo
senco nad klasjem, ali sponko, ki je ponoči, pred
železno vrtno ograjo, padla
z las lepe ženske, ko je rekla »ne«.
Od zares svojih stvari – katere svoje stvari? –
ni ohranil ničesar;
živel je od tega, kar je podarjal. In ko ga je doletelo,
da je bil čisto brez vsega, je zaprl oči in čakal, da bi
izumil in razdal kaj večjega od samega sebe.
In ravno takrat je čutil, da je najbolj *svoj*.

22. maja 1969

Vmes

Ujet v past med dvema
velikima napisoma:

»DA«, »NE«.

S časom sta tabli
zbledeli,
se sesuli,
vrgli so ju v ogenj.

On pa
spet ujet v pasti,
in še bolj kot prej:
niti DA niti NE.

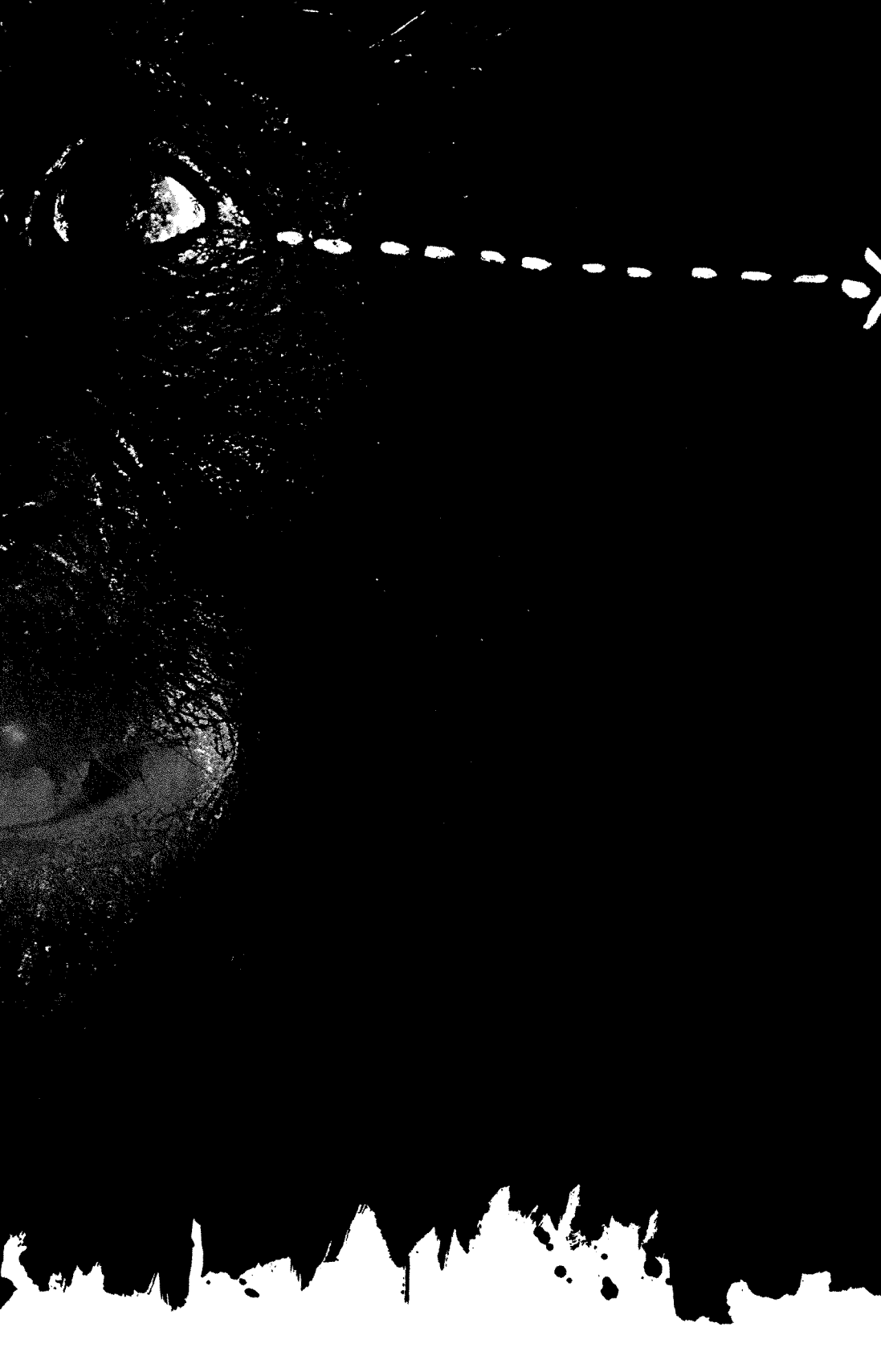
29. maja 1969

Prerojenje

Že leta se ni nihče več ukvarjal z vrtom. In vendar
letos – maja, junija – je čisto sam vzcvetel,
razrasel se je tja do ograje – tisoč vrtnic,
tisoč nageljnov, tisoč gorečk, tisoč dišečih grahorjev –
vijolične, oranžne, zelene, rdeče in rumene
barve – barve-peruti; – tako da se je spet prikazala
ženska s svojo škropilnico in jih začela zalivati – znova
lepa,
polna vedrine in nepojmljive domačnosti. In vrt jo
je prekril do ramen, zaobjel jo je vso in jo osvojil;
dvignil jo je v svoje naročje. In tedaj smo, sredi
poldneva, videli
vrt in žensko s škropilnico, kako se povzpenjajo v nebo –
in ko smo strmeli v višave, nam je nekaj kapljic
iz zalivalke
nežno oškropilo lica, podbradek, ustnice.

3. junija 1969

Politično interniran na Karlovasiju – Samosu.

Emil Cesar

Umolknil je trs

Dr. Stanku Vuku – pesniku slovenske zemlje na Zahodu

Lov

Ko lovec na lovu
moj trs v jeseni
nekomu sledi:
o lepi, lepi ženi.

V poznem večeru
je tesen lov. Trs
rezko poje
ko krik vetrov.

Ozka, o ozka
je srčna rana:
črna iz nje curlja
ko kri fazana.

Nad vodo zvezda
trhlo gori.
Umolknil je trs.
Večer me tesni.

Stanko Vuk

P rispevek bi zelo rad naslovil *Na svetli strani meseca*, kot zdaj radi simbolno, a krivično označujemo neki čas, ali kako drugače. Vendar tega ne morem storiti, ker me je sram. To je bil zelo žalosten čas. Dogodki, o katerih bo beseda, so povsem v nasprotju s takim naslovom, ki bi zato mejil na cinizem ali na brezsramno smešenje. Dogajanja, ki jih opisujem, pa si tega nikakor ne zaslužijo. V meni budijo globoko spoštovanje in obžalovanje. Dogajala so se vsak dan, žal le, da so bili za to krivi moji rojaki.

Trdno sem prepričan, da bodo ta krivični čas še ocenjevali zaradi pristranskosti in ga podvrgli nepristranski oceni zgodovine. In prav je tako, saj je zgodovina nepodkupljiva in neusmiljena. Ocenjevali pa bodo tudi čas in ljudi, ki so to počeli zavestno. Taka odkritja bodo lahko zelo boleča za moje sodobnike, zato smatram za svojo dolžnost, da kot literarni zgodovinar in očividec opozarjam na take stvari v imenu resnice – in samo to moramo zasledovati!

Naj ob tem spregovorim o svojih spominih v zvezi z dogajanji na tako imenovani »svetli strani meseca«. Tedaj sem bil že dovolj star, da se tistega časa zelo dobro zavedam. Strese me ob pomisli na gestapovsko-klerofašistično vlado, bolj klerofašistično kot gestapovsko. Tako smo čutili ljudje. Bila je grozeča, glasna in nasilna, kar je tudi vztrajno dokazovala. To je bil čas, ko je bila Ljubljana še vedno obdana z žico, s katero so jo ogradili Italijani, ko smo Ljubljančani živeli kot nemočne figure v pasti, nad katerimi je skrbno bdela domobranska politična policija, ko je zelo lačnim ljudem ledenela kri po žilah, kadar se je ponoči pred hišo ustavil skrivnostni avtomobil in so se nemočno spraševali: Ali morda niso prišli pome? To je bil čas, ko so maskirani ljudje vdirali v stanovanja in morili ljudi drugačnega političnega prepričanja in ko so se na zidovih pojavljali zgovorni in grozeči črni odtisi človeške dlani, znaki »črne roke«. Čas, ki ni poznal milosti, oznanjal je samo nasilje in smrt. To je bil čas, ko si se nenadoma zavedel, da že nekaj dni nisi srečal znanca iz ulice, pozneje pa si izvedel po ovinkih, zgrožen, da so ga ustrelili kot talca na Gorenjskem ali pa ga odpeljali v nemško koncentracijsko taborišče z istim namenom, da po trpljenju ne preživi vojne.

Naj se izračuna, koliko mladih ljudi je slovenska politična policija izročila Nemcem od septembra 1943 do maja 1945, da so jih kot privržence narodnoosvobodilnega gibanja ustrelili kot talce, in koliko tisoč ljudi so z istim namenom odpeljali v nemška koncentracijska taborišča. Odgovorite, koliko mladih intelektualcev je bilo leta 1944 nasilno mobiliziranih v domobransko vojsko! Do danes ni še nihče spregovoril o tem, za njihovo smrt pa je nekdo odgovoren! Koliko pričakovanj, koliko načrtov in idealizma je bilo v teh ljudeh! Kako resno so se pripravljali na svoj poklic po vojni! Še danes se živo spominjam onemogle pripovedi nekoga, ki je bil mobiliziran na tak način. Z odgovori na vsa ta vprašanja bo podoba na »svetli strani meseca« resnična, vendar ne popolna!

To je bil tudi čas nemirnega izzivanja, ki ni nikogar puščal pri miru, ko je bilo potrebno nenehno umišljati si sovražnike, da bi zlomili posameznike, da bi klonili pred propagando, pa čeprav so to bili enkrat meščani, drugič nepredeljeni sredinci in tretjič samo dijaki. To je bil čas grozljivih propagandnih gesel, za katerimi so bila vedno tudi dejanja! Ena takih groženj je bila: Manj dijakov – manj divjakov! Pregoreči domobranski propagandisti so taka gesla izrekli kot svojo modrost na nasilno zbobnanih protikomunističnih zborovanjih. *Slovenec* in *Slovenski dom* sta o teh »inovacijah« pisala podrobno in s posebnim namenom. Zlahka lahko ugotovimo tudi imena tistih političnih gorečnejšev, ki so v isti sapi govorili o brezbožnem komunizmu in židovski plutokraciji, pač tako, kot so jim v Berlinu vrteli trenutno propagandne plošče.

Doba po septembru 1943 je bila najtežja, najsramotnejša in najgrša v mojem življenju in se je zelo nerad spominjam.

Vendar, naj ne ostane vse samo pri lastnih bridkih spominih. Zgovorna pričevanja, po katerih bo morala poseči slovenska zgodovinska znanost, imamo tudi v nasprotnem taboru. Naj si v dokaz brezpravja sposodim izjavo dr. Stanka Kocipra. V svojih spominih je o slovenski politični policiji zapisal: »... Nekoč pozneje, ko sem bil že Rupnikov osebni tajnik, sva s prezidentom ponoči ob dveh vdrla na policijo. Videla nisva ničesar. Prezident je zastavil nekaj vprašanj, agentom ponudil cigarete in sva šla. Leta pozneje me je Pavle Rant, ki je bil takrat agent politične policije v begunjskem taborišču Spittalu na Koroškem, rekel: »Če bi vidva s starim takrat prišla pet minut prej, bi najbrž tudi Loch šel Rasbergerjevo pot...«¹ Rasberger je bil bivši uslužbenec Ljudske knjižarne in član politične policije. Dokazali so mu nasilje nad zaporniki, zaradi česar je bil deportiran v nemško koncentracijsko taborišče.

Grozljiv je tudi zapis Alenke Puhar, ki je nastal po pričevanju jetnic, aretiranih po januarju 1945 v Ljubljani. Naj ga navedem: »Gre namreč za besede,

ki so jih izvlekli iz ljudi z nepopisnim trpljenjem, izsiljevanjem, grožnjami. Ti so zaznamovani s krvjo, znojem, urinom, slino, ker gre za ženske, tudi z menstrualno krvjo in mlekom, ki je zastajalo v prsih...«² Za dosego svojih ciljev se ti ljudje niso obremenjevali z nobeno stvarjo. Dovoljeno je bilo vsako sredstvo! Pri tem mislim tudi na pričevanje Hede Škulj, ki pripoveduje, da je slovenska politična policija skušala odkriti ilegalni odpor tudi s pritiskom na starše zaprtih in na njihove sorodnike. Da bi prišli do ustreznih podatkov, so mučili celo otroke!³

S tem pa problematika ni izčrpana.

Poučno bi namreč bilo, da bi posvetili posebno preiskavo podobi policijskih preiskovalcev, ki so bili večinoma mladi ali zelo mladi ljudje. Med njimi so bili nekateri gimnazijci višjih razredov, brez vsakih življenjskih izkušenj. Prišli bi do presenetljivih zaključkov.

V obdobju fašistične in nacistične okupacije nismo poznali le plačanih ovaduhov, temveč celo plačane ubijalce!

Višek nasilja na področju kulture na Slovenskem pa pomeni nasilna smrt pesnika in pisatelja dr. Stanka Vuka, njegove žene Danice in njenega priložnostnega obiskovalca dr. Draga Zajca.

Pričujoči prispevek govori o Vukovi smrti. Nekatere zelo zgovorne politične manipulacije v zadnjem času so ga nameravale oblatiti, sicer pri stranskih vratih zgodovine in sramežljivo. Vendar tako ravnanje poznamo: večkrat izrečena laž postane resnica pri strankarsko zastrupljenih bralcih, ki ne ločijo zrnja od plev in za katere mislijo drugi. Ne ločijo političnih floskul od znanstveno pretehtane besede. Takemu ravnanju se je treba – v imenu resnice – odločno upreti, ker tak način pisanja oziroma razmišljanja ne sme biti pravilo v sodobnem pojmovanju.

Nasilna smrt dr. Stanka Vuka je bila doslej deležna velike pozornosti, tudi v evropski javnosti. O tem nas seznanja Miran Košuta: »Delo bo še letos ali najpozneje v začetku naslednjega leta na voljo tudi slovenskemu bralcu, saj pripravljata ZTT slovenski prevod. Hkrati se že obetata tudi prevoda v francoščino (pravice si je zagotovil založnik Balland) in nemščino (pravice je kupila založba Hauser iz Münchna). Italijani načrtujejo tudi filmsko predelavo romana, ki bo zaupana tržaškemu režiserju Francu Giraldiju.«⁴ Pozneje je politično dogajanje morda zavrlo nekaj plemenitih načrtov.

Tudi na Slovenskem je ta problematika zanimala predvsem intelektualce in pisatelje. Bila je deležna večkratnih podrobnih raziskav, vse pa so si bile edine: zaradi svojega sklepa, da se pridruži partizanom, so Vuka ubili politični nasprotniki. O tem so doslej pisali v knjigah dr. Lino Legiša in akademik dr.

Milko Matičetov (*Zemlja na zahodu*), Jože Vidic (*Po sledih črne roke*), Fulvio Tomizza (*Mladoporočenca iz ulice Rossetti*) in Miran Košuta (*Krpanova sol*). O njegovem in Daničinem življenju je bilo objavljenih še nekaj prispevkov: med prvimi je o Vuku pisala Mara Samsa, med slovenskimi pisatelji pa ima največ zaslug za oživljanje spomina na Stanka Vuka in njegovo ženo Danico Tone Partljič. Skupaj z igralcem Tonetom Kuntnerjem sta v sezoni 1990–1991 pripravila »lepljenko« v Mestnem gledališču v Ljubljani z naslovom *Tako srečen bi bil, če bi ti razumela te moje besede*. Drama Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani pa je uprizorila dramo Toneta Partljiča *Kakor pečat na srce*. Ilka Vašte pripoveduje, da je prvi roman o Vukovih nameravala napisati Mara Samsa. Zanj je že zbirala gradivo, a jo je prehitela smrt.⁵ Čeprav so vsa dela izredno pomembna, zaslužita za nas posebno mesto Tomizzov roman, ki je izšel v visoki nakladi 50 tisoč izvodov pri založbi Mondadori v Milanu, in Vidičeva knjiga *Po sledih črne roke*. Tomizzova knjiga tudi zato, ker je ponešla v svet »literarno informacijo o slovenski narodnostni skupnosti v Italiji«.

Prevod Tomizzovega romana so Slovenci sprejeli s priznanjem. Tako je ob njegovem izidu zapisal Tržačan Josip Tavčar, kar je še posebej pomembno: »V knjigi *Novoporočenca iz ulice Rossetti* je Tomizza dosegel idealno ravnovesje med zgodovinsko resničnostjo in poetično invencijo, kar daje temu njegovega najnovejšemu delu značilnosti prave umetnine in ga postavlja na sam vrh njegovega opusa.«⁶

Omenjene raziskovalce in njihove raziskave zelo cenim, namen njihovega pisanja pa izredno spoštujem. Moje ugotovitve se ne razlikujejo od njihovih, na njih celo gradim, nastale pa so v želji čim bolj približati se resnici. Zato sem proučil vse doslej znane podrobnosti, jih med seboj primerjal in ocenil. Opravil sem tudi nekaj dodatnih razgovorov, ki so se mi zdeli potrebni, za kar se vsem najlepše zahvaljujem. V raziskavo sem vključil tudi nekatera pričevanja, ki sem jih našel v arhivu in ki doslej niso bila upoštevana. Vse uporabljeno gradivo hrani Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani.

I.

Dr. Stanko Vuk je bil za literarno zgodovino pomembna literarna in politična osebnost, veljal je tudi za vidnejšega predstavnika krščanskih socialistov na Goriškem in deloma na Tržaškem. Tako ga je ocenjevalo tudi narodnoosvobodilno vodstvo na Primorskem. Tesno pa je sodeloval tudi s slovenskimi narodnimi liberalci v Trstu in z ilegalnim Narodnim svetom.⁷ S temi idejami

se je seznanil v Ljubljani, kjer je sodeloval pri reviji *Ogenj*, katere sotrudniki so bili še Edvard Kocbek, Miško Kranjec in dr. Marijan Breclj.⁸ Sklepam, da je pod tem vplivom prišlo pozneje do idejnega razhoda s tržaško oziroma goriško krščansko skupino, ki je ostala na jugoslovanskih rojalističnih pozicijah in vse bolj osamljena. Okupacija in narodnoosvobodilni boj sta zgovorni dokaz za to.

Kljub mladosti je Vuk vzdrževal politične in kulturne stike s kulturnimi in javnimi delavci v tedanji Sloveniji. Čeprav je njegovo življenje podrobno raziskal dr. Lino Legiša, si zaradi povezovanja dogajanj oglejmo nekatere Vukove življenjske dogodke: že kot dijak je bil pobudnik ilegalnega dijaškega glasila *Brinjevke* (1938). To mu je očitala tudi italijanska obtožnica na zloglasnem tržaškem procesu leta 1941. Sodeloval je tudi s pisateljem Lovrom Kuharjem – Prežihovim Vorancem. Ne verjamem pa, da je na stike s Prežihom opozoril zasliševalce Vuk sam. Za domnevo govorijo tehtni vzroki. Sicer pa stiki s Prežihom niso bili ne trdni ne daljši. Tesneje je bil povezan z drugimi pisatelji in javnimi delavci iz Ljubljane, vendar teh imen ni omenjal na zasliševanjih. Italijanski zasliševalci so to upoštevali kot obremenilni dokaz. Zanimivo je tudi, da tega Prežihovega »zločina« Italijani niso privlekli na dan ob Prežihovi aretaciji leta 1943.

Ni znano, kdaj so bili vzpostavljeni stiki s Prežihovim Vorancem, prav tako ne podrobnosti o tem, zakaj je prišlo do njih. Sodim, da so bili literarni, da ga je Prežih obiskal kot založnika. Podatek je tudi sicer pomemben. Stanko Vuk ni bil ozko strankarsko zamejen, temveč je bil že pred vojno politično strpen, živo in nestransko se je zanimal za sodobno sodelovanje v književnosti. Že tedaj je spoštoval in cenil ljudi drugačne idejne usmerjenosti in drugačnega političnega mišljenja. Dokaz, da je imel Prežih stike s primorskimi kulturnimi delavci, je objava novele *Boj na požiralniku v Biblioteki za pouk in zabavo* leta 1937. To je bila prva knjižna objava kakega Prežihovega dela po objavi *Povesti* (1925) in za Prežiha gotovo pomembno in vzpodbudno dejanje. Sklepam, da je Prežih obiskal Vuka leta 1940, ko se je vračal iz Francije v Jugoslavijo. Tako domnevata tudi Prežihova žena Marija Kuhar in Vukova sestra Jelka.⁹ Zanimivo je, to navaja Legiša, da je Vukov sestanek s Prežihom vzbudil nezaupanje dr. Janka Kralja.¹⁰ Albert Rejec pa ga je označil za eksponenta dr. Janka Kralja, vendar velja ta označitev za obdobje pred letom 1940.¹¹

Postavlja se vprašanje, kako je italijanska policija izvedela za te stike, saj ji Vuk, kot rečeno, na zasliševanjih verjetno ni pripovedoval o tem srečanju.

Vuk se je poročil z Danico Tomažič, sestro Pinka Tomažiča, 16. junija 1940. Že 18. oktobra istega leta so ga aretirali in odpeljali v tržaške zapore

Coroneo. Zaprli so tudi Danico, sodni proces pa je bil šele naslednje leto, od 12. do 14. decembra 1941. Proces si je prislužil vzdevek »bučna manifestacija partizanskega gibanja, ki se je razvilo v Julijski krajini že z letom 1941«. Zato so tudi bile izrečene eksemplarično stroge kazni. Obtožence so združili v »en sam proces«, čeprav so pripadali različnim političnim prepričanjem. V procesu je bilo 60 obtožencev, 22 intelektualcev, 18 komunistov, 19 tigrovcev in en italijanski vojak.¹²

Danes sta živa le še dva člana, Vid Vremec in Srečko Golja. Vuka je posebno sodišče za zaščito države obtožilo protifašističnega delovanja, širjenja slovenskih knjig, izdajanja dijaških listov, vohunstva in prevratništva.¹³ Devet obsojencev je bilo obsojenih na smrt z ustrelitvijo, štirje (dr. Lavo Čermelj, dr. Dorče Sardoč, dr. Anton Ščuka, Anton Kavs) so bili pozneje pomiloščeni na dosmrtno ječo, drugi obtoženci pa so bili obsojeni na šest do trideset let ječe.¹⁴ Vuku so prisodili petnajst let, njegovega svaka Pinka pa so kot komunista obsodili na smrt z ustrelitvijo. Ko so se razmere v Italiji spremenile – pri tem mislim na padec fašizma in kapitulacijo Italije ter nemško okupacijo –, so Vuka leta 1944, po treh letih in štirih mesecih, izpustili iz zapor.

Čas, ki ga je prebil v jetnišnici v Fossanu (Piemont), je utrdil njegovo veljavo med jetniki, hkrati pa je pod vplivom zunanjega dogajanja, predvsem tistega v Sloveniji, idejno zorel. V jetnišnici ga je spoznal tudi Vid Vremec. S sojetniki se je srečeval na sprehodih in z Vukom je navezal prijateljske stike. V spominu mu je ostal kot »zelo družaben, kulturno razgledan in prijeten sgo-vornik«. Govorila sta tudi o politiki. Bil je proti fašizmu in prepričan je bil, da bodo v svetovni vojni zmagali zahodni zavezniki. Do komunistov je bil politično strpen in ni »kazal nobenega nasprotja in sovraštva«, nasprotno, razumel je »zahteve tedanjega časa o skupnih žrtvah in naporih orjaškega boja«.¹⁵

Zelo zgovoren in značilen je citat, ki doslej ni bil znan in ga navaja dr. Marijan Brecelj in dokazuje, da je bil v tistem času že idejno in politično ozaveščen: »Naj nihče mojih bivših prijateljev in znancev tam pri vas, ki niso z vami, ne pričakuje, da mu bom še kdaj stisnil roko.« Prelom z nekdanjimi somišljeniki je bil tedaj že dokončen, z njimi se je razšel.

Iz nekdanjega privrženca dr. Janka Kralja se je vse boj približeval miselnosti Edvarda Kocbeka in njegovi reviji *Dejanje*. S Kocbekom je tudi vzdrževal stike, še bolj pa se mu je začel približevati po njegovem sodelovanju z Osvobodilno fronto. O tem obstaja več dokazov, tudi izjave v pisnih ženi Danici in staršem. Dvaindvajsetega novembra 1943 je ženi zabičal: »Bog varuj, da bi me spravila iz ječe bela garda in podobno, raje umrem tu notri.«¹⁶ Dobro se je zavedal, kako usodne posledice bi lahko imela taka rešitev. Bil je proti izpustu

za vsako ceno. Vedel je, da so za takim dejanjem vedno pogoji, zato je želel ostati svoboden v vseh svojih odločitvah. Tudi domačim je pisal podobna sporočila, na primer, da ne bo nikoli podpisal prošnje za izpust, če fašizem ne prekliče obtožb proti njemu.¹⁷

Zakaj tak odpor in v kakšni zvezi se mu je zastavljala taka misel? Za tako mišljenje je gotovo bil vzrok!

Zgovorno in pomembno je tudi sporočilo dr. Jože Vilfana, ki dokazuje, da mu je Vuk skušal razkriti vzroke za svojo odločitev. Izstopata Vukova bojevitost in odločnost, da naredi korak, za katerega se je kot Slovenec že davno odločil: »Srečala sva se prvič pred nekaj tedni. Pripovedoval mi je, kako je v zaporu zasledoval dogodke po svetu. Aretirali so ga, ko je Hitler slavil svoje prve zmage, sodili pa nekaj mesecev po zlomu stare Jugoslavije, ki se je nad Primorskim zrušil kot konec sveta. Dr. Stanko Vuk ni izgubil vere in kmalu je zvedel za prva znamenja, da slovenski narod ne priznava usode, ki mu jo je namenil svetovni fašizem, da se slovenski narod bori; zvedel je za nastanek Osvobodilne fronte in začenjajoče se partizanske boje. In od prvega trenutka je osvojil stvar Osvobodilne fronte ...«¹⁸

Trinajstega januarja 1944 so ga premestili v zapore v Alessandiji, kjer je prišel v stik s pisateljem Josipom Ribičičem in nekaterimi drugimi pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja. Politični zaporniki so ga poučili tudi o zapletenem političnem položaju na Tržaškem. Svetovali so mu, da bi moral takoj v ilegalo, če bi želel delovati v Trstu.¹⁹ Verjetno je tedaj prinesel Ljubljčan Stane Kovač domačim sporočilo približno take vsebine: »Raje umrem, kot da grem v belo gardo.«²⁰

Ponovno se postavlja vprašanje: V kakšni zvezi so ga zaposlovale take misli? Ali je živel pod pritiskom nekdanjih političnih somišljenikov, kljub temu, da je bil v zaporu? Ali so se ti prizadevali za njegovo izpustitev?

Za Vukovo razveljavitev kazni so poskrbeli Nemci. Februarja 1944 je bil izpuščen iz ječe po posredovanju Rdečega križa iz Trsta. Posređoval je Roman Pahor, ki je bil zaposlen pri njem, hkrati pa je bil obsojenec na istem procesu kot Vuk in ostali. Pahor je posređoval tudi za druge, aprila 1944 tudi za Vida Vremca, ki je iz previdnosti takoj po izpustitvi odšel v partizane.²¹

V času prestajanja zaporne kazni je prišlo do nekaterih sprememb Vukovega značaja: postal je previdnejši, tudi v stikih z ljudmi. Pred aretacijo je bil znan kot zelo odkrit človek, »ki ni znal brzdati svojega jezika«, čeprav bi moral biti v tistih časih »previden kot še nikoli prej«.²² Vendar kljub temu domnevam, da je tudi po prihodu iz zapore ohranil nekaj te simpatične, mediterske odkritosti. Tudi Legiša pripoveduje, da po vrnitvi v Trst ni bil najbolj

previden v pogovorih in na obiskih.²³ Kot veselega, dobrega, odkritega in prijaznega se ga spominja sestra Jelka.²⁴ Dr. Ivo Juvančič ga opisuje kot simpatično osebnost: bil je »vedno nasmejan, glasen in jezičen, vendar tudi odkritosrčen«. Odkrit je bil do take mere, da bi se veljalo zamisliti. Nekoč mu je rekel: »Nikdar ne boš politik, kaj šele diplomat.« Opazka je bila izrečena v šali. V pojasnilo povejmo, da se je 1934 vpisal na Fakulteto za politične in diplomatske vede na Univerzi Cà Foscari v Benetkah in jo 1938 zapustil kot doktor. V šali izrečeno pripombo Juvančič pojasnjuje: »Saj je bil po svoji glasni zgovornosti okrutno odkrit v svojih mnenjih in sodbah, pa naj je šlo za načelna politična vprašanja ali za konkretne dogodke in osebe.« Hkrati ga predstavlja kot simpatičnega človeka, »polnega življenja in nadpovprečne inteligence«.²⁵

Stanko Vuk je imel nekaj izjemno dragocenih značajskih lastnosti, katerim se ni izneveril niti pod nasilno fašistično okupacijo, kar je še toliko bolj dragoceno. O tem pripoveduje France Bevk: »... Prihajal je k meni v dne, ko so se mnogi iz strahu pred policijo izogibali mojih vrat. Fantovsko drzen in odkrit se je upal pred vsakomur zagovarjati resnico in pravico. Nisva se ujemala v vseh vprašanjih, a v najvažnejših, ki so najgloblje zadevala obstanek naše narodne manjšine, se nikoli nisva razšla ...«²⁶

V dokaz taki trditvi je tudi izjava duhovnika in sorodnika Ivana Budine. Srečala sta se v Katoliški knjigarni v Trstu nekaj dni pred Vukovo smrtjo. V pismu, ki ga je pozneje napisal svojcem, govori tudi o njegovem značaju. Opazil je, da je bil spremenjen, ne več vihrav, temveč bolj premišljen.²⁷

Tudi dr. Ivo Juvančič pripoveduje o njunem srečanju februarja ali marca 1944, ko je spoznal spremembe v njegovem značaju, ki si jih je razlagal kot izkušnje iz zapore.²⁸ Tomizza pa celo trdi, da sta ga krivična sodba in dolgotrajni zapor naredila ključnega, vendar v svojih kritikah ni bil pristranski: »Prizanašal ni nobeni strani, ki so se divje spopadale med sabo.«²⁹ Bil je previden in, kot vidimo, vseskozi načelen, jasna in premočrna osebnost. Odkrit je bil do tistih, ki jih je spoštoval in za katere je sodil, da so vredni zaupanja, a tudi načelen do pripadnikov nasprotnega tabora, ki so ga hoteli prisiliti v politično dogajanje, s katerim ni soglašal.

Kljub temu je bil v času tržaške »črne strahovlade«³⁰ še premalo previden. Za vzdušje, kakršno je po kapitulaciji Italije zavladalo v Trstu, so bili krivi v Ljubljani. Zgovorna je izjava Branka Babiča, ki je mnogo časa prebil v Trstu kot ilegalce: »Tako sem si zagotovil varno zavetje v okupiranem Trstu, kjer je bil močan policijski aparat in osredotočena skoraj vsa reakcionarno-fašistična prisila. Poleg Italijanskega policijskega aparata, v okviru katerega so sodelovale posebne enote za boj proti partizanom, je tu močno deloval nemški

gestapo in kasneje tudi belo-plavogardistična agentura. Vsa ta policijska mašinerija je bila usmerjena predvsem v zatiranje osvobodilnega gibanja, ki se je vsemu navkljub razvijalo in se kljub udarcem, ki jih je doživljalo, razraslo v močno silo in ob zaključnih bojih za osvoboditev mesta z orožjem potolklo vso to golazen.«³¹

Ta čas pronicljivo in obtožujoče predstavlja tudi Boris Pahor. Po dvajsetih letih politične okupacije in terorja so se ob pomoči nemškega gestapa razmere na Tržaškem zelo zaostrole. Ugotovitev je za nas bridka in obtožujoča: »... A še hujše so bile nevidne slovenske tipalke, skrivna mreža ljubljanskih emisarjev, pred katero je bil tržaški človek nekako brez moči, saj ob obrazu ni mogel ugotoviti, ali gre za naklonjeno osebo ali za sodelavca z okupacijsko oblastjo.«³²

Razen opredelitve za narodnoosvobodilni boj, ki je bila večinska, je bila med meščani na Tržaškem nekoliko bolj kot v Sloveniji zasidrana pripadnost kralju in Kraljevini Jugoslaviji, kar je bila še posledica nekdanje privrženosti Jugoslaviji, med okupacijo pa plavi gardi.

Odločitev Stanka Vuka, da se priključi partizanom, je bila po njegovi izkušnji Trsta trdna, tem bolj, ker se je za odhod v partizane že prej odločila tudi žena – postala naj bi partizanska učiteljica v Koprivi na Krasu.³³ Vukova želja po sodelovanju s partizani je bila močnejša kot morebitni idejni pomisleki. Za odhod se je odločil kljub temu, da je izvedel za smrt prijatelja in pesnika Lada Piščanca, kaplana v Cerknem. Njegova smrt ga je močno prizadela. Zaradi vdora Nemcev v Cerkno so namreč partizani kaplana obtožili in ga po pomoti ubili.³⁴

II.

Vukovi stiki z narodnoosvobodilnim bojem niso bili naključni. Njegova politična izhodišča so bila idejno dovolj široka, da se je opredelil zanje. Njegova politična načelnost je vzbujala zanimanje in pozornost. France Bevk, tedaj predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje, pripoveduje, da so celo vedeli, da je »pravkar prišel iz ječe« (nasprotniki so vedeli celo več!) in da med »goriškimi izobraženci katoliške smeri ni bilo nikogar, ki bi si upal odkrito pristopiti k osvobodilnemu gibanju«. Ker je bil »edini, ki bi bil pogumno šel pravo pot«, je Bevk pokrajinski odbor večkrat opozarjal nanj.³⁵ Domnevam, da je tudi dr. Jožo Vilfana opozoril nanj, kar pa ni bilo potrebno.

Miran Košuta navaja, da je Vuk vzpostavil stike s partizani februarja 1944, takoj po prihodu iz zapora, v rojstni hiši. Pričevanja to potrjujejo. Tam ga je namreč »prestregla« kurirka, torej ga je tudi ona iskala in pričakovala v imenu narodnoosvobodilnega boja in ga pospremila na Vogrsko, kjer se je sestal z dr. Jožo Vilfanom.

Kot pripoveduje dr. Joža Vilfan, mu je verjetno partizan Lovrenc sporočil, da želi Vuk govoriti z njim.³⁶ Drugače pripoveduje Zdenko Zavadlav, vendar s tem ne spreminja poteka dogajanja.³⁷ Menda sta se sestala še isti dan. Tomizova trditev, da sta se srečala nekaj tednov pred smrtjo, ne drži.

Dr. Joža Vilfan pripoveduje, da sta se sestala na Vogrskem. Sestanek je potekal med sprehajanjem. Vsebine razgovora se ne spominja več, spominja pa se, da je Vuk napravil nanj »najlepši vtis« in da je napovedal svoj prihod »za prihodnje dni«. Dogovorila sta se, da pride že »v enem tednu«, pa tudi o tem, kako pride.

Ker sta govorila o Vukovem stališču do Osvobodilne fronte, je bilo vse njuno razpravljanje usmerjeno v takratna uradna in aktualna stališča. Vuk je moral biti prepričljiv, zaupen in topel, kajti ti razgovori so Vilfanu vzbudili asociacijo, da govori z dr. Alešem Stanovnikom.

Pogovarjala sta se tudi o njegovem zasebnem življenju. Vilfan je izvedel, da namerava v partizane tudi njegova žena, kar je z zadovoljstvom sprejel na znanje. Srečanje z Vukom je ocenjeval kot eno svojih najpomembnejših nalog.

Zdenko Zavadlav pa pripoveduje, da so tedaj na pokrajinskem odboru Osvobodilne fronte »vlagali največji trud za pridobitev neopredeljenih goriških sredincev, kot sta bila med drugim prof. Rado Bednařik in ing. Josip Rustja«. Varnostno-obveščevalna služba je za dr. Jožo Vilfana pripravila sestanek s prof. Bednařikom.³⁸ Zaradi tega je Vilfan ocenjeval, da je po srečanju z Vukom opravil eno svojih najpomembnejših nalog na Primorskem. Med njegove pglavitne naloge je sodil prav stik s krščanskimi socialisti, in ker ga je vzpostavil s samim voditeljem, »je imel občutek, da /je/ končno prišel do cilja«.

Razgovor med njima je bil iskren, temeljit, odkrit in prisrčen. Govorila sta tudi o njegovem življenju v partizanih in soglasno sta sklenila, da naj ostane v Trstu še nekaj tednov, za kar je Vuk gotovo imel vzrok, potem pa naj ga zapusti. Ločila sta se kot prijatelja z besedami: »Čimprej na svidenje!«³⁹ Z dr. Jožo Vilfanom se je Vuk sestal dvakrat.⁴⁰

Več podrobnosti izvemo iz pripovedi Franceta Bevka, namreč, da je Vuka povabil v partizane Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko pri-

morje in Trst.⁴¹ Sestati pa bi se moral tudi z dr. Marijanom Brecljem, ki je nameraval priti na Primorsko.

Vukova odločitev za odhod v partizane je bila vsekakor preišljena. Pred odhodom se je o svojem koraku posvetoval z istrskim duhovnikom Božom Milovanovićem, ki mu je svetoval, naj z odločitvijo počaka kakšen mesec. Tudi sam se je po 8. septembru 1943 vrnil iz internacije v Berganu in zaradi odsotnosti si je moral ustvariti sliko o položaju v pokrajini.⁴²

Vuk je Milovanovića poznal že dlje časa. Pred vojno sta si delila prostore, Vuk za založbo Sigma, Milovanović pa je zastopal istrsko Mohorjevo družbo.⁴³ Kot kažejo poznejši dogodki, pa Milovanović ni mogel odvrniti Vuka od njegove odločitve.

Za nasvet, kaj naj stori, se je Vuk obrnil tudi na pomembnega primorskega javnega delavca, župnika Vergilija Ščeka, ki mu je nedvomno svetoval: »V hosto, jasno, da v hosto!«⁴⁴ Tomizza še navaja, da si Vuk po tem ni mogel kaj, da ne bi »starega gospoda objel«.

Vse izjave govorijo za to, da je bil Vuk politično opredeljen do svojih nekdanjih političnih somišljenikov, da je bil izredno kritičen do njihovega prepričanja in ni soglašal z njim. Zato laže razumemo njegov sklep, da pripravi brošuro, ki naj bi obračunala z »goriško sredino«. Menda je bil to vzrok za odločitev, da ostane še nekaj časa v Trstu.

Da je nameraval pisati, pripoveduje tudi dr. Ivo Juvančič. Ob njunem zadnjem srečanju mu je Vuk omenjal načrte za pisanje, v katerem naj bi zgrabil »bika za roge«. Pripovedoval mu je, da bo v delu zajel »širšo slovensko problematiko po prvi svetovni vojni na Goriškem«.⁴⁵

Po Vukovem prihodu iz zapora so torej morali biti stiki s predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja v Trstu pogosti, pristni in razvejani. Cita Perkan-Kosmina je pripovedovala, da je dan po umoru našla v stanovanju več zavojev ilegalne literature.

Da je bil Stanko Vuk do zadnjega odločen oditi k partizanom, pripoveduje tudi njegov bratranec Pavle Vuk. Spominja se, da je prišel na Vogrsko, verjetno drugič, ko je kot borec Vojske državne varnosti stražil pred sedežem pokrajinskega odbora. Takrat mu je Stanko Vuk povedal, da gre k dr. Vilfanu in da bo prišel k partizanom kot vodja (predstavnik?) krščanskih socialistov.⁴⁶ Vzrok za ta njegov obisk so bile grožnje Ernesta Jazbeca, ki jih je izrekel njemu in njegovi ženi Danici, o čemer bo govor v naslednjem poglavju, podrobnosti pa so opisane v Vilfanovih spominih na Stanka Vuka.

Kam naj bi torej Vuk odšel in kakšno delo naj bi opravljal, je več razlag. Njegova sestra Jelka domneva, da naj bi odšel na uredništvo *Slovenskega po-*

ročevalca. Njena domneva bi bila lahko verjetna, saj je imel sposobnosti za dobro novinarsko pisanje, ki bi prišlo v obzir v vojnem času. Miran Košuta pa govori o Črnomlju.⁴⁷ Njegova trditev je sicer tehtna, vendar vzrok za tako Vukovo odločitev ni znan in ga tudi ne vidim; podobno jasno dokazuje tudi Vilfanovo spominsko pričevanje, medtem ko bi bila Vukova pot v Belo krajino lahko verjetna. Dobro bi bilo izvedeti, kako je prišla ta novica v javnost.⁴⁸

Dr. Lino Legiša govori o dogovoru, kar se mi zdi tehtno in verodostojno, da naj bi Vuk prišel v Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Slovensko primorje.⁴⁹ Žal le, da ne pojasni podrobneje svoje trditve, ki je najverjetnejša. Gotovo je pri pisanju študije govoril z vsemi najpomembnejšimi političnimi sodobniki.

Tedaj je bila trenutna situacija torej taka, da naj bi Vuk zastopal krščanske socialiste v pokrajinskem odboru Osvobodilne fronte in ostal na sedežu pokrajinskega odbora. Tudi pot na Kočevski Rog bi bila mogoča, vendar kdaj pozneje. Tako pomoč, zavetje na Kočevskem Rogu, so res nudili tržaškim

Pr. 584/44-K

16. september 1944

Direktorju znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS

Na vašo dežurno bazo v Srednjo vas smo napotili tov. dr. Pahorja Marjana, ki je že pred časom prišel po vojaški poti iz Trsta. Tov. Pahor je po rodu Slovenec, ker pa je od mladega živel v Trstu in študiral na italijanskih srednjih in visokih šolah, ne obvlada slovenščine dobro. Kakor sam pravi, so mu splošne, predvsem pa ekonomske prilike Trsta dobro znane in bi lahko v tem oziru pri vašem delu pomagal.

Obišči ga v Srednji vasi, pogovori se z njim in presodi, za kako delo bi bil sposoben oz. uporaben.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

za Predsedstvo SNOS
za sekretarja

intelektualcem, kar ni ostalo neznano, pa tudi gospodarstvenikom in politikom, katerih življenje v Trstu je bilo ogroženo. Vodstvo narodnoosvobodilnega boja jih je namreč podprlo ne glede na njihovo politično usmerjenost in socialno stanje. Pri tem je vedno čutilo dolžnost poskrbeti tudi za njihovo koristnost. Kako naklonjeno je spremljalo politično dogajanje v Trstu, kaže tudi zgornji dopis direktorju Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS.

Dr. Dragotin Cvetko pripoveduje, da je bil član Znanstvenega inštituta tudi Gino Marović iz Trsta. Pripeljal in priporočil ga je Boris Kidrič. Bil je bogataš in antifašist.⁵⁰ Podobnega primera se spominja tudi Branko Babič iz t. i. »tržaške meščanske sredine«, ki si je skušala zagotoviti prevladujoč položaj tudi v ilegalnem narodnoosvobodilnem gibanju, hkrati pa je navezovala stike s plavo gardo, za vsak primer. Njeno igro v korist angleške obveščevalne službe je s pomočjo svojih agentov v plavi gardi (!) odkrila nemška policija. Sklep o aretaciji so sporočili iz Ljubljane. Pred aretacijo so se nekateri poskrili, nekaterim pa se je uspelo izogniti priporu. Ker je policija iskala tudi dr. Josipa Ferfoljo, ki je vodil mestni ilegalni odbor Osvobodilne fronte, je ta prosil ilegalno vodstvo, naj mu omogoči nagli umik iz mesta. Njegovi želji so ugodili in zaradi varnosti so mu predlagali, naj odide k izvršnemu odboru Osvobodilne fronte na osvobojeno ozemlje na Dolenjskem, kjer naj bi se vključil v strokovno delo v zvezi s Trstom. Na Dolenjsko je Ferfolja odšel s spremstvom, ki je skrbelo za njegovo varnost.⁵¹

III.

Dogodki so se zapletli 2. marca 1944, v večernih urah, ko je dr. Ernest Jazbec obiskal Stanka Vuka na njegovem domu. Obiskal ga je, ko je izvedel za njegovo namero, da odide v partizane. Vedeti moramo, da so Vuka z ozirom na njegovo preteklost imeli za pripadnika nasprotne politične opcije, za pomembnega pristaša Jazbečevega tabora, zato so si lastili pravico, da razpolagajo z njim.⁵² Jazbec ga je želel odvrniti od usodnega koraka.

Domneva bi lahko bila verjetna. Vuk in Jazbec sta se poznala od leta 1935 ali 1936, oba sta bila člana Ščekovega Krožka kraških študentov, skupaj sta ga ustanovila 12. decembra 1937 v Koprivi. V zvezi s tem sta pripravila nekaj tajnih sestankov na Višarjah in na Kovku pri Otlici.⁵³ Med vojno sta se razšla zaradi političnih nasprotij. Jazbec je bil privržen plavogardistični miselnosti, postal je tudi sodelavec Vauhnikove obveščevalne službe. Bil je nasilen in vse kaže, da so se ga ljudje bali, tudi v škofiji!

Razgovor med njima je moral biti odkrit in načelen. Vuk ni skrival političnih simpatij do nekdanjega prijatelja,⁵⁴ Jazbec pa je Vukovo odločitev sprejel z nejevoljo in je »morala izzvati razburjenje«. ⁵⁵ V razpravljanju, ki je sledilo, je zato moral Vuk celo zagovarjati svojo odločitev. Razprava je gotovo bila vroča, razgrela je strasti, saj sta Vuk in Jazbec govorila s povzdignjenim glasom.

Prepir se je končal s posegom žene Danice, posredovati pa je morala v moževo korist. Jazbec ju je nato zapustil, še prej pa jima je »surovo, neprizanesljivo, prekleto realno predložil,«⁵⁶ kakšna usoda ju čaka, še posebej Danico,⁵⁷ ki naj bi bila kriva za Vukovo odločitev. S tem je bila obsojena tudi ona. Razvnet pa je bil tudi Vuk. Jazbečevi grožnji ni ostal dolžen: odgovoril mu je, da bo poskrbel za to, da bo obležal še kdo, preden bo padel sam. Nato je zaloputnil vrata za njim.

Domnevam, da sta Vukova dobro poznala Jazbečev značaj, zato jima je njegova grožnja zapustila tesnoben vtis – bila je resna in Vukova sta jo razumela tako. Tomizza pripoveduje, da so bili trenutki po prepiru z Jazbecem mučni. Vuk, ki je stal, se je skušal obvladati, Danica pa je onemoglo sedla na stol. Prepir je slišala tudi sorodnica Cita Perkan-Kosmina. Vuk ji je dejal: »Me ni in Danici je Jazbec grozil s smrtjo.«⁵⁸ Podobno pripoveduje Jože Vidic: »Propadli dr. Jazbec, vodja z gestapom zvezane izdajalske bande, mu je zagrozil s smrtjo, njemu in njegovi ženi, ter svojo grožnjo tudi izpolnil.«⁵⁹

Jazbeca – Lisjaka opisuje tudi Boris Pahor v romanu *Zatemnitev*.⁶⁰ Prikazuje ga kot izrazitega in nasilnega plavogardističnega eksponenta.

Za Stanka in Danico je postal položaj v Trstu nevzdržen. Odtlej sta živela v »nenehnem preplahu« in »zagotovo ne bi bila odprla vrat stanovanja, opremljenih povrhu vsega še z varnostno verižico«. ⁶¹

Pravilna in zelo obtožujoča je trditev Borisa Pahorja, izrečena z grenkobo, ki sta jo gotovo občutila tudi Vukova: zdaj je bil človek »v rodnem mestu jetnik ljudi, ki jih je bila poslala Slovenska prestolnica«. ⁶² Začela se je igra s časom. Verjetno je zaradi tega opravil Vuk svoj drugi obisk na Vogrskem, saj je moral z dogodkom seznaniti dr. Vilfana. Kajti, kako naj bi sicer Vilfan po Vukovi smrti tako nedvoumno pokazal na krivce, če ga ne bi bil o vsem podrobno obvestil Vuk? Vilfanova izjava je bila tudi prva javna obtožba Jazbečevega dejanja v času njegovega življenja. Tako kot prvi sestanek je bil tudi drugi Vukov sestanek z Vilfanom prisrčen in razumevajoč. Ko sta se poslovi-
la, mu je Vilfan zaželel: »Čimprej na svidenje!«⁶³

Tudi Danica ni molčala o dogodku. Približno osem dni pred smrtjo se je potožila znankama iz SPŽZ za Trst, ki sta prišli na obisk. Omenja ga tudi

poročilo okrožnega odbora SPŽZ za Trst pokrajinskemu odboru za Primorsko 12. aprila 1944. Danica jim je povedala, »kakšen pritisk izvaja Jazbec na njo in na njenega moža«, da je zahteval, naj pristopita na njihovo politično stran. Ker ju ni uspel prepričati, jima je zagrozil, da bosta padla kot talca, njej pa je očital, da je glavna organizatorica SPŽZ za Trst. Čeprav je bila Jazbečeva obtožba izmišljena, je bila s tem utemeljena, ne pa tudi preverjena. V tistem času je ni nihče preverjal. Povedala je še, da je Jazbec podobno grozil še neki drugi družini na Občinah.⁶⁴ Po tem, kar je zapisal Vilfan, še bolj pa po poročilu SPŽZ za Trst, sklepam, da je bil dr. Ernest Jazbec med Slovenci v Trstu, zlasti med narodnoosvobodilnim bojem, dobro znan in nepriljubljen.

Dokaz, kako resno sta Vukova jemala Jazbečevo grožnjo, je tudi to, da sta jo sporočila Daničinim staršem, Pepiju in Emi Tomažič. Skrb in bojazen sta prevzeli tudi njiju. Po nasilni smrti sina Pinka je bila tedaj v nevarnosti še njuna edina hči. Zato sta Stanku in Danici predlagala, naj zapustita Trst in si poiščeta začasno zatočišče v Fossanu.

Desetega marca 1944, ali kot pravi France Bevk, le dan ali dva prej, kot je zapustil Trst, je Vuku telefoniral (!) duhovnik Božo Milovanović, ki je vedel za Vukovo odločitev, in ga prosil, naj sprejme nekega znanca iz Ljubljane. Milovanovićevo priporočilo je Vuku zadostovalo, da je pristal na sestanek. Omenjeni znanec je bil dr. Drago Zajc, zanj pa je pri Milovanoviću posredoval trgovec Pajenk.

Dr. Drago Zajc, tretja umorjena žrtev, je bil rojen 9. oktobra 1912 v Ljubljani, zaposlen je bil pri kmečki posojilnici, stanoval pa je v Šiški, v Tržni ulici. Z Osvobodilno fronto je sodeloval v službi, v posojilnici, in to od leta 1941. Zajc je imel doma, v kuhinji pod podom, skrivni prostor, kjer so se občasno skrivali ilegalci.

Trditev, da se je v tem prostoru ilegalno zadrževal tudi dr. Joža Vilfan, ne drži. Vilfanove izjave o dr. Dragu Zajcu – o njem je govoril s potrebnim spoštovanjem – so dokaz, da ga ni poznal, zato Tomizzova trditev ni točna.

Za prostor je pozneje izvedela domobranska policija, a je bil prazen, ko je vdrla vanj. Zajca so zato zaprli, vendar pozneje izpustili. Ker se poslej v Ljubljani ni počutil več varnega, se je odločil, da se – po zgledu drugih – z ženo Marijo, rojeno Prešeren, in petletnim sinom umakne v Trst.⁶⁵ Nekaj časa je prebival v zloglasnem hotelu Continental, ko pa ga je začela iskati italijanska policija, se je zatekel k trgovcu Giovanniju Pajenku, ki mu je odstopil eno svojih stanovanj v ulici Tivarnella in ga vpisal v seznam stanovalcev. Sestanek z Vukom naj bi omogočil Zajčev odhod v partizane, na katerega se je skrbno pripravljaj, med drugim s ponarejenimi osebnimi dokumenti.⁶⁶ Milovanovi-

čevo priporočilo je bilo tako, da mu je Vuk popolnoma zaupal, zato je bil pripravljen Zajca sprejeti in rešiti tudi njegov primer. Sklepam, da so se po telefonu (!) zmenili za dan obiska, okvirno tudi za uro, dokončno pa morebiti po prvem srečanju z Zajcem.

Zajc se je pri Vukovih prvič oglasil, ko sta bila Stanko in Danica na kosilu pri njenih starših. Morebiti je povpraševal po njiju tudi pri hišnici, ki mu je povedala, da so iskali Vuka tudi trije neznani moški. Na stopnicah se je Zajc z njimi celo srečal, ne da bi slutil, kdo so in kaj nameravajo.⁶⁷ Oblečeni so bili v bele plašče, na glavah so imeli modre baskovske čepice.

Po vojni je na zaslišanju Janko Soklič, eden izmed trojice, povedal, da je imel poklicni ubijalec Milutin Ludviger navado, da je pred vsako akcijo »trasiral teren«, kot se je sam izražal. Ogledal si je kraj, lego stanovanjskega objekta, kjer je živel žrtev, in poti za varen umik,⁶⁸ kar praviloma ni bilo potrebno, ker so morili z vednostjo nemškega gestapa. Iznenadene so bile tudi žrtve, zaradi česar so bila v tem oziru presenečenja za ubijalce skoraj izključena. Taka previdnost bi prišla v obzir le, če bi žrtev vedela za njihov prihod in namen in bi se uprla z orožjem, to pa je bilo nemogoče: prihajali so v času, ki so si ga sami izbrali, v času, ko žrtev ni pričakovala napada. Tudi v Vukovem primeru je bilo tako. Prizorišče si je ubijalec ogledal v opoldanskih urah.⁶⁹

Približno ob četrtna sedem zvečer se je Vuk spet odpravil k ženinim staršem na večerjo. Danica je ostala doma. Vuk jo je opravičil, da čaka doma obisk. Ker omenja Vuk dogovorjeni obisk, sklepam, da se je Zajc dogovoril z Vukom ali z ženo za sestanek, morebiti po telefonu. Pogovor pa je moral biti nadzorovan. Morilci so sklepali (oziroma vedeli), da bi lahko Vuk vsak čas odšel v partizane. Le tako si moramo razložiti nagli poseg po življenju Stanka Vuka, Danice in dr. Draga Zajca.

Da bi preslepil morebitne zasledovalce, se je Zajc zvečer, ko je ponovno prišel k njima, pripeljal s kočijo, na glavo si je nadel kapo s ščitnikom, ponarejene osebne dokumente pa je imel skrite v violinskem kovčku.⁷⁰ Tudi takrat so čakali na stopnišču trije neznanci v belih plaščih. In tudi drugič je prišel Zajc pred Vukom. Ker ga je Danica pričakovala, ga je povabila v stanovanje. Že takrat bi lahko omenjena likvidatorska skupina nasilno vdrla v stanovanje, vendar je čakala na Vukov prihod, tako namreč domnevam. Vukova odsotnost je bila torej nadzorovana in za obračun z njim so izdelali drugačen načrt. V predsobi je Zajc najprej odložil kovček z violino na garderobno polico, Danica pa ga je povedla v stanovanje in mu ponudila stol za mizo.

Čez nekaj trenutkov se je vrnil Vuk. Raziskovalci umora se nagibajo k domnevi, da so likvidatorji prišli v stanovanje pozneje. Mnogo bolj logično pa

se mi zdi sklepanje, da so prišli v stanovanje nasilno hkrati z Vukom. Tak sklep potrjuje tudi izjava Daničinega očeta Pepija Tomažiča, po kateri sta mlađa zakonca živela po izrečeni grožnji v nenehnem strahu in nista odpirala vrat, če obiskovalca nista spoznala po glasu. Seveda ne bi odprla tudi Jazbecu, ki sta ga poznala po glasu, in sta se prav zaradi njegove grožnje odločila za varnostne ukrepe. Nasilni vstop bi bil lahko tudi povod za takojšen prepir med Vukom in Jazbecem. Košuta navaja podrobnost, da si Vuk ni utegnil niti sleči površnika.⁷¹ Kaj se je potem dogajalo v stanovanju, povedo znana dejstva. Tomizza sklepa, da so umori potekali po nekem načrtu. Dejstvo je, da so prišli morilci k njima z namenom, da ju umorijo. Pri tem ni pomembno, kdo je bil prvi ubit in kdo zadnji. Predvidevam, da se je med vsiljenimi prišleki (Jazbecem) in Vukom razvil prepir, ki se je verjetno nadaljeval tam, kjer se je pred dnevi, ko sta se sprla, končal. Bil je kratek. Sklepam, da je likvidator najprej ubil Stanka Vuka. Vanj je izstrelil sedem strelav, kar dopušča domnevo, da je bil prepir žolčen in da je ubijalec streljal v afektu. Tomizza navaja, da je bil Stanko zadet v roke, ki jih je dvignil v samoobrambi. Kot neprijetno pričo so takoj nato ubili dr. Draga Zajca, ki je omahnil na mizo.⁷² Preiskava je pokazala, da je bil udarjen, kar dopušča domnevo, da se je vmešal v prepir na Vukovi strani. Umril je od strelnega zadetka, ki mu je povzročil notranje krvavitve.⁷³ Ustrelili pa so tudi Vukovo ženo, oblečeno za odhod (k staršem?). Bila je na kolenih ob steni, v kožuho, s torbico v rokah in z baretko na glavi. Strel ji je prebil desno oko, ga vrgel iz jamice in izstopil v grlu. Ubijalcem se je mudilo in pozabili so pogledati, če je bila ustreljena žrtev resnično mrtva. Ob prihodu staršev je namreč Danica še živela, umrla je po njunem prihodu v stanovanje.⁷⁴

Neodgovorjeno ostaja vprašanje, zakaj je klečala. Zakaj ob steni? Ali so ubijalci hoteli s tem preprečiti, da bi posredovala v korist Stanka? Morebiti.

Morilec je streljal s pištolo kalibra deset milimetrov.⁷⁵

Stanko Vuk je torej umrl pred svojo ženo, čeprav si je želel, da se to ne bi zgodilo. Nekoč je namreč zapisal: »Ne daj, da bi umrl prej kot ona, naj ne ostane sama na tej zemlji. Naj ne umre prej kot jaz, pa čeprav eno samo uro pred mano. Nočem, da bi bila še kdaj sama, nočem in nočem. Nočem, da bi še kdaj trpela zaradi osamljenosti. Naj ji stojim ob strani do zadnjega diha, vse dokler ji ne neha biti srce. Naj bo njen zadnji nasmeh namenjen meni.«⁷⁶ Vroča in plemenita želja, rojena v silni ljubezni, se ni uresničila. Vse to bi bilo mogoče le, če ne bi bilo vojne in ne nasilne smrti. Tako pa se je odigrala drama, ki si je človek ne more zamisliti!

Dr. Drago Zajc je moral v obračunu pasti kot neljuba priča.

Vsi trije so bili ubiti približno ob 21. uri. Ob 21.15 je vratarica po telefonu obvestila Daničine starše o nenavadnem dogajanju v stanovanju Vukovih v tretjem nadstropju. Ker je slišala streljanje, jih je še vprašala, če imajo ključe od stanovanja. Zaradi streljanja pa je poklicala tudi policijo, ki je prispela v hišo malo pred prihodom Tomažičevih. Ker se v stanovanju ni nihče oglasil na trkanje, jim je vratarica svetovala, naj počakajo na prihod Daničinih staršev, ki so na poti.

Vrata stanovanja so ubijalci po umoru zaklenili in ključ vzeli, da zločina ne bi prehitro odkrili.

IV.

Vratarica je pozneje pripovedovala, da je približno ob 21. uri videla oditi tri moške, ki so se naglo (»vratolomno«) spuščali po stopnicah. Oblečeni so bili v bele plašče, na glavah so imeli baretke. Z enim od njih je celo govorila. Na njeno vprašanje, kdo je streljal, ji je eden mimogrede odgovoril: »Streljajo, streljajo.«⁷⁷ Vendar se mi zdijo bolj logične besede, ki so v stilu njihovega ravnanja in jih je priča pozneje povedala Miranu Košuti: »Scampemo, perché si spara!« – »Bežimo, ker streljajo!« Ogovorjeni je govoril v spakedrani italijanščini, v tržaškem narečju.⁷⁸ Da je govoril v popačenem tržaškem narečju s slovenskim naglasom, pripoveduje tudi Tomizza.⁷⁹ Nekatere izjave pa dokazujejo, da so se govorice o teh ljudeh širile tudi med različnimi rodovi italijanske policije. Potem so se »razleteli vsak na svojo stran«.⁸⁰

Dramatične trenutke zelo nazorno in prepričljivo opiše Košuta: »... Hip. In so na ulici. Za njimi ni sledu. Le tišina. Vratarico zaskrbi. Streli so prihajali iz njenega stanovanja. Steče do vrat s tablico dr. Stanislavo. Potrka. Tišina. Še. Tišina. Trka, trka in trka. Tišina. Na telefon. Poklicati policijo. In njeno mamo. Tu se je nekaj zgodilo. Nekaj groznega.«⁸¹ Potem telefonira policiji in Daničinim staršem.

Povedali smo, da se je Trst tedaj »dobesedno izgubil v pisani množici kolaborističnih enot, ki jih je okupator skoncentriral na Primorskem, pripeljal pa z vseh koncev Evrope«.⁸² Na prisotnost plavogardistov opozarja tudi Branko Babič.

Preiskava, ki je sledila, je pokazala tudi vrsto težko razumljivih dejanj, ki bi jih morala upoštevati, a jih ni. Razmere v Trstu so bile zapletene. Fulvio Tomizza na primer navaja, da je istrskega duhovnika Boža Milovanovića varovalo pred italijansko policijo v Trstu le nemško potrdilo iz internacije v

Bergamu.⁸³ Razložimo si jih torej samo tako, da so bili preiskovalni organi obveščeni o nasilnih umorih, kar je gestapo dopuščal, hkrati pa opozorjeni, kako morajo ravnati v primeru prijave. Za to je vedela italijanska policija – dokaz so navedbe Varnostno-obveščevalne službe –, ki je bila v precejšnji meri odvisna od nemških gospodarjev v pokrajini. Preiskave so se sicer lotili, vendar površno, ker je umor sodil v organizirani boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Zato krivci med okupacijo niso bili nikdar uradno odkriti in preiskava ni prinesla ustreznih rezultatov. Krivci so bili odkriti šele po vojni! Italijanski policijski komisar, ki je prišel po uboju v stanovanje, je preiskavo opravil namerno površno. Po osebnih podatkih, ki so jih imeli umorjeni pri sebi, so najprej ugotovili identiteto. Umestna je tudi pripomba, da je osebne dokumente pobrala policija.⁸⁴ Da je bila preiskava namerno površna, kaže tudi naslednje dejstvo, ki ga omenja Miroslav Košuta: Vuk je hranil na ležalniku v dnevni sobi »kup partizanske literature«, ki je preiskava ni odkrila. Žena dr. Draga Zajca pa je med preiskavo odnesla iz predsobe violinski kovček z ilegalnimi osebnimi dokumenti, ne da bi policija sploh opazila njeno izginotje!

Preiskava je bila končana ob 23. uri.

Bolj temeljita, vendar samo navidezno, je bila preiskava naslednjega dne. Opravila sta jo uslužbenca Umberto De Giorgi in Orenzo Rizzo. Svoje ugotovitve sta podala v zapisniku na sedmih straneh. Opisala sta prizorišče uboja, lego in stanje žrtev ter opravila izvide.⁸⁵ Na mizi sta odkrila prstne odtise, ki niso bili od umorjenih, kar bi bilo lahko izhodišče za uspešno preiskavo. Poročilo sta zaključila takole: »To delo trenutno še traja, zaradi česar bomo izsledke sporočili naknadno.« Preiskave pozneje niso nadaljevali, le na dokumente je nekdo napisal, da so storilci »ignoti« – neznani, kar pomeni, da je bila preiskava o večkratnem umoru za italijansko policijo zaključena!

Miroslav Košuta še navaja, da je izginil tudi skromen Daničin nakit, spravljen v ročni torbici, zavit v vrečki za puder. Jemala ga je s seboj, kadar je bežala ob zračnih alarmih v zaklonišče v kleti. Ker opisuje Tomizza stanje, ki se je nudilo tedaj pravkar prispelim policistom, bi domnevali, da je nekdo od morilcev imel še toliko časa, da je preiskal Daničino torbico, raztresel puder po tleh in vzel zlatnino. Iz ugotovitev razbiram, da sta izginili tudi listnici dr. Stanka Vuka in Dr. Draga Zajca z osebnimi dokumenti. Zaradi tega se mi zdi verjetnejša domneva, da je to naredila policija, za kar je imela dovolj časa. Košuta domneva, da so to lahko zakrivali tudi morilci, kar ne bi bilo mogoče. Padli so dovolj globoko, da pred takimi dejanji niso imeli pomislekov.⁸⁶

Dosje Vuk-Tomasi-Zajc je zaveden v register z oznako PM 2150/44.⁸⁷

Tržaška policija, znana kot pretirano natančna, v času, ko je odkrivala tudi namišljene politične delikte – mislim na obdobje italijanske okupacije Slovenskega primorja med obema vojnoma –, ne bi nikdar zapisala takih pripomb o umoru, če bi imela drugačne dokaze o njem, na primer če bi umor zakrivali partizani oziroma, kot so rekli v goebbelsovsko-domobranski propagandi, »banditi, komunisti«.

Večkratni umor je sprožil v Trstu preplah in vrsto ugibanj, ki so jih izkoriščale kolaboracionistične sile. Pojavilo se je celo nekaj govoric, ki so si med seboj nasprotovale. Vnašati negotovost in ustvarjati zmedo pa je bilo načrtno

OK VOS za Trst

Tek. št. 36/č 14. 3. 1944

Tov. Maks!

Dne 10. marca 1944 ob 8. uri so trije neznanci, (kakor je neki marešalo od karabinjerjev izjavil so bili domobranci preoblečeni v fašistične uniforme, ljudstvo pa in prejšnji njegovi sodelavci ter voditelji liberalne stranke izjavljajo, da so bili fašisti) likvidirali s samokresi nekdanjega voditelja klerikalne stranke v Trstu dr. Stanka Vuka ter njegovo ženo Danico Tomažič v njihovi lastni vili.

Stanko Vuk, kakor je znano je bil udeležen pri procesu tistih 60 leta 1941, ko je bil ustreljen voditelj KP v Trstu Pinko Tomažič, brat Danice. Izgleda, da v kolikor nam je znano, da je Stanko Vuk, čeprav prej zagrizen klerikalec je od kar se je vrnil iz zapora pristopil v OF. Ljudstvo v mestu toliko slov. kakor ital. je precej vznemirjeno zaradi tega tragičnega pogina. Bojimo se, da ne bi belogardisti izrabili te prilike in vrgli na nas to ker se širijo nekatere govorice, da so jih partizani radi izdajstva.

Ta dogodek je velikega političnega pomena in zato se bomo skušali bolj natančno informirati.

Smrt fašizmu – svoboda narodu!

Za OKVOS za Trst: Črt

delo. Govorice so bile namerno vržene med ljudi. Zanimivo je, da je osvobodilno gibanje v Trstu, vodstvo pokrajinske varnostno-obveščevalne službe, nemudoma obvestilo Mira Perca o smrti dr. Vuka, njegove žene in dr. Zajca in prišlo do nekaterih pravih in poznavalskih zaključkov. Nekatere nebitne podrobnosti kažejo nepreverenost podatkov, kar je drugotnega pomena, pomembne pa so za morebitne nadaljnje raziskave. Domnevali bi, da so jih pozneje v ponovnem poročilu popravili in predvsem dopolnili.⁸⁸

Nasprotnikom je z govoricami o partizanski krivdi uspevalo ustvarjati zmedo le kratek čas, dokler ni prepričljivo spregovorilo narodnoosvobodilno časopisje. Lažne govorice so širili politični nasprotniki Titove Jugoslavije tudi po kapitulaciji Nemčije. V oči pade že od vsega začetka nerazumljivo sovražen odnos do Danice. Po sodbi ljudi iz nekdanje Vukove okolice je bila »goreča komunistka«. Vse kaže, da so imeli vseskozi sovražen odnos do nje, ker so menili, da je negativno vplivala na moža. V tem kontekstu je bil tudi Jazbečev izbruh, ko ji je s tako lahkoto zagrozil s smrtjo, ko se je vmešala v njegovo besedovanje z njenim možem, da bi ju pomirila. Samo v vojnem času pa so bile take grožnje mogoče in uresničljive.

Povrnimo se k navedenemu poročilu Varnostno-obveščevalne službe, v katerem so za zločin obtoženi slovenski nasprotniki narodnoosvobodilnega boja. Kljub želji po polni informaciji pa izpričuje dopis le majhno poznavanje Vukovih osebnih razmer, kar je sicer za proučevalca pomembno, in dokazuje, da se do tedaj niso poglobljali vanj in so s tem začeli šele po Vukovi smrti in zaradi smrti. Dopis je bil izsiljen, kar dokazujejo nekatere nepreverjene trditve (npr. ubita sta bila v »njihovi lastni vili«). Dobro pa so bili obveščeni predvsem o njegovi ženi Danici. Do njene družine, še posebej zaradi Pinka Tomažiča, so imeli Primorci in narodnoosvobodilno gibanje zelo spoštljiv odnos. O smrti jih je najprej poučil nekdo iz policijskih vrst (»marešalo od karabinjerjev«). Pomembno je, da so v raziskavo umora takoj vključili kot poznavalce razmer italijanske policijske sile. Ugibanja Italijanov dokazujejo, da tudi sami niso bili seznanjeni s podrobnostmi in da so jih močno zanimale.

Uboji so potekali v največji tajnosti in so bili zelo odmevni. Likvidatorska skupina je bila za Italijane problematična in zaradi nepoznavanja je vzbujala mnogo govoric in ugibanj, tla zanje so bila več kot ugodna. Zato so si umore razlagali po svoje. Kljub temu pa so vedeli, kdo je delal zločine, da so bili povzročitelji slovenski kolaboracionisti.

Med ljudmi pa so se širile govorice o uboju Vuka, Danice in Zajca, katerim so celo verjeli, čeprav so bile nerazumljive in neutemeljene, in sicer »... da so jih partizani /ubili/ zaradi izdajstva«. Kakšnega izdajstva? Kje so dokazi

za to? S tem je bila »obsodba« utemeljena, ne pa dokazana. Umor je bil v Trstu bolj odmeven, kot si lahko mislimo. Tega se je zavedala tudi Varnostno-obveščevalna služba, zato je posvečala veliko pozornosti razjasnitvi uboja. Neposrednih pristnih dokazov sicer nisem zasledil. Da so skušali problem kar najbolj pojasniti, pa dokazuje izjava dr. Maksa Šnudela o krivcih za uboj.

Tudi Lidija Šentjunc domneva, da je Šnudelu omenjene podatke lahko priskrbel tržaška Varnostno-obveščevalna služba.⁸⁹

Pogreb slovenskega pisatelja dr. Stanka Vuka in Danice je bil 14. marca 1944. Iz ulice Dei Porta so ju prepeljali na pokopališče sv. Ane v Trstu. Kljub temu, da je tržaško dnevno časopisje molčalo o zločinu, je bil pogreb dostojen. Košuta navaja, da se je za krstama zvrstilo – po tržaškem običaju – dvaintrideset kočij. Tako mu je pripovedovala Vukova gospodinjska pomočnica.

Truplo dr. Draga Zajca so prepeljali v Ljubljano in ga pokopali na ljubljanskem pokopališču.

Ob Vukovi smrti je spregovoril tudi njegov prijatelj, ki ga je dobro poznal, dr. Marijan Breclj. Njegov odgovor je bil prepričljiv: da bi dokazal Vukovo miselno in politično rast, je namenoma posegel v predvojno obdobje in opozoril, da se je njegova pot oblikovala pod vplivom revije *Dejanje*, Jugoslovanske strokovne zveze in v miselnih težnjah naprednega predvojnega katoliškega rodu. Zaradi izvirnosti pa je gradil tudi na osebnih spominih. S povzročitelji nasilja ni polemiziral, temveč je proti njim nastopil suvereno, kot človek, ki mnogo ve. Opozoril je na njegovo nacionalno zavest, na miselno rast in posebno na razmere na Primorskem ter že tedaj na Vukovo razhajanje s »takozvano sredino«. Vuk se ni uklonil vplivu in pritisku samozvanih primorskih voditeljev primorskih Slovencev Janka Kralja in drugih ter še prvi čas spoznal in napovedal njihovo izdajalsko pot, v katero so pozneje zašli. Zato je Breclj nedvomno pokazal na krivce za Vukovo smrt. To je bila tista »sredina, ki je hotela brez sramu izkoristiti za svoje prihuljene račune celo njegovo smrt«. Vendar so hoteli »zabrisati svoj zločin in vnesti zmedo v osvobodilno gibanje na Primorskem«. Toda v prispevku je tudi ta stavek: »Spričo javnih dokazov, kdo je umoril Stanka Vuka, so morali umolkniti.« Prav zato sklepam, da mu je pokrajinski odbor za Primorsko moral poslati omenjeno pismo mihailovičevskega radijskega urednika, ki ga omenja dr. Makso Šnuderl, ali so ga vsaj obvestili o njem.

Medtem ko viri ne govorijo o delovanju zločinske »črne roke« na Gorenjskem, čeprav so gotovo bili odmevi, je bil v Trstu odziv na trikratni umor velik. Sprožil je številna uganjanja. Zločincem je zato prišla prav nerazumna govorica, ki je bila v nasprotju tudi z ilegalnim političnim delovanjem in ki jo

sporoča Tomizza. Zanj so morali vedeti, potem so jo nekaj časa vztrajno širili, da je »ekscentrična skupina« v jetnišnici Coroneo še pred procesom Vuku grozila, da ga bo ubila, kakor hitro bo na svobodi. Težko verjetno je, da o dogajanju v jetnišnici Vuk ne bi bil obveščen, zato domnevam, da sta morala za to vedeti tako on kot posredno Jazbec. Morebiti mu je o tem pripovedoval celo Vuk sam. Vendar je Vuk po prihodu iz zaporov že pozabil na grožnjo, ni ji pripisoval trajnega pomena. Grožnjo zanika tudi očividec dogajanj Vid Vremec. Gre za govorico, ki je resno pisanje ne more upoštevati in graditi na njej. Toda take govorice so dejanja vznemirjenih ljudi in že iz Ljubljane vemo, kakšna je bila ljudska govorica. Verjetno pa so z njenim širjenjem kmalu prenehali.

Novica o smrti je bila problematična in bi se bila v javnosti obrnila proti njim, kot govori dr. Marijan Brecelj. Nesmiselno se je tudi sklicevati na Vukovo vernost. Vernih je bilo v partizanih zelo veliko, a tudi zelo veliko vernih je bilo ustreljenih, ne da bi to preverjali, z obrazložitvijo, da so komunisti in »banditi«! To je bil tedaj sinonim za slovenskega patriota! Vernost v času Vukove smrti ni bila pomembna, temveč nacionalno prepričanje – to, da si Slovenec. Pomembna pa skuša biti spet danes, v dobi nerazumljivih strankarskih delitev!

Medtem ko je smrt Stanka Vuka razgibala narodnoosvobodilni tisk, je bil edini, ki je pisal o njegovi smrti v nasprotnem taboru, v *Domu in svetu*, kulturni kronist, literarni zgodovinar, pesnik in prevajalec dr. Tine Debeljak, in sicer v *Slovenčevem koledarju 1945* (str. 44). Ker je politično nasprotoval narodnoosvobodilnemu boju, je krivdo vnaprej pripisal partizanom, brez ustreznih dokazov. Svojo trditev je upravičil s tem, da bo raziskavo omogočil poveljni čas. Začetek sestavka se glasi: »Dne 10. marca 1944 je bil umorjen skupaj s svojo ženo v Trstu na ulici Rossetti mladi goriški pesnik dr. Stanko Vuk, 28 dni potem, ko je bil izpuščen iz italijanskih zaporov, kamor je bil obsojen v znanem tržaškem procesu 1.–15.12.1941 na 15 let ječe. Njegova smrt je zavita v skrivnost, ki jo bo mogoče razjasniti šele po vojni. Komunisti so pisali v svojem *Slovenskem poročevalcu* tri mesece pozneje – 15. junija – po besedah dr. Marijana Breclja o njem kot svojem pristašu, ki se je ravno odpravljal v hribe, pa ga je zadela 'beloplava morilska roka' ...« Zakaj po vojni? Verjetno zato, da bi javnost do takrat pozabila na dogodek.

Debeljak je torej skušal umor naprtiti nasprotnemu taboru, kateremu je ugovarjal na preizkušen način, vendar tako, da je pri bralcih vzbudil vtis, da o Vuku nekaj ve. Z določenim namenom je opozoril, da je dr. Marijan Brecelj pisal o Vukovi smrti tri mesece po uboju. To zame ni nenavadno. V ugovor

Debeljaku naj povem, da je narodnoosvobodilni tisk na Primorskem pisal o Vuku takoj, z ogorčenjem, zgroženo in prizadeto. Razumljivo pa je, da pokrajinske izdaje političnega tiska Debeljaku niso mogle priti v roke. V zagovor dr. Marijana Breclja dodajam naslednje: predvidevam, da je predvojna pisma prijateljev hranil doma, torej je moral dobiti, verjetno, prepise iz Ljubljane, kar pa ni bilo enostavno, predvsem je bil za to potreben čas, a tudi *Slovenski poročevalec* ni izhajal vsak dan. Dr. Tine Debeljak je objavil svoj spominski sestavek še pozneje, kar je razumljivo glede na značaj publikacije.

Debeljak pa ni priznaval niti drugih Brecljevih trditev. Oglejmo si jih. »Res je, da so njegovi prijatelji od OF vabili v svoje vrste, res pa je tudi, da je imel velike pomisleke in se je odmikal od njih.« Pri tem skoraj gotovo opira svojo trditev na smrt prijatelja Piščanca, kaplana v Cerknem.

Debeljakov popoln propagandni konstrukt brez dejanskih dokazov pa je trditev, »da je padel od komunistične roke svojih tržaških sorojakov«. Za dokaz mu zadostuje trditev, »da so umor potem sprevrgli na druga ramena po svoji preizkušeni metodi«. Kakšna je bila ta metoda? Tudi v poročanju o aretaciji in zaslišanjih Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca se sklicujejo na to, medtem ko raziskava zaslišanj dokazuje prav nasprotno!⁹⁰

Na tak način so lahko pisali samo med okupacijo, ko strankarskim pripadnikom ni bilo treba dokazovati obtožb.

Kdo so torej bili »njegovi prijatelji od OF«, ki so ga vabili v partizanske vrste? Sam poznam samo Franceta Bevka, velikega Slovenca in pisatelja, ki pripoveduje, da je – po Vukovi pobudi – vzdrževal z njim osebne stike vse do aretacije. Drugi vidnejši Vukovi prijatelji so bili na Kočevskem Rogu ali mrtvi (dr. Aleš Stanovnik), in ne verjamem, da bi v tako kratkem času, po prihodu iz ječe, imel kakršnekoli stike z njimi – to so bili krščanski socialisti, Edvard Kocbek, dr. Marijan Breclj in verjetno tudi drugi.

Zastavlja se vprašanje: Kdo je bil Debeljakov precizni informator?! Hkrati pade v oči, da je bil v daljni Ljubljani Debeljak bolj seznanjen z Vukovim življenjem kot pripadniki Varnostno-obveščevalne službe v Trstu.

Konec Debeljakovega prispevka ni več tako določen in obtožujoč kot začetek, temveč na svoj način previdno dopušča iskanje krivcev za umor tudi na nasprotni strani. Tega pa prav gotovo ne bi zapisal, če bi obstajal kakršenkoli dokaz, da je resnica drugačna: »Naj je padel Stanko Vuk od katerekoli strani kot žrtev revolucije, ki so jo pripravljali slovenski kulturni delavci,« (tu prekine misel, pričakovali pa bi, da bi jo zaključil, denimo, takole: »ali od koga drugega«) »je padel mlad slovenski pesnik, ki se ni popolnoma razvil, bil pa je največji up goriške poezije, vznikel v časih, ki so bili za ta kraj najtežji.«

Ta komentar v prispevku dr. Tineta Debeljaka, ki je pisan z odnosom in spoštovanjem do Stanka Vuka, je za krivce, ki so zločin z lahkoto zagrešili, najhujša obtožba.

V tedanjem času podpihovanega in zavestno gojenega političnega in strankarskega sovraštva, ko je bila prevlada nad nasprotniki edini cilj, so bile povsem zabrisane meje med etičnimi vrednotami in moralo. Dokaz, kako so tedaj v domobranskem političnem vrhu ocenjevali zločinsko pobijanje črne roke, so plemični spomini dr. Stanka Kocipra *Kar sem živel*. O morilcih, ki so se neslavno proslavili tudi med Barjanci in so bili krivi za poboje v Kozlarjevi gošči, pravi: »Prav tako pa je res, da tudi vod, ki ga je vodil študent prava, neaktivni častnik France Frakelj ni bil ravno vzor discipline in domobranskega duha.« Na drugem mestu govori o takih ljudeh kot o »izrodkih«, vendar se od njih ne ograjuje.⁹¹

Za poznejše ugotavljanje, kdo so bili zločinci, je pomembno, da t. i. »črna roka« ni ne na Goriškem ne na Tržaškem stalno strahovala ljudi. Hkrati pa to ni bilo pravilo, kar dokazuje prav smrt dr. Stanka Vuka in drugih. Vuka in njegovo ženo so ubili po naročilu iz Trsta, ubijalci pa so prišli z one strani jugoslovansko-italijanske meje.⁹² Ugotovljeno je namreč, da sta bila Soklič in Ludviger dotlej dvakrat v Trstu: prvič 20. februarja 1944, ko sta bila na sestanku v zvezi s plavogardizmom, katerega so se udeležili zastopniki četnikov (Karel Novak, vojvoda Jevdjević),⁹³ drugič pa v času uboja v ulici Rossetti. Zločin je opravila izurjena plavogardistična morilska skupina. Jože Vidic je ugotovil, da so pri plavogardističnih organizacijah delovale likvidatorske skupine pri Državni obveščevalni službi, likvidatorske skupine pa so imeli tudi četniški odredi na Primorskem.⁹⁴

Govorice o Vukovi smrti s tem ni bilo konec. Odgovor so zahtevale tedaj, ko so po vojni zajele Miren. Vzrokov zanje ne bom raziskoval, omenjam pa jih zaradi izredno pomembne in dopolnjujoče izjave dr. Jože Vilfana. Zaradi njih je podrobneje spregovoril predvsem o medvojnem življenju družine Vuk, ki jo je, upravičeno, želel zaščititi. Hkrati je posegel tudi v lastne spomine na Stanka Vuka. Na govorice je opozoril Boris Trampuž, ki je prvi izvedel zanje, in sicer najprej Mitjo Ribičiča, predsednika Republiške konference SZDL, v pismu 5. aprila 1973. Trampuža je s tem seznanila Stankova sestra Zala Besednjak, vdova dr. Besednjaka, ki mu je (»pred dnevi«) potožila »glede govoric in namigovanj v Mirnu pri Novi Gorici (kraj, kjer je doma ona in njena družina)« ter ga prosila, da o tem obvesti »pristojne tovariše, ker so ona in vsa njena družina močno prizadeti«.

Povod za govorice, tako bi sodili, je bila reportaža v *Tovarišu*, v kateri so omenjali tudi zasluge njenega očeta, znanega narodnega delavca in »uspešne-

ga sodelavca v tamkajšnji čevljarski zadrugi«, ter njenega brata Stanka. Na osnovi te reportaže so »baje krožile po Mirnu pripombe: »Čemu je treba sedaj manifestirati klerikalce« in govorice, ki obtožujejo vso Vukovo družino kot reakcionarno itd. Besednjakova pravi, da v Mirnu te govorice prihajajo iz vrst članov ZKS. V zvezi s tem je dodala, da so v preteklosti tudi v Mirnu stalno nekako dvomljivo obravnavali slučaj njenega brata dr. Stanka Vuka. Da so enkrat imeli namen ustanoviti otroški vrtec, ki bi nosil njegovo ime, in da so to preprečili, češ, da je bil to izdajalec in da je bil likvidiran.« Zaradi tega je bila vsa »njena rodbina in ona ... s tem moralno močno prizadeta. Zato se Besednjakova sprašuje, čemu so potrebne takšne prikriti govorice in sumničenja, čemu je bila izročena družini za te žrtve častna spomenica, če so govorice resnične. Miren da je majhen kraj, Vukova družina je bila že pred vojno znana narodna družina, sistematično preganjana od Italijanov z vsemi težkimi posledicami. Besednjakova pravi, da ni vseeno v tako malem kraju živeti in dnevno biti pod vtisom takih in podobnih sumničenj. Minilo da je skoraj 30 let od smrti njenega brata in njegove žene ter da bi bil že čas s tem prenehati, ker to človeka boli...«

Ko je tednik *Tovariš* (št. 10., 12. marca 1973) objavil reportažo o Mirnu in zidavi otroške ustanove v kraju, je tudi predlagal, naj bi jo poimenovali po dr. Stanku Vuku. Proti zamisli je nastopila krajevna organizacija Zveze komunistov. Trditev dokazuje popolno nepoznavanje resnice in celo klevetanje, zato je Boris Trampuž prosil za pomoč podpredsednika Zvezne skupščine dr. Marijana Breclja, ki je seznanil o nastalem položaju dr. Jožo Vilfana, le-ta pa je napisal sekretarju občinskega komiteja Nova Gorica Dušanu Šinigoju pismo 7. aprila 1973, medtem ko je 20. aprila 1973 s kopijo seznanil še Mitjo Ribičiča. Vilfan se je prvič odločno zavzel za Stanka Vuka, hkrati pa je oživiljal nekatere dogodke v zvezi z njim. V svoji zavzetosti je bil določen, natančen, zgovoren in vseskozi na Vukovi strani. S tem je pokazal svoj odnos do njega, kar je pozneje še dopolnil v dopisu *Primorskemu dnevniku*. Spoštljivo je spregovoril tudi o njegovi družini, tako o zadržanju Vukovih staršev do fašizma kot o njihovem zglednem donosu narodnoosvobodilnemu gibanju.

Ker je nenadna smrt Stanka Vuka zastavljala nekaj vprašanj, so zahtevali podrobno pojasnitev, kar naj bi naredila ustrezna ilegalna služba. Kljub prizadevanjem pa jih poizvedovanja niso razjasnila, čeprav so prinesla nekatera nova dejstva in nove dokaze za umor. Pri tem povejmo, da je Varnostno-obveščevalna služba razrešila v svojem delovanju mnogo manj pomembnih stvari, tudi iz leta 1941 (prim. *Slovenski poročevalec*). Če bi tedaj želeli, da bi bila podoba popolna, bi morali nujno raziskati še drugo politično stran, kar

pa - razumljivo - ni bilo mogoče. Pismo je izredno dragoceno in si zasluži, da ga v odlomkih objavimo. Glasi se takole:

»... Dr. Marijan Brecej, podpredsednik Zvezne skupščine, me je obvestil o tem, da je bila sprožena misel, da se da otroški ustanovi, ki se gradi v Mirnu, ime po Stanku Vuku in da je proti tej misli nastopila osnovna organizacija ZK v Mirnu, češ da je bil dr. Stanko Vuk naš sovražnik in celo domobranec. Dr. Marijan Brecej je o tem obvestil mene in mene zaprosil, da se vmešam, ker ve, da poznam Vukove iz časa vojne in da lahko o tem nekaj rečem.

Po pripovedovanju sem vedel za Vukove tudi že pred vojno. Spadali so v goriško krščansko socialistično skupino in so se kot taki obnašali. Goto-vo se zato komunisti niso strinjali ne samo z njihovimi nazori, temveč tudi ne z marsičem v njihovi politični strategiji in taktiki. Prav tako se, v ostalem, tudi nismo strinjali z nazori in politiko liberalcev oz. narodnjakov. In so zaradi tega tudi bila trenja in bile polemike z enimi in drugimi. Toda ne o enih ne o drugih nismo mislili, da niso zavedni Slovenci in da nočejo združitve Primorske s Slovenijo in njeno vključitev v Jugoslavijo.

Zato se je od l. 1941 na Primorskem organiziranje Osvobodilne fronte tako kot v ostalih delih Slovenije, čeprav seveda z določenimi razlikami, postavilo v naprej tako široko, da naj zajema tudi krščanske socialiste kot vse patriote, vse, ki pristanejo na programske točke OF, pred vsem na oboroženo borbo.

Ko sem bil v začetku poletja 1943 poslan na Primorsko, je bila ena mojih glavnih nalog prav ta, da ojačam in pomnožim stike s krščansko socialističnimi in liberalnimi krogi. Bil sem zelo vesel, ko sem še pred kapitulacijo s posredovanjem Julija Beltrama dobil stik s Francem Vukom in ko sem ugotovil, da je z dušo in telesom za nas. Kako je to bilo res in predvsem kakšen pomen smo temu pripisovali, je razvidno iz tega, da je ob kapitulaciji Italije Franc Vuk z vso družino šel v partizane, ker smo ga izbrali v Narodno osvobodilni svet za Primorsko Slovenijo.

Še bolj sem bil vesel, ko sem čez nekaj mesecev prejel vest, da želi z menoj sestanek in pogovor dr. Stanko Vuk. Vedel sem, da dr. Stanko Vuk pripada še uglednejši veji Vukov, vedel sem, da je do kapitulacije sedel v zaporu kot žrtev drugega tržaškega procesa, da je svak pokojnega Pinka Tomažiča, da je pesnik in izredno darovit. Takoj sem odšel, da ga srečam. Dobila sva se nekje v Spodnji Vipavski dolini. To srečanje je pustilo v meni enega najbolj globokih in lepih, čeprav zaradi tega, kar se je čez nekaj dni

zgodilo v Trstu, tudi tragičnih spominov. Dr. Stanko Vuk me je prevzel s svojo osebnostjo in s svojim brezrezervnim identificiranjem z Osvobodilno fronto. Dr. Stanko Vuk je prišel, da mi pove, da želi v partizane. Dogovorila sva se, da bo to izvedel v enem tednu in kako.

Namesto dr. Stanka Vuka je čez nekaj dni prispela vest o, kolikor vem, nikoli do konca pojasnjenem pokolu v Trstu, v katerem je padel dr. Vuk, njegova žena t.j. sestra Pinka Tomažiča, in neki Zajc. Izrecno podčrtujem besedo »o nikoli do konca pojasnjenem pokolu«. Kot član takratnega Pokrajinskega odbora OF za Primorsko sem skušal takoj razčistiti zadevo in dobil spričo že takrat lansirane verzije, da smo ga likvidirali, najbolj formalna zagotovila, da je to kleveta. Ta zagotovila mi v glavnem niso bila potrebna, ker je Vuk v tistem trenutku bil potreben nam, še kako pa nevaren našim nasprotnikom. Samo oni so imeli interes, da to store. Kdo iz nasprotnikov je pa to naročil in izvedel, pa nismo mogli dognati ...«⁹⁵

Tako prizadeto je pripovedoval ugledni politik in intelektuallec o dr. Stanuku Vuku. Komentar k temu ni potreben. Podatke je potrebno samo dopolniti.

Tudi tedanja sekretarka poverjenišтва Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije in Izvršnega odbora Osvobodilne fronte za Primorsko, Gorenjsko in Koroško Lidija Šentjunc⁹⁶ se spominja, da v času njenega bivanja »v Trstu ni bilo o zločinu nad dr. Vukom in njegovo ženo nobenega dvoma, da so to storili belogardisti«. ⁹⁷

Pozornost pa zasluži še en primer. V razmišljanje se je vključil Zdenko Zavadlav. Značilno za njegovo pisanje je, da se ni vključil takrat, ko je živel dr. Joža Vilfan – priča, ki je bila o vsem zelo dobro poučena, temveč šele po njegovi smrti. V problematiko je vnesel po nepotrebnem dodatna vprašanja v prispevku »Nerešena uganka o uboju v ulici Rossetti«, ki so ga objavili 9. in 16. maja 1991 v *Katoliškem glaslu*. Prispevek zahteva pojasnilo in odgovor. V svojem razmišljanju, kdo bi lahko bil kriv za umor, na koncu pravi: »... Vsekakor je takrat in tam, v ulici Rossetti, možnih kar nekaj ubijalcev, lahko bi bil nemški gestapo, vendar ta ni ubijal na domu ali na cesti, ampak je to počel v Rižarni ali v taboriščih v Nemčiji. Taka ali drugačna italijanska policija ali republikanski fašisti so izvršili aretacijo in zapirali v zapor Coroneo. Domo-branska ali četniška 'črna roka' (!) je res pobijala na domu, vendar na Primorskem ni obstajala (!) VOS je res po stari praksi (!) iz Ljubljane pobijala na domu, vendar ni imela vzroke za uboj. Računati pa moramo še na 'rdečo roko' kot bi lahko rekli 'zasebnemu' likvidiranju s strani nekaterih pripadnikov partizanov. To so izvajali nekateri varnostniki v Vipavski dolini, kjer sta

dva izmed njih bila zaradi tega celo obsojena na smrt, pa tudi pripadniki SKOJ-a na Gorenjskem po osvoboditvi, kot je danes znano.« Prispevek zaključuje: »Karte so še vedno na mizi! Ali bo Bog dopustil, da bo kdaj izlekel pravo?«

Prispevek bi lahko bil brez slabšalnega in ironičnega epiteta »rdeča roka«, ki je krivičen. Medtem ko je pravilna ugotovitev, da narodnoosvobodilno gibanje ni imelo vzrokov za uboj, pa ne velja trditev, da je Varnostno-obveščevalna služba v Ljubljani pobijala na domu. Kot Ljubljčan se dobro spominjam streljanja. Njihove likvidacije so potekale izključno na ulici. Vsaj v Šiški je bilo tako. Tako so ravnali tudi zaradi varnosti in le redki so padli v stanovanju (dr. Marko Natlačen) oziroma v prostoru.

Ker se je uboj pripetil na Primorskem, omenja Zavadlav kot morebitne krivce za smrt pripadnike SKOJ-a na Gorenjskem po osvoboditvi. Prispevek sicer dokazuje poznavanje takratnih razmer na Primorskem, nikakor pa ne tudi vpletenosti v opisane dogodke. Zaradi tega sem 17. aprila 2000 pisal Zdenku Zavadlavu, a ni nič odgovoril.

Za pomoč sem prosil tudi zgodovinarje, ki poznajo takratno dogajanje na Gorenjskem, Ivana Jana in profesorja Ivana Križnarja. Njuni odgovori so bili negativni. Gorenjske pripadnike SKOJ-a je izključil že Zavadlav sam s tem, da je njihovo delovanje zamejil na čas po osvoboditvi, kar ni v nikakršni zvezi z Vukovo smrtjo 10. marca 1944. Pri »idrijskih varnostnikih« pa sem vprašal za pojasnila Antona Kosovela, ki je leta 1999 pisal o tej temi v svojem delu *Zemlja, rod, kri*.⁹⁸ Problematična je bila trditev, ki si je nisem znal logično razložiti – kako so na idrijskem področju povsem neznani ljudje, s katerimi pokrajinski odbor oziroma dr. Joža Vilfan ni imel nobenih zvez, vedeli za dr. Stanka Vuka? Dvaindvajsetega aprila leta 2000 mi je Anton Kosovel ljubeznivo sporočil tudi Zavadlavov odgovor, da le-ta popravlja trditev o »idrijskih varnostnikih«. Anton Kosovel je še povedal, da je omenjena skupina res prišla do Vipavske doline, ne pa v Trst. Obtožiti človeka po krivem je zelo neodgovorno!

Postavlja se nekaj vprašanj, ki jih velja razrešiti. Najpomembnejše je: Kdo je bil Stanko Vuk? Trdim, da so ga Primorci boljše spoznali predvsem po posmrtni, spominski izdaji njegove knjige *Zemlja na zahodu*, ki sta jo pripravila dr. Milko Matičetov in dr. Lino Legiša. Dr. Stanko Vuk je bil pred vojno znan in cenjen v osebni krogu ljudi: kot pisatelja so ga cenili ljubitelji literature (France Bevk) ali pa tisti, s katerimi je imel osebne stike in jim je pripovedoval o svojem literarnem delu. Kot literat je bil bolj znan v Jugoslaviji (Ljubljana), kjer so njegovi prispevki izhajali v revialnem tisku, medtem ko je bil v Italiji tak tisk prepovedan. Za osebni politični vpliv pa je bil predolgo

prisilno odsoten iz javnega življenja v Trstu, da bi si lahko ustvaril politično popularnost. Po prihodu iz ječe je bila njegova glavna skrb, kako se čim prej umakniti iz mesta, pred katerim so ga že v zaporu opozorili, da mu v njem grozijo pasti.

Poznamo torej samo enega Vukovega sodobnika, ki je njegovemu odhodu odločno nasprotoval, in, kot vemo, samo eden je tudi grozil Vukovi ženi Danici. Ni pa bil sam!

Zato tudi sklepam, da Vukovo ime ni bilo splošno znano partizanom in so vedeli zanj le posamezniki, ki so ga cenili (France Bevk, dr. Joža Vilfan). Vzporejanje z vodilnimi krščanskimi socialisti, kot so bili dr. Aleš Stanovnik, profesor Edvard Kocbek ali dr. Marijan Brecelj, ni bilo mogoče. Njihovo popularnost je ustvarilo dolgotrajno politično delovanje in, razumljivo, narodnoosvobodilni tisk.

Tudi v negativnem pomenu Vuk ni bil nikakršen problem za narodnoosvobodilni boj. Nasprotno, z njegovim imenom bi narodnoosvobodilno gibanje pridobilo, od njega si je veliko obetalo, kar dokazuje tudi izjava dr. Jože Vilfana. Tega pa so se zavedali tudi v nasprotnem, plavogardističnem, taboru in temu dejstvu pripisovali velik pomen. Vse kaže, da bi Vukov odhod škodoval plavogardistom, zato ga je bilo treba preprečiti. Tudi njegov ponovni prihod v Trst je bil skrbno nadzorovan (dr. Tine Debeljak).

Novi so tudi podatki Zdenka Zavادلava o nekem Jožefu Schifu, ki jih omenja, in sklepam, da bi lahko ta imel – posredno – vlogo v Vukovem življenju. Zavادلavovi podatki so zelo zgovorni, zato se zdi, da je dobro poznal tedanjo problematiko. Potrebno bi jo bilo podrobno proučiti.

Če se vprašamo dalje: Čigav interes je bil uboj Vukove žene? Tomažičeve, njeno družino, so dobro poznali ne le Tržačani, temveč vsi svobodoljubni Primorci – imeli so ugled in bili so spoštovani zaradi ubitega komunista Pinka Tomažiča. Samo nekateri ljudje so mu bili sovražni. Samo nekateri ljudje so sovražili tudi Danico. Boris Trampuž celo trdi, da »je bila članica KP«. In končno, k partizanom je bila namenjena tudi tretja priča obračuna dr. Drago Zajc.

Vse opisano so viri in dokumenti iz leta 1944 o dogajanju v Trstu ter spomini, ki govorijo o smrti dr. Stanka Vuka in drugih. Manjkajo le protidokazi nasprotnega tabora. Dogodek je bil tako pomemben, da bi to pričakovali. Kajti ugotovljeno je, kdo so bili ubijalci. Vemo pa, da so le ustno sprejemali sklepe o tako pomembnih stvareh, kot so bili umori. V pojasnilo in dokaz moje trditve navajam pisno izjavo generala Leona Rupnika o umorih (!) v Kozlarjevi gošči: »Samo po sebi je razumljivo, da glede uničenja terencev na-

vodila niso potrebna. V notranjosti bloka je – razen v slučaju samoobrambe – vsako pobijanje terencev prepovedano ter se imajo vsi aretiranci najhitreje predati policiji.«⁹⁹

Politične meje med pripadniki kolaboracije niso bile ostro načrtane, saj je bilo za politične nasprotnike poglavitno, da so bili proti narodnoosvobodilnemu boju. Zato je pomembna ugotovitev, da so za zločinsko delovanje nekaterih kolaboracionističnih skupin vedeli tudi ostali in da so ga tolerirali. Plavogardist dr. Ban, ki se omenja kot dr. Stanko Kociper, je bil pred odhodom k plavogardistom upravnik – tajnik prezidenta Ljubljanske pokrajine Leona Rupnika!¹⁰⁰

Kakor ugotavlja Jože Vidic, na Primorskem ni bilo »črne roke«. Ta zloglasna ubijalska organizacija, katere organizatorji se je danes sramujejo in odrekajo, se je skotila v glavah Nemcev in slovenskega domobranstva.¹⁰¹ Poznali pa so jo tudi četniki oziroma slovenski plavogardisti. Dokazov za to je več. Vidic, ki je to prvi raziskal, ugotavlja, da se je iz septembra 1944 ohranilo grozilno pismo članom Osvobodilne fronte v kanalskem okraju, letak z grozečo črno roko pa so našli tudi v Kobaridu. V obeh primerih pripisujejo najdbo članom primorskega četniškega odreda.

Tudi Tomizza sklepa, da so načrt o umoru pripravili »operativci v hotelu Continental, nasproti antikvariata, knjigarne Saba«.¹⁰² Tam so stanovali prišleki v času bivanja v Trstu.

Podrobnosti o likvidatorjih Milutinu Ludvigerju in Janku Sokliču navajata Jože Vidic in Ivan Jan v *Odstrtih zavesah*, o njiju pa govorita tudi Fulvio Tomizza in Miran Košuta.

Janka Sokliča je med begom na ulici nekdo prepoznal, a tudi sam je pozneje priznal, da je bil v ulici Rossetti! O njem govorijo tudi jugoslovanski sodni spisi.¹⁰³ Tudi Cita Perkan-Kosmina, sorodnica Vukovih, je Miranu Košuti pripovedovala, da je med bežečimi neznani Tržičan prepoznal nekega Jeseničana. Samo Janko Soklič je bil izmed osumljene trojice doma z Jesenic. S tem je potrjena Vidičeva trditev. Na Jesenicah, v Kranju in drugod je bil samo on priča nerazumljivemu početju. Njegovo sodelovanje pri umorih je sodno dokazano.

Tretjega člana skupine Košuta ne imenuje, nedvomno pa ga opiše: »Če je Vidičeva domneva pravilna, je bil tretji morilec vsekakor domačin, da je lahko poznal ('trasiral') pot obema likvidatorjema. Zločinci niso vlomili v stanovanje. Zato je moral biti človek mladima zakoncema prav dobro znan, sicer bi mu Dani ne odprla vrat!« Podobno je razmišljal tudi blagi in plemeniti France Bevk. Tudi on namiguje, kdo je bil tretji član zločinske skupine: »Kdo je bil morilec, še danes ni jasno. Vsekakor pa strupen nasprotnik, ki je po naključ-

ju izvedel za njegovo (Vukovo – op. E. C.) odločitev.«¹⁰⁴ Tako sklepanje je pravilno, čeprav so bile podrobnosti o tem, kako so prišli v stanovanje, morda drugačne, kar ne spreminja dogajanja.

Podatki o Milutinu Ludvigerju so skopi, vendar pisni in zgovorni. Morilec je od vsega začetka delal zelo preudarno, zavestno in rutinsko, že tedaj je mislil na povojni čas! Za seboj je namerno in dosledno brisal vse sledi, da bi mu te ne povzročale težav in mu ne bi onemogočale mirnega življenja po vojni. Sklepam, da je po vojni zaradi varnosti tudi sam uspešno skrival svoje delovanje med vojno. Doma je bil v Litiji, pred vojno je bil študent tehnike, v času zločinov pa je bil star približno šestindvajset let.¹⁰⁵ Več o njem izvemo v knjigi *Belogardizem*, ki jo je napisal Franček Saje. Maja 1942 je organiziral in vodil belogardistično skupino na Primskovem (logor Soča) na Dolenjskem. Šestega junija 1942 so partizani Tretje čete Druge grupe odredov odkrili taborišče. Na sodnem procesu v Kočevju so ga omenjali med tistimi belogardisti, ki so bili v belgijski vojašnici, v t. i. »farovžu«, in se pri zasliševanjih »posluževali mučilnih metod: pretepali so jih z jermeni do krvi (glavni pretepač je bil neki Ludviger Jovo) ...«¹⁰⁶

Tudi Tomizza zaključuje, »da so bili ubijalci plačani morilci, podobni tistim, ki so prihajali iz severne Slovenije, zlasti iz Jesenic in ki se jih je posluževala kolaboracionistična, teroristična organizacija 'črna roka'«. ¹⁰⁷

Tudi tretji član skupine je znan. Bil je tisti »neznanec«, ki je govoril v »spakedrani italijanščini, v tržaškem narečju«. To je bil dr. Ernest Jazbec. Bil je razvpit in nevaren. O njem pripoveduje tudi Zdenko Zavadlav. Tako je Varnostno-obveščevalna služba za mesto Gorico »... še pred ukinitvijo leta 1944 dobila nalog od Pokrajinske VOS za likvidacijo katoliškega plavogardistično usmerjenega politika in organizatorja Kraševca Ernesta Jazbeca, vendar varnostniki kljub ponovnim poskusom z atentatom niso uspeli«. ¹⁰⁸ V nadaljevanju članka 16. maja izvemo, da je Jožef Schif, ki se je pojavil med varnostniki v mestu, »ko so imeli pripravljeno likvidacijo Jazbeca ... njegov prihod preprečil«. Popolnoma se zanašam na navedbe Jožeta Vidica, ki je vse to raziskal. Jazbec je bil član podružnice obveščevalnega centra v službi Intelligence Servicea s centroma v Trstu in Gorici, ki ju je organiziral generalštabni polkovnik jugoslovanske kraljevske vojske Vladimir Vauhnik, v Trstu pa je bil vodilna oseba novinar Jože Golc. ¹⁰⁹ Ko je gestapo odkril Vauhnikov obveščevalni center, oktobra 1944, je večino njegovih sodelavcev zaprl. ¹¹⁰ Golca so Nemci umorili 4. aprila 1945 v tržaški Rižarni, Jazbeca pa so oktobra 1944 aretirali in ga dober mesec pozneje poslali v taborišče Ebensee, podružnico Mauthausna. Umrl je zaradi izčrpanosti in bolezni 22. maja 1945. ¹¹¹

Pripominjam pa, da se v nekatere podrobnosti v primeru Stanka Vuka ne nameravam spuščati, ker sodijo, po mojem mnenju, med domneve in pre malo dokazano gradivo, čeprav so morebiti tudi ti dogodki vsaj posredno povezani z njegovo smrtjo. Tudi na to je prvi opozoril Tomizza. Marko Vuk, nečak Stanka Vuka, mi je pripovedoval, da je Vukova žena prejela denarno podporo tudi po moževi obsodbi. Denar so ji vročili posredno. Vsota ni bila majhna, 1000 lir mesečno. Tomizza pa navaja, da je mesečna pomoč znašala 1500 lir.¹¹² Izvor tega denarja ni znan. Pomoč je prihajala iz Vatikana, vendar sklepam, da je bil Vatikan le posrednik jugoslovanske emigrantske vlade v Londonu. Plavogardist Jazbec (in morebiti še kdo) je čutil, da je Vuk zaradi podpore moralno vezan in da se mora oddolžiti za pomoč.

In končno, do zločina je prišlo le dva dni pred Vukovim odhodom v partizane, o čemer so morali biti Jazbec in njegovi obveščeni. Tako pripoveduje tudi France Bevk. Nekdo si je prizadeval, da na vsak način prepreči Vukovo odločitev in da jo tudi eksemplarično kaznuje!

Značilno je, da so se podobnega načina ubojev posluževali od prvega primera na Jesenicah dalje, ko je bil ubit Gustelj Štravs – Lipe. Pri tem je likvidator vedno potreboval pomoč, po navadi moško, predvsem zato, da ne bi prišlo do nepredvidenega zapleta, čeprav je nekoč (na Jesenicah) do tega le prišlo. Ludviger je imel za stalnega člana najraje Sokliča.

Uboju dr. Stanka Vuka je bil najbolj podoben izjalovljeni umor, namenjen Martinu Prešernu iz Radovljice: ker so se morilci z Jesenic pripeljali z avtomobilom, on pa je odpotoval z vlakom, so ga pričakali pred stanovanjem. Dva sta ga čakala ob vznožju stopnic, drugi na vrhu, na verandi.¹¹³ Značilno za ubijalsko skupino je bilo, da je najraje morila v prostoru, ker je bilo tako najvarneje, in v času, ko so se žrtve podale k počitku. Tedaj so bile najbolj brez moči. Tudi pri Vuku je bilo tako, toliko prej, ker je bil tu še dr. Drago Zajc, ki se je prav tako odpravljal k partizanom. To je tudi odgovor na vprašanje Tomizze, zakaj so Vuka, Danico in Zajca umorili v stanovanju in ne na poti k Daničinim staršem v Ulici dei Porta 16, torej le nekaj sto metrov od stanovanja Vukovih.¹¹⁴ Med vojno je bila ulica neobljudena.¹¹⁵ Zunaj so storili umor samo enkrat, na Jesenicah, in še takrat so imeli težave.

Z več streli, kot so jih izstrelili v Vuka, so umorili Maro Kelih na Jesenicah. Vanjo so izstrelili dvanajst strel,¹¹⁶ ubili pa so tudi po več žrtev hkrati, največ na Jesenicah. Prvega aprila 1944 so v eni noči pobili šest ljudi. Umorili so tudi po več ljudi v eni družini hkrati. Prvega aprila 1944 so ubili invalida Adolfa Oblaka in njegovo mater Ivanko, ki je ubijalcu strgala masko z obraza

in ga spoznala, ter zakonca Justa in Leopolda Pajerja. Ludviger je moril tudi v Kranju in drugod.

Drugotnega pomena je podatek, da so bili morilci v belih plaščih. Tako opisujejo tudi morilca Mirka Kosa iz Kranja, inženirja Petra Omana iz Žabnice,¹¹⁷ deset dni prej pa je morilec v belem plašču ubil Mirka Rusa iz Kranja.¹¹⁸

O umoru dr. Stanka Vuka je zbirala podatke tudi Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri predsedstvu Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta. Zapis je nastal v vojnem času, domnevam, da po poizvedovanju Varnostno-obveščevalne službe v Trstu, kot omenja Vilfan, zaradi česar je še posebno pomemben in dragocen. Čeprav ni povsem točen, je zelo poučen: »Plavogardisti so 10. marca 1944 v Trstu ponoči vdrli v stanovanje dr. Stanka Vuka, ki se je vrnil iz internacije, in ubili njega, njegovo ženo Danico in nekega uradnika dr. Zajca. Uredniku Mihailovičevega radijskega vestnika pa so naročili, da naj ne poroča o tem, ker bi to napravilo slab vtis.« Podatki so bili zaradi vojne in varnosti približni. Nov pa je podatek o uredniku Mihailovičevega radijskega vestnika, ki priča, da je imela Osvobodilna fronta v Mihailovičevih vrstah svojega obveščevalca. Zakaj so prepovedali govoriti o Vukovi smrti? To je preiščljena skrb plavogardističnega urednika radijskega vestnika, da novica uradno ne bi prišla v javnost in se resnica ne bi razkrila.

Kljub temu je zločin tudi uradno začel spreminjati podobo. Z večkratnim ponavljanjem je laž postajala 'resnica'. Zanimiva je naslednja podrobnost, ki je ne smemo prezreti. Sedemnajstega marca 1944 je vdova dr. Draga Zajca poslala dnevniku *Jutro* v Ljubljano naslednjo osmrtnico: »Smrtnim ranam, ki mu jih je zadala podla zločinska roka, je dne 10. marca 1944 ob 21. uri podle gel naš priljubljeni mož in očka, brat, stric, svak, gospod dr. Drago Zajc...« Pri cenzuri krtačnega odtisa osmrtnice so vsebino samovoljno spremenili v: »Smrtnim ranam, ki mu jih je zadala podla zločinska roka...«¹¹⁹ Dokaz, da so dobro vedeli, kaj se je dogodilo v Trstu in kdo so bili povzročitelji zločina! Ko je žena pokojnega dr. Zajca po objavi osmrtnice na oglasnem oddelku protestirala zaradi spreminjanja besedila in širjenja laži, jo je nekdo »od novinarjev ... odpeljal malo stran in ji svetoval, naj s ... pritožbo počaka na boljše čase.«¹²⁰

In končno, kljub temu, da si je dr. Tine Debeljak prizadeval kot politični agitator krivdo za umor pripisati komunistom, partizanom, česar pa sam ni verjel, je prosvetni oddelek Pokrajinske uprave ravnal drugače!

Politični krogi v Ljubljani so vedeli za pravi vzrok Vukove smrti. Prosvetni odsek pri šefu Pokrajinske uprave v Ljubljani, ki je med drugim skrbel tudi za politično čistost v šolskih učbenikih, je 3. oktobra 1944 z okrožnico IV. št. 3454/3 sporočil ravnateljem srednjih, meščanskih in ljudskih šol, prosvetne-

mu odseku mestnega glavarstva, okrajnim glavarstvom, pokrajinski šolski založbi in Učiteljski tiskarni, da se brez odobritve smejo uporabljati šolska berila in čitanke, vendar je treba »pred uporabo odstraniti iz njih ... naslednje sestavke«, med katerimi je bil tudi edini sestavek Stanka Vuka, *Višarska mati božja*, v četrti čitanki, na strani 75. Vzrok za odstranitev ni naveden, toda spoznamo ga iz podrobnih življenjepisov pisateljev, ki so bili prepovedani: poleg dr. Stanka Vuka – ubitega simpatizerja in zagovornika narodnoosvobodilnega gibanja, so bila z istim odlokom odstranjena še dela Antona Ingoliča – izgnanca, ne po lastni krivdi, Iga Grudna, Juša Kozaka, Frana Albrehta, Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca, Josipa Ribičiča, dr. Lojza Kraigherja – internirancev, konfinirancev, zapornikov, Franceta Bevka, Mileta Klopčiča, Miška Kranjca (!), Toneta Seliškarja, Venceslava Winklerja – partizanov.

Torej ni bilo drugega vzroka za tako ravnanje, kot je bil tisti, ki je odločil njegovo smrt: politični krogi v Ljubljani so dobro vedeli, da je bila njegova smrt politična, in so jo odobraval! Kako dobro so bili poučeni in kako skrbno so spremljali usodo posameznih pisateljev, ne le na ozemlju Slovenije, ponašarja že omenjeni podatek, da so z istim dopisom zahtevali tudi odstranitev prispevka Miška Kranjca, ki je prav tedaj, oktobra, prispel v Belo krajino, in prispevkov pisatelja in dramatika Antona Novačana, ki je živel v Beogradu in je pobegnil čez Turčijo k zahodnim zaveznikom, k Angležem. Podatki so zelo zgovorni, vendar ne zaslužijo komentarja!

V.

Resnica o smrti dr. Stanka Vuka, njegove žene in dr. Draga Zajca je ostala skrbno skrita, ker so imeli zločinci v okupiranem Trstu moč in oblast in ker je to bilo tudi v njihovem političnem interesu, njihov molk pa ostaja njihova velika moralna obtožba.

Vuka se je edino in s spoštovanjem spominjalo le narodnoosvobodilno časopisje. O njem je spregovoril, obsodil zločin ter pokazal na prave zločince dr. Joža Vilfan, kar smo navedli. Prav takšno je bilo uradno obvestilo o smrti, objavljeno v primorskem partizanskem političnem tisku.

Poleg Vilfanovega prispevka je najpomembnejši zapis o Vuku članek dr. Marijana Breclja v *Slovenskem poročevalcu*, ki ga je napisal prijatelju v slovo. Pri njegovem pisanju je, tako bi sodili, s podrobnim poročilom sodeloval pokrajinski odbor za Primorsko, ki je posredoval podatke, s katerimi so razpolagali samo oni.

Novica o Vukovi smrti se je razširila tudi v tujino. Albert Rejec je zanj izvedel v Beogradu. Za smrt mu je povedal dr. Engelbert Besednjak, ki je bil po ženini strani v sorodu s Stankom Vukom. Pomembno je, da ga je o umoru in o povzročiteljih, pa tudi o tem, kar se je sicer dogajalo na Tržaškem, obvestil Virgilij Šček.¹²¹ Po izjavi Rejca ga je »ubila bela garda, hkrati z njegovo ženo«. ¹²² Novico o smrti je izvedel tudi pisatelj Boris Pahor v nemškem koncentracijskem taborišču.¹²³ Zaradi nepoznavanja razmer so govorili o »beli gardi«, s čimer je bila mišljena kolaboracija.

Dr. Engelbert Besednjak, politični voditelj sredine na Primorskem, je na silvestrovo 1944 iz Beograda odkrito pisal svojim somišljenikom, naj se vključijo v narodnoosvobodilno gibanje in poskusijo preprečiti razvoj domobranstva. Pri tem je dal za zgled smrt krščanskega socialista Stanka Vuka.

Dr. Albert Rejec pa se je tudi pozneje ukvarjal z Vukovo smrtjo in mu ni dala miru: o njej se je skušal podrobno poučiti in se je tudi poučil. Ko je leta 1960 zahajal v poštno knjižnico v Ljubljani, v kateri je bila kot knjižničarka zaposlena moja žena, ji je povedal, da so za smrt Stanka Vuka dokazano krivi ljudje iz kolaboracijskega tabora.

Samo pisatelj Fulvio Tomizza, prav zato, ker je pisatelj, veruje v človeka in njegovo vest, prav zato je lahko razmišljal o pojasnitvi tega zločina takole: »... Upam pa si trditi, da je še bolj utemeljena domneva, vse dotlej, dokler se ne pojavijo novi dokazi, ali bolje povedano, do dne, ko bo nekdo od odgovornih, morda prav na smrtni postelji, ko mu ne bo več mar sodbe ljudi, tako kot mu ni bilo mar za življenje teh treh, ki jih je pomagal pokončati.« Toda zaman bi pričakovali od tistih, ki so uboje načrtovali, in od tistih, ki so jih na tako nizek način izvrševali, priznanje in kesanje. Pregloboko so zabredli v zločine. Kako pričakovati kesanje od ljudi, ki so se zavedali, da so delali zločine? Ti ljudje so načrtno brisali tudi vse sledove za seboj, ker so preveč ljubili življenje (!), dobro vedoč, da jim to lahko kdaj škoduje! Tega so se storilci zavedali do smrti, verjetno niso nikoli v celoti odkrili svojega življenja niti tistim, ki so jim bili najbližji, ker jih je bilo sram pred njimi, in je šla skrivnost z njimi v grob. Ali ni spretno skrivanje enega izmed teh zločincev dokaz za to in ali ni molk hkrati največja obtožba zločincev?! Upam si trditi, da se je teh dejanj sramoval in jih ni zaupal niti svoji ženi, če jo je imel, a tudi iz strahu za življenje. In končno, kateri politični opciji bi danes koristilo priznanje tega zločina, ki ga niso priznali, zaradi njegove teže, niti v vojni? Povezava z zločinci bi ljudem, ki simpatizirajo z njimi, škodovala celo danes. Spregovoril pa bi lahko tudi italijanski komisar, tisti, ki je prvi prišel na kraj poboja, če bi čutil interes za to. Imel bi kaj povedati.

V odgovor Tomizzi le kratka modrost Leva N. Tolstoja. Izrekel jo je v romanu *Vojna in mir*: »Človek lahko kolje in krade, pa je vendar srečen...«¹²⁴

Že Tomizza je zapisal, da je ljubljanski novinar – mislil je na Jožeta Vidica – umor podrobno raziskal. Za opravljeno težaško in zelo smelo delo mu moramo biti samo hvaležni! Od trojice omenja dva ubijalca, študenta tehnike Milutina Ludvigerja in Janka Sokliča, kar smo že omenili. Članov te plavogardistične skupine, ki so nekaznovano morili po Gorenjskem, je bilo več. V skupini so bili še Janko Trojar, Maks Onič, Mica Pivk in kot plačani morilec Ludviger.¹²⁵ Vodja skupine je bil Janko Soklič. O njenem grozljivem delovanju na Gorenjskem so govorili v nemški varnostni službi. Ivan Jan navaja, da se je poveljnik Alois Persterer »razburjal« zaradi pisem s črno roko. Na Bled je prišlo več visokih uslužbencev z zahtevo, da premestijo akterje v Nemčijo. V delovanje se je vmešal gestapo in prekinil »samovoljno morijo«.¹²⁶ Zaradi tega so morali ubijalci zapustiti Gorenjsko. Odšli so v Trst. Tudi tu so se lotili svojega dela velikopotezno. Dobro bi bilo izvedeti za usodo obsojene družine na Opčinah, ki jo omenja Vukova žena Danica, saj je dr. Ernest Jazbec verjetno grozil tudi tej družini. Vsekakor pa je o njegovem vplivu in njegovi posebni vlogi pri smrti Danice in Stanka Vuka govoril tudi Tomizza: »Katoliški Jazbec s Krasa,« tako ga imenuje, »se je priključil plavi gardi in bil vdan jugoslovanskemu kralju. Njegove življenjske poti nisem raziskoval. Po doslej zbranih podatkih je bil dr. Ernest Jazbec organizator slovenskega šolstva v Trstu. Osebo je s šolskih stavb odstranjeval šolske table z Italijanskimi napisi. Bil je zaveden Slovenec, le da politično na strani privrženecv kraljevine Jugoslavije.«¹²⁷

Nihče pa ne omenja, čeprav bi bilo dobro vedeti, ali se je morilsko nasilje končalo z večkratnim umorom v ulici Rossetti. Po izjavi urednika Mihailovičevega radijskega vestnika bi sklepali, da je bilo tako.

Nihče dotlej tudi ni opozarjal na tragedije – tako jih lahko imenujemo –, ki so se še pozneje dogajale svojcem žrtev zaradi strankarske delitve. Tudi Daničini materi se je tako dogodilo! Ali so se krivci zavedali takih dejanj?!

Okrožni odbor SPŽZ za Trst je 12. aprila 1944 poslal pokrajinskemu odboru obvestilo o smrti Stanka Vuka in njegove žene, hkrati so ga obvestili, da so članice omenjene organizacije poslale šopek Daničini materi v imenu slovenskega naroda in organizacije. Šopek je napravil nanjo vtis. Rekla je, da bo pismo shranila kot »dragocen dokument«.¹²⁸ Gospa Tomažič je tedaj dobro vedela, kdo je zakrivil zločin nad njeno hčerko, zetom in dr. Dragom Zajcem. Zanimivo je torej, da je že od vsega začetka vedela, da so krivci za umor v nasprotnem političnem taboru. Tudi kasneje, ob obisku Ilke Vašte, je to še

vedela, dogodkov se je spominjala z bridkostjo, kot je o tem svojem srečanju pretreseno pisala Vaštetova v svojih spominih o dogodku v ulici Rossetti: »Razkrila mi je vse svoje gorje: moža je ubila bomba na pragu vrtnih vrat, sina so ji na Bazovici ustrelili fašisti, hčerko in zeta – lep mlad par – pa so zverinsko zaklali zločinci – belogardisti.«

Podrobnosti o uboju niso točne, pravilna pa je načelna obsodba povzročiteljev. Opis tega dogodka, ki se ji je boleče vtisnil v spomin, sklene takole: »Šepetaje je zaključila pripovedovanja:

»Nekega večera so prišli pome. Peljali so me v hišo, kjer sta stanovala mlađa dva. Odprli so vrata razsvetljene sobe... Na tleh sem zagledala hčerko in zeta v lužah krvi...«

»Ubožica!« sem jo objela, vsa v solzah.

Jokali sva obe. Šele ko sva se pomirili, sva se vrnili v jedilnico.«¹²⁹

Pismo Borisa Trampuža, o katerem smo podrobneje že govorili, pa dokazuje, da je pozneje nasedla govoricam tudi Daničina mati. Po njegovih besedah so ji to prišepetovali »desni krogi«. Ta, za srečo opeharjena ženska je s takim prišepetavanjem gotovo umrla zagrenjena, in to po krivici.

Trampuževo pismo je zanimivo tudi zato, ker hkrati pripoveduje, da v Trstu tudi »o Vojku Premrlu govorijo slično«!

Zaradi nasilne smrti je za Vukovima in dr. Dragom Zajcem na Primorskem in v Sloveniji, med intelektualci in tudi sicer nastala občutna vrzel. Tragika je toliko večja, ker se je življenjska pot vseh pretrgala v času, ko so imeli pred seboj še vrsto življenjskih nalog in pričakovanj.

Zaradi političnega nasilja nad Slovenci si Danica in Stanko Vuk nista mogla ustvariti družine. Tudi to je bila posledica enega izmed genocidnih ukrepov italijanske fašistične politike nad Slovenci, kar je zelo obtožujoče za fašistični režim!

Stanko Vuk je bil pomembna ustvarjalna osebnost, z njim smo izgubili obetavnega pripovednika, kar je pred nami že poznavalsko ugotovil France Bevk, in lep obet za književnost na Primorskem. Svoje življenjske zmožnosti in poslanstvo je samo nakazal. Bil je tankočuten pesniški glasnik Primorske, »zemlje na Zahodu«, ki zaradi življenjskih razmer in mladosti še ni utegnil izreči svoje dokončne besede. Izgubili smo sposobnega in inovativnega organizatorja kulturnega življenja med tržaškimi Slovenci, v čemer je bil pred svojim časom. Postal bi lahko animator kulturnega življenja na Tržaškem, pomen tega pa bi se prav gotovo pokazal v povojnem obdobju, ko so se končno normalizirale politične in s tem tudi kulturne razmere za primorske Slovence.

Z njegovo smrtjo je nastala vrzel tudi med pisatelji. S posebnim darom je znal ustvarjati pristne stike in odnose med kulturnimi ustvarjalci. Nekatere izkušnje dopuščajo možnost, da bi bil Vuk tudi pobudnik založniškega delovanja, s čimer bi pomembno posegel tudi v slovenski založniški prostor.

Najpomembneje pa je, da smo s Stankom Vukom izgubili Slovenca, ki je gorel za slovenstvo. S tem bi vplival na rast slovenske zavesti v zamejstvu!

Pomlad pod Krasom

I.

Črešnje so gole.
Na hribu ukrivljen bor
sili v jasnino in gleda
morje zeleno podnevi
in zvezde srebrne ponoči.

Rezko petelinovo petje
kot krik je novih vetrov.

Slovo

Ko tenka srebrna pena
tvoji lasje na rame drsijo,
dlani po ljubezni dišijo,
ti si moja mlada žena.

Svetloba je na zapadu,
videl sem pomladno srno
in ti si oblečena v črno
ko vdova v jadu.

Ko pojdem, iz trave
boš ruto zeleno sešila,
čuj, vanjo boš plašč svoj tešila,
ne v mrzle poročne ponjave.

Opombe

Pri zbiranju gradiva so mi pomagali dr. Svetozar Frantar, Ivan Jan, dipl. oec. Anton Kosovel, prof. Ivan Križnar, Alojz Morel, Lidija Šentjunc, Jože Vidic, Vid Vremec, Jelka Vuk-Dobrota, Marko Vuk in dr. Drago Zajc, mlajši. Ljubeznivo so mi odgovarjali na pisna vprašanja ali po telefonu. Najlepše se zahvaljujem Vidu Vremcu in Alojzu Morelu tudi za posredovano literaturo in vire iz Trsta, saj bi bili zame sicer težko dostopni. Še enkrat: vsem najlepša hvala za pomoč.

- ¹ Stanko Kociper, *Kar sem živel*, str. 173.
- ² Alenka Puhar, Kriminalka, ki počasi uhaja iz črne luknje prisilne pozebe, *Delo*, 12. marca 1997, str. 12.
- ³ Heda Škulj, O nekaterih vidikih boja ljubljanske organizacije Osvobodilne fronte od poletja 1944 do 9. maja 1945, *Borec*, 1985, št. 12, str. 6.
- ⁴ Miran Košuta, Vstajenje srca, Smrt, *Delo (Književni listi)*, 27. marca 1986, str. 6.
- ⁵ Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, str. 197.
- ⁶ Josip Tavčar, Skrivnostna moč ljubezenskega čustva, *Delo (Književni listi)*, 20. februarja 1986, str. 9.
- ⁷ Pisna izjava Vida Vremca, 11. aprila 2000.
- ⁸ *Primorski slovenski biografski leksikon*, geslo »Stanko Vuk« (avtor: B. L.), str. 296.
- ⁹ Ustna izjava Jelke Vuk-Dobrota, 22. februarja 1996.
- ¹⁰ Stanko Vuk, *Zemlja na zahodu*, str. 37, Lino Legiša, avtor dodatnega besedila.
- ¹¹ Albert Rejec – Tone Černač – Jože Vadnjal, *Pričevanja o Tigru*, str. 48.
- ¹² Pisna izjava Vida Vremca, 11. aprila 2000.
- ¹³ *Primorski slovenski biografski leksikon*, str. 296.
- ¹⁴ *Aula*, str. 63–65.
- ¹⁵ Pisna izjava Vida Vremca, 11. aprila 2000.
- ¹⁶ Stanko Vuk, *Zemlja na zahodu*, str. 37.
- ¹⁷ Miran Košuta, *Krpanova sol*, str. 32.
- ¹⁸ *Kmečki glas*, 28. marca 1944.

- 19 Lino Legiša, nav. delo, str. 38.
- 20 Ustna izjava Marka Vuka, 16. aprila 1996.
- 21 Pisna izjava Vida Vremca, 11. aprila 2000.
- 22 Fulvio Tomizza, *Mladoporočenca iz ulice Rossetti*, str. 136.
- 23 Lino Legiša, nav. delo, str. 38.
- 24 Ustna izjava Jelke Vuk-Dobrota, 22. januarja 1997.
- 25 Ivo Juvančič, *Zemlja na zahodu, Naša sodobnost*, 1960, str. 648.
- 26 France Bevk, *Pot v svobodo*, str. 133.
- 27 Ustna izjava Marka Vuka, 16. aprila 1997.
- 28 Ivo Juvančič, nav. delo, str. 650.
- 29 Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 136.
- 30 Boris Pahor, *Zatemnitev*, str. 130.
- 31 Branko Babič, *Primorska ni klonila: spomini na vojna leta*, str. 79.
- 32 Boris Pahor, nav. delo, str. 36.
- 33 Lino Legiša, nav. delo, str. 36.
- 34 Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 137.
- 35 France Bevk, nav. delo, str. 133.
- 36 Joža Vilfan o stikih z Vukom v Tomizzovih *Mladoporočencih*, *Primorski dnevnik*, 17. maja 1987, str. 3.
- 37 Zdenko Zavadlav, *Nerešena uganka o uboju v ulici Rossetti*, *Katoliški glas*, 9. maja 1991.
- 38 Prav tam.
- 39 Lino Legiša, nav. delo, str. 38.
- 40 Ustna izjava dr. Draga Zajca, ml., 5. marca 1997.
- 41 France Bevk, *Beseda*, 1954, št. 2-3.
- 42 Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 134.
- 43 Lino Legiša, nav. delo, str. 20.
- 44 Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 135.
- 45 Ivo Juvančič, nav. delo, str. 650.
- 46 O tem srečanju mi je povedal v ustnem razgovoru Marko Vuk 16. aprila 1997.
- 47 Miran Košuta, *Krpanova sol*, str. 5.
- 48 Ivo Juvančič, nav. delo, str. 650.
- 49 Lino Legiša, nav. delo, str. 5.
- 50 Dragotin Cvetko, *V prostoru in času*, str. 26.
- 51 Branko Babič, nav. delo, str. 318-322.
- 52 Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 137.
- 53 Miran Košuta, nav. delo, str. 34.

- ⁵⁴ Prav tam.
- ⁵⁵ Miran Košuta navaja, da je prišlo do vpitja. Prim. nav. delo, str. 34.
- ⁵⁶ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 137.
- ⁵⁷ Prav tam.
- ⁵⁸ Miran Košuta, nav. delo, str. 34.
- ⁵⁹ Jože Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 548.
- ⁶⁰ Boris Pahor, *Zatemnitev*, str. 117.
- ⁶¹ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 143.
- ⁶² Boris Pahor, *Zatemnitev*, str. 117.
- ⁶³ Miran Košuta, nav. delo, str. 33.
- ⁶⁴ Stana Gerk, *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, str. 1181, 1182.
- ⁶⁵ Jože Vidic, nav. delo, str. 549.
- ⁶⁶ Dr. Drago Zajc je bil sodelavec Osvobodilne fronte, zato podatki, ki jih navaja Fulvio Tomizza, ne držijo. Če bi ga Milovanović predstavil Vuku kot »belega« in kot nasprotnika »rdečih«, ga Vuk prav gotovo ne bi sprejel. Sklepam, da je Tomizza prišel do takih podatkov zato, ker je premaloz poznal takratne slovenske politične razmere, morda pa tudi zaradi nenatančnega prevoda izjav sodelavcev iz slovenščine oziroma hrvaščine v italijanščino.
- ⁶⁷ Jože Vidic, nav. delo, str. 549; Miran Košuta, nav. delo, str. 35.
- ⁶⁸ Jože Vidic, nav. delo, str. 551.
- ⁶⁹ Prav tam.
- ⁷⁰ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 146.
- ⁷¹ Miran Košuta, nav. delo, str. 35.
- ⁷² Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 141.
- ⁷³ Miran Košuta, nav. delo, str. 26.
- ⁷⁴ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 141.
- ⁷⁵ Miran Košuta, nav. delo, str. 35.
- ⁷⁶ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 141.
- ⁷⁷ Prav tam.
- ⁷⁸ Miran Košuta, *Književni listi*, 27. marec 1986, str. 6.
- ⁷⁹ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 141.
- ⁸⁰ Miran Košuta, nav. delo, str. 6.
- ⁸¹ Miran Košuta, *Krpanova sol*, str. 38.
- ⁸² Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 150.
- ⁸³ Miran Košuta, *Krpanova sol*, str. 27.
- ⁸⁴ Prav tam.
- ⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 144.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Arhiv RSNZ, št. A. 428388.

⁸⁹ Pisna izjava Lidije Šentjunc, 22. maja 2000.

⁹⁰ Ob tem povejmo, da je bila politična propaganda kolaboracionistov vedno problematična. Politično propagandni konstrukti niso bili novost. Tudi pravkar omenjeno »dokazovanje« priča o neizvirnosti. Ker sodi tudi opravičevanje umora v ulici Rossetti na področje kulture, bi rad opozoril na tri propagandno izredno ponesrečene primere iz takratnega kulturniškega sektorja. Vsi trije primeri so zelo poučni. Najprej omenimo pesem Vladimira Pavšiča – Mateja Bora *Kri v plamenih*. Pesem je bila objavljena leta 1942 in se navezuje na dr. Tineta Debeljaka. Primer je poučen tudi za pisanje slednjega o Stanku Vuku. Spremenjene prve kitice se je posluževala tako belogardistična kot pozneje domobranska propaganda ter s pogostim ponavljanjem zavestno izkrivljala smisel narodnoosvobodilnega boja in misli. O tem pripoveduje: »Tolkel sem se. S peresom. Moji nasprotniki, ki so si prizadevali razveljaviti mojo poezijo – med vojno v domobranskem časopisju, med drugim s tem, da so moje verze kriminalno potvarjali. Tako so moj izziv fašističnim osvajalcem:

Ropajte, koljite gospodarji, čez ves svet razpnite vešala, v nas je po tisoč letih zaplala kri, vzdignil glavo upor, obrnili tako, da pozivam partizane, naj čez ves svet razpnejo vešala. Klavrno, nizkotno. In kdo je zagrešil to? Danes tudi v KL (*Književni listi*) tako čislani Tine Debeljak. To mi je povedal njegov mladi kolega Rot. Njemu pa Debeljak sam, v Argentini. Ali se je hotel pohvaliti s svojo žurnalistično spretnostjo ali se morda celo izpovedati, da je storil nekaj nečastnega, ne vem. Zanimivo pa je, da so to potvorbo objavili tudi po vojni (v emigraciji) in na Koroškem še v letu 1984 v Koledarju Mohorjeve družbe.« (Janez Zadnikar, Včasih se zdi, da je v opoziciji tudi predsednik republike, *Delo, Književni listi*, 15. aprila 1993, str. 13). V tem primeru je avtor znan, v naslednjih dveh pa ne, kar je nepisano pravilo za tako delo, in sta dokaz, kako so podcenjevali javno mnenje. O drugem primeru pripoveduje Jože Javoršek in v slovenski politični propagandi zasluži posebno mesto. V *Slovenskem domu* so pisali o sestanku predstavnikov Izvršnega odbora Osvobodilne fronte z duhovščino žužemberske dekanije. Sestanka so se udeležili s partizanske strani Edvard Kocbek, dr. Jože Brilej, Jože Javoršek in Janez Tominec. Po zdravi pameti pa je bila neverjetna trditev, da so, po tem poročilu, omenjeni vdrli v cerkveno grobnico in z glavami mrtvih

duhovnikov – balinali! Raca se jim je zdela čudovita, zato so jo pozneje ponatisnili na propagandne letake, ki so jih odmetavali z letali po podeželju, upam le, da ne nad Žužemberkom. Omenjeni letak omenja, razen Javorška, v svojem dnevniku tudi Edvard Kocbek. Novico je kratko komentiral: »Prasnil sem v smeh, kaj naj sicer storim drugega?« (Edvard Kocbek, *Tovarišija*, str. 100–102; Emil Cesar, *Književnost v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja*, str. 357–358). Višek pa pomeni reportaža o kulturnem življenju po italijanski kapitulaciji septembra 1943 z obetavnim naslovom *Kultura in kulturniki*, njihov položaj, pomen in naloge v gozdu (*Slovenski dom*, 29. januarja 1944). V njej si je pisec prizadeval razkriti priimek in ime pesnika Kajuha s trditvijo, da je to Filip Kumbatovič – Filip Kalan! Lahko bi navedli še več primerov. Bilo bi dobro in poučno, da bi proučili politično propagando med okupacijo. Ugotovitve bi bile zanimive. Politična propaganda je namreč kronično bolehal na izvirnosti, predvsem pa na verjetnosti. Ne morem se izogniti spoznanju, da je računala na določeno populacijo.

- ⁹¹ Stanko Kociper, *Kar sem živel*, str. 121, 63.
- ⁹² Jože Vidic, nav. delo, str. 582.
- ⁹³ Prav tam, str. 551.
- ⁹⁴ Prav tam.
- ⁹⁵ Arhiv Republike Slovenije, Republiška konferenca SZDL Slovenije, šk. 1116, št. 677–13–399/00.
- ⁹⁶ *Enciklopedija Slovenije*, 13, str. 27, geslo »Lidija Šentjunc« (avtor: U. D. B.).
- ⁹⁷ Pisna izjava Lidije Šentjunc, 22. maja 2000.
- ⁹⁸ Anton Kosovel, Zemlja, rod, kri, *Borec*, 1999, št. 570–572, str. 47–283.
- ⁹⁹ Jože Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 582.
- ¹⁰⁰ Stanko Kociper, nav. delo, str. 236.
- ¹⁰¹ Pisna izjava Jožeta Vidica, 11. januarja 1997.
- ¹⁰² Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 144.
- ¹⁰³ Jože Vidic, pismo 11. januarja 1997.
- ¹⁰⁴ France Bevk, *Pot v svobodo*, str. 133.
- ¹⁰⁵ Franček Saje, *Belogardizem*, str. 327–329.
- ¹⁰⁶ Prav tam, str. 329.
- ¹⁰⁷ Fulvio Tomizza, nav. delo.
- ¹⁰⁸ Zdenko Zavadlav, Nerešena uganka o uboju v ulici Rossetti, *Katoliški glas*, 9. maja 1991.
- ¹⁰⁹ Polkovnik Vladimir Vauhnik omenja v svojih spominih obveščevalni center v Trstu. Zanimivo je, da je popolnoma drugače sodil o njem

Stanko Kociper: »Še leta po vojni je resni generalštabni polkovnik Vladimir Vauhnik v jubilejni številki *Svobodne Slovenije* napisal nekakšno povestico o Ljubljani kot središču zavezniške obveščevalne službe. In zaradi tolikšnih pravljič, ki so v teh letih šle le predaleč, od ust do ust po Ljubljani so slovenski ljudje po nepotrebnem polnili nemške zapore.« (Stanko Kociper, *Kar sem živel*, str. 238).

- ¹¹⁰ Nemško odkritje v Trstu omenja tudi Stanko Kociper: »Ob neki priložnosti se je Rupnik skliceval na tezo, ki so jo zagovarjali naši politični krogi ob aretacijah nacionalističnih elementov, češ da so bili aretiranci samo žrtve komunističnih spletk pri Nemcih. Dne 27. decembra 1944 je prišel k Rupniku vodja nemške varnostne službe Schluifer in mu na to tezo odgovoril, da so v Trstu našli seznam ljudi, ki naj bi delali za angleško obveščevalno službo. Ti ljudje naj bi imeli nekakšne posebne izkaznice, ki naj bi jih podpisala nekakšna Komanda Slovenije. Sam v tem pogovoru nisem sodeloval. Mislim pa, da so bile to izkaznice, ki jih je izdal NO za pričakovani prihod Angležev. Kako neresno je bilo to, je najboljši dokaz ravno, da so te izkaznice NO marsikoga pri Angležih spravile v dokaj neprijeten položaj.« (Stanko Kociper, *Kar sem živel*, str. 255).

¹¹¹ Jože Vidic, nav. delo, str. 551.

¹¹² Ustna izjava Marka Vuka, 16. aprila 1996.

¹¹³ Jože Vidic, nav. delo, str. 75.

¹¹⁴ Miran Košuta, *Književni listi*, 27. marca 1986, str. 6.

¹¹⁵ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 149.

¹¹⁶ Jože Vidic, nav. delo, str. 128.

¹¹⁷ Prav tam, str. 176.

¹¹⁸ Prav tam, str. 178.

¹¹⁹ Prav tam, str. 549 in ustna izjava dr. Draga Zajca, ml., 5. marca 1997.

¹²⁰ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 148.

¹²¹ Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 146.

¹²² Albert Rejec – Tone Černač – Jože Vadnjal, *Pričevanja o Tigru*, str. 48.

¹²³ Boris Pahor, *Zatamnitev*, str. 130. Iz Trsta je novica prišla po zaviti poti, »po Evgenovi sestri, preprosti delavki iz Maribora«. (Prav tam, str. 316).

¹²⁴ Lev N. Tolstoj, *Vojna in mir*, II, 1979, str. 78.

¹²⁵ Ivan Jan, *Odstrte zavese 1, Korenine zla*, str. 301–309.

¹²⁶ Prav tam, str. 378.

¹²⁷ Fulvio Tomizza, nav. delo, str. 138.

¹²⁸ Stana Gerk, *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, str. 1181, 1182.

¹²⁹ Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, str. 197.

Notranja vez pisav v tej številki revije Borec je bolečina. Bolečina zaradi krivice in razočaranja. Njena izpoved, ne resignacija. Je v pesmih Jánisa Ritsosa v času politične internacije na Karlovašiji - Samosu, v prispevku Emila Cesarja, posvečenem tragični smrti pesnika Stanka Vuka iz temčnosti političnih intrig, in v pričevanju Borisa Grebenca, prisilnega mobiliziranca v nemško vojsko.

Z njegovim - osrednjim - prispevkom, v katerem opiše svojo usodo med drugo svetovno vojno, prebeg iz nemške vojske v Rdečo armado in leta 1945 vključitev v Jugoslovansko armado - življenjsko pot, ki jo je spremljal neizbrisljiv pečat »švabskega vojak« - še posebej v povojnem obdobju, želimo odpreti pot pristnemu dialogu. Pristnemu v pomenu medčloveških odnosov. Priprava Borisa Grebenca je osebna, boleča, tudi zagrenjena in obtožujoča, ki je prav zaradi odprtih ran lahko odprta tudi za politizacijo - lahko jo beremo tudi na ta način. Seveda to ni bil namen ne avtorja ne uredništva revije Borec. Boris Grebenc je svoj prispevek opredelil kot Moj dolg padlim Slovincem na ruski fronti 1941-45, kot svojo notranjo dolžnost. Zato smo mu hvaležni, da nam je zaupal svojo pripoved.

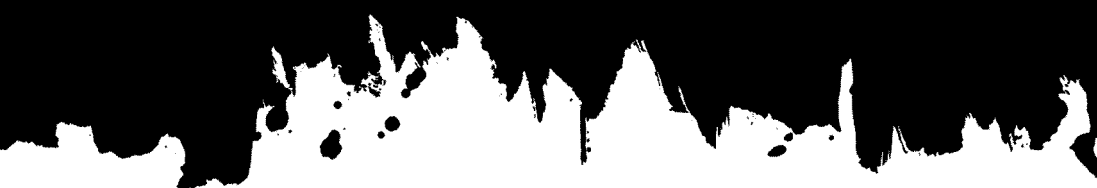
Zahvaljujemo se tudi Matjažu Rebolju za fotografske posnetke likovno-dokumentarnega gradiva.

Tanja Velagić

Boris Grebenc

Od Dnepra do Dnestra

Moj dolg padlim Slovincem na ruski fronti 1941–45

Frontni smerokaz na razcepu poti brez imena. Napisi na deščicah, pritrjenih na drog, kažejo smer, kjer so se nahajale razne vojaške enote (npr. polk, divizija itd.). Taki smerokazi so bili v pomoč vojakom, ki so se po bojih izgubili in niso našli svoje enote. Žal je bilo takih smerokazov malo ali pa so bili pomanjkljivi.

Vojak z vprežnim vozom, natovorjenim s hrano, orožjem, posodo, perilom; na drogu visita srajca gimnastjorka in nemška čelada, ki je bila zelo uporabna za zajemanje vode.

Avtor: Boris Grebenc

Vas, pozabljeni grobovi,
kjer križ ne kamen ne stoji,
ki niste venčani s cvetovi,
kjer luč nobena ne gori.

(Simon Gregorčič)

I.

Namesto uvoda

Zamolčani in zavrženi vojaki – podborci

Takoj po zasedbi Gorenjske, Štajerske in Koroške aprila 1941 je nemški okupator na Gorenjskem izvedel aretacije in pahnil v zapore predvsem napredne in zavedne Slovence, veliko duhovnikov, izobraženecv, pomembnih politikov in gospodarstvenikov, učiteljev... Vsi prostori stavbnega kompleksa tedanje klasične gimnazije in njen internat sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano (škofovi zavodi) so bili nabiti z ljudmi, ki so jih potem z njihovimi družinami izgnali na tuje, predvsem v Srbijo, Bosno in Nemčijo. Okupator je še stopnjeval nasilna dejanja in ukrepe: aretacije so bile na dnevnem redu, nadaljevalo se je streljanje talcev, ki so jih pripeljali iz zaporov; ti pa so se nahajali v vsakem še tako majhnem mestu. V koncentracijskih taboriščih je bilo vse več Slovencev. Zaprli so slovenske šole, od osnovne do gimnazije in drugih srednjih in strokovnih šol, izgnali so učitelstvo in duhovščino na deželi in v mestu. Prepovedana so bila vsa kulturna, športna in druga društva. Zaplenili so vse radijske sprejemnike. Gorenjska je ostala brez dnevnega, tedenskega in drugega časopisja. Edini dnevnik je izhajal v Celovcu v nemškem in delno slovenskem jeziku: to je bil *Karawankenbote*, ki ga je izdajala Hitlerjeva stranka NSDAP.

Vse to in še druga grozodejstva je prestrašilo prebivalstvo Gorenjske in Štajerske. Ni bilo družine, ki ne bi bila tako ali drugače prizadeta. Moško prebivalstvo se je začelo skrivati po drugih krajih, hišah in raznih skrivališčih. Z izgonom, zapori in likvidacijami izobraženstva je okupator obglavil slovenski narod in si tako odprl nadaljnjo pot k uničenju Slovencev.

Taka dejanja nemškega okupatorja ni bilo mogoče primerjati z italijanskimi okupacijskimi postopki v Ljubljani in drugih deželah Slovenije. Dokaz so prebegi prizadetega prebivalstva: marsikdo je, če je le imel možnost, pribežal k sorodnikom ali znancem iz krajev pod nemško okupacijo v kraje pod italijansko, ali pa celo v Avstrijo in Nemčijo. Obratnih beguncev, razen nemčurjev s Kočevskega in nekaterih slovenskih mest, ni bilo!

V takih okoliščinah je okupator izbral star zvezni nemški zakon iz leta 1913 in na podlagi le-tega v oktobru 1941 sprejel sklep, s katerim se je prebivalstvu Štajerske dodelilo nemško državljanstvo. Približno enako je ravnal šef civilne uprave za Gorenjsko in Koroško, deželni glavar dr. Rainer v Celovcu. Z razglasitvijo z dne 27. septembra 1942 je 1. oktobra 1942 slovesno objavil priključitev Gorenjske k Nemčiji.

Po takih političnih ukrepih, ki so veljali za obe okupirani deželi (Gorenjsko in Štajersko), je začel veljati tudi zakon o obveznem služenju nemške vojske, za mlajše letnike pa tudi zakon o obvezni delovni službi (RAD) za pripravo mladeničev, ki so bili takoj po končani službi vpoklicani v vojsko. Na podlagi navedenih državnih aktov je okupator v obeh deželah začel izvajati mobilizacijo, ki je bila popolnoma enaka tisti v drugih nemških deželah: na Štajerskem se je začela v letu 1942, na Gorenjskem pa v začetku leta 1943. Na vojaške vaje nas je načrtno razposlal v več kot 2500 vojašnic v Nemčiji in zasedenih ozemljih Francije, Belgije, Nizozemske, Poljske, Češkoslovaške, Norveške, Madžarske, Romunije in drugih držav. S takšno razdrobitvijo v čim več med seboj ločenih enot in hkratno združitvijo z nemškimi rekruti je hotel preprečiti odpor pri Slovencih in čim hitrejšo asimilacijo z nemškimi vojaki. Ne vem za nobeno enoto, v kateri so služili Slovenci, da bi kdo vanjo vstopil kot prostovoljec.

Med mobiliziranci so bili tudi fantje, ki so služili vojsko v Kraljevini Jugoslaviji in so bili ob napadu Nemčije zajeti in kot vojni ujetniki odpeljani v nemška vojaška taborišča. Po vrnitvi iz taborišč so bili kaj kmalu mobilizirani v nemško vojsko. V vojašnici v mestu Neustrelitz blizu Baltiškega morja je bil z nami sotrpín, ki je služil vojsko že v Kraljevini Jugoslaviji in je bil kot vojni ujetnik v tem mestu odpuščen. Po nekaj mesecih so ga spet mobilizirali in pripeljali nazaj v isto mesto. Kot vojak je preživel vojno, rusko ujetništvo, po vrnitvi domov pa je bil – tokrat že tretjič – poklican na dosluženje vojaškega roka še v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji.

Med mobilizacijo od konca 1942 do sredine leta 1943 je bila Nemčija prepričana, da bo zmagovalka v tej vojni. Z vsemi sredstvi si je prizadevala pahniti slovenske vojake v kar največjem številu v boj na rusko fronto namesto

lastnih vojakov; Slovenci naj bi bili topovska hrana, Nemčija pa bi tako obvarovala svoj rod, ki bi ga kot zmagovalka po vojni potrebovala za naselitev v izpraznjene dežele. Proti svoji volji smo bili poslani v krvave boje brez primera. Desettisoči Slovencev so bili žrtve raznarodovanja; enako so načrtovali z ruskim in drugimi slovanskimi narodi. V takih okoliščinah ni bilo nikakršnega izhoda. Enako usodo kot jaz je doživelo mnogo mobilizirancev, ki so bili pred vpoklicem v vojsko povezani s partizani. Ko smo se jim ponudili in izrazili željo, da bi prišli k njim, je bil pogost odgovor, da nas ne morejo sprejeti. Povedali so nam, da še sami nimajo dovolj orožja, opreme in hrane. Svetovali so nam, naj odidemo v nemško vojsko in se jim priključimo, ko bomo dobili dopust. Ker sem v tistem času aktivno sodeloval s partizani, sem se prepričal, da maloštevilne zdesetkane čete res niso imele pogojev za sprejem večjega števila novincev v tako kratkem času. Šele zdaj vidim, da je bil tak odgovor razumljiv, kajti ob koncu leta 1942 do sredine leta 1943 se je po poročilih *Zbornika NOV na Slovenskem 1941-1945* (str. 1025) nahajalo na celotnem ozemlju, največ pa v ljubljanski okolici, od štiri tisoč do pet tisoč partizanov, medtem ko je najbolj množična mobilizacija v vermaht, ki je potekala istočasno, zajela približno 50 tisoč rekrutov, rojenih v letih 1919-1925. Le kam v tako kratkem času in v zimi s 50 tisoč neoboroženih novincev brez vsakega vojaškega znanja? In dejstvo, da je okupator pred začetkom mobilizacije javno, z velikimi plakati in v tisku, sporočal, da bo vsak mobiliziranec, ki ne bo stopil v nemško vojsko, ustreljen skupaj s svojci, če so vedeli za pobeg; če pa dezerter za nemško policijo ne bo dosegljiv, bodo njegovo družino izselili ali pa poslali v taborišče in zaplenili celotno premoženje. Toda zavrnitev je bila za nas, ki smo bili vpoklicani v nemško vojsko, najbolj tragična in usodna.

V nekaj letih se bo izteklo življenje teh nekaj zadnjih udeležencev od približno 70 do 75 tisoč slovenskih fantov, uradno »švabskih hlapcev«, ki jih je v času od leta 1942 do konca leta 1944 fašistična oblast na Slovenskem z vso silo in krutostjo pahnila pod orožje v vermaht. Najmanj devetdeset odstotkov oziroma prek 60 tisoč so nas od januarja do konca leta 1943, po opravljenem kratkem vojaškem urjenju, takoj poslali na rusko fronto. Na bojnem polju je pod različnimi okoliščinami od sredine leta 1942 do konca vojne padlo približno 35 tisoč Slovencev, kar predstavlja približno petdeset odstotkov vseh slovenskih vojakov, poslanih v Rusijo. V tem številu – poudarjam – so všteti tudi tisti padli Slovenci, ki so izkoristili tudi najmanjšo priložnost in ušli iz

nemške vojske v regularne enote Rdeče armade ali pa k ruskim in ukrajin-skim partizanom. Po ocenah nas je dezertiralo od začetka leta 1943 do konca vojne najmanj sedem tisoč. V od Nemcev okupiranih slovenskih deželah – Štajerska, Koroška in Gorenjska –, ki so na podlagi podatkov iz *Zbornika NOV na Slovenskem 1941–1945* (str. 97) šteje 866 tisoč prebivalcev, je mobilizacija v nemško vojsko zajela več kot 70 tisoč Slovencev ali osem odstotkov celotnega prebivalstva ter več kot šestnajst odstotkov celotne moške populacije. Nemška Spomenica *Denkschrift Nr. 8* navaja število 80 tisoč mobilizirancev. Toda točno število mobiliziranih v nemško vojsko, niti tistih, ki so se vrnili domov, niti invalidov niti padlih ter umrlih v taboriščih v javnosti ni znano. Ti podatki pa morajo biti nekje, saj je bil v letih 1950–1953 narejen popis vojne škode po vseh občinah. Popisi so bili natančno narejeni prav z namenom, da bo država škodo, ki jo je povzročil okupator, zahtevala od na novo nastale demokratične Nemčije kot naslednice. Prizadeti bivši mobiliziranci, predvsem invalidi, so pri oblasteh prosili za te podatke. Te pa so jih grobo zavrnile in celo grozile ter ustrahovale. Pozneje so začeli prizadeti s Štajerske in Gorenjske samostojno zbirati potrebne podatke. Ko so jih z veliko muko zbrali, je oblast vso dokumentacijo zaplenila.

Prisilna mobilizacija je prizadela vse moške letnikov od 1916 do 1927 na Gorenjskem in od 1914 do 1927 na Štajerskem in Koroškem, s tem da je bilo odpoklicanih tudi nekaj moških starejših letnikov. Ta armada je bila številčno še enkrat večja od partizanske vojske ob koncu vojne, ki je po navedbah *Zbornika NOV na Slovenskem 1941–1945* (str. 1011) štela 37.901 borca. Ta podatek je razviden tudi iz poročila glavnega štaba NOV za Slovenijo z dne 26. aprila 1945. Prav tako je število padlih v Rusiji (približno 37 tisoč v letih 1942–1945) več kot še enkrat večje od števila padlih partizanov, skupaj 14 tisoč. Število padlih v Rusiji pa ne upošteva umrlih v zaporih in ujetništvih ter ubitih pri bombardiranih nemških mest, kjer so se približno v 2500 vojašnicah, razporejenih po Nemčiji in vsej zasedeni Evropi (Franciji, Grčiji, Romuniji, Madžarski, Norveški), nahajali Slovenci. V vrstah Rdeče armade in ruskih partizanov je padlo več kot šest tisoč Slovencev. Ta podatek je tudi upoštevan v skupnem številu 37 tisoč padlih Slovencev v Rusiji.

Iz nemške vojske se je takoj po vojni vrnila približno četrtnina vseh mobiliziranih. To število pa se je hitro znižalo še za tisoče nesrečnežev, ki so se morali kmalu po prihodu domov zglasiti pri represivnih oblastnih organih. Vsi tovariši, ki so morali do konca vojne služiti okupatorju, povratniki iz najrazličnejših taborišč, ki so prišli do jugoslovanske meje in presrečni stopili na svojo zemljo, namreč niso imeli sreče. Na obmejnih postajah jih je priprla

domača policija. Veliko se jih nikoli ni vrnilo domov. Njihova pot se je končala neznano kje. To se je dogajalo vse do 3. avgusta 1945, ko je bil izdan ukaz o splošni amnestiji in so ga dva dni kasneje objavili v uradnem listu. Ni znano, če se niso poti fantov, ki so prišli domov po tem datumu, tudi končale v smeri Kočevja, Teharij in drugih krajev Slovenije. Te žrtve pa niso bile žrtve fašizma, kajti niso bile umorjene v vojni vihri, temveč po končani vojni, v času, ko je zavladal mir, ki naj bi prinesel normalno življenje. Seveda amnestija pravno pomeni izenačitev amnestirancev z drugimi državljani. S tem ukrepom jih tudi nihče več ne bi smel imenovati z žaljivkami, ki se nas še nekaj živečih držijo tudi danes.

Do povratnikov, ki so bili prav tako sinovi slovenskega naroda, režim po vojni ni hotel imeti, milo rečeno, vsaj strpnih ali korektnih odnosov. Z bratom Tonetom sva bila oba mobilizirana. Brat je bil že prve dni na ruski fronti ranjen in je po okrevanju pobegnil iz nemške vojaške bolnice na Dunaju ter srečno prišel v Slovenijo, kjer se je takoj priključil partizanom. Tudi jaz sem se iz Rdeče armade vrnil domov. Naše stanovanje je bilo vse do konca vojne prazno, zmagovalci pa so to izkoristili, in ker sva bila oba z bratom mobilizirana v nemško vojsko, stanovanje popolnoma razdejali, uničili vse pohištvo, znesli so se tudi nad šolskimi knjigami in šolskimi dokumenti in vse raztrgali. Lahko si predstavljate, kako naju je prizadela vrnitev domov, vrnitev zmagovalcev iz frontnih bitk, dveh invalidov, ki sva bila enaka tistim, ki so nam razdejali naše stanovanje. Takratno politično in državno vodstvo ni imelo niti toliko volje, da bi se do prisilnih mobilizirancev vedlo vsaj človeka dostojno.

Ob pobegu iz nemške vojske je moj oče od mojega bivšega nemškega poveljstva dobil sporočilo, da sem pogrešan. Oče je odšel k vaškemu župniku in naročil, naj v cerkvi zvoni k mrliču. Podobno je bilo tudi pri drugih družinah. Docela drugače pa so takrat trdili oblastniki: za nas in tudi za pokojne ni bilo lepih besed, kaj šele dejanj. Ko sem si nekoč kupil avto znamke Lada, je bivši udbovec takoj pripomnil, da imam raje Ruse kot na primer jugoslovansko Zastavo. Kakšen primitivizem! Nihče od nas, kar nas je ostalo živih, ni od vodstva pričakoval posebne pozornosti, toda nekaj lepih besed namesto psovk bi nam v povojnem času lahko namenili. Za najrazličnejše sramotne in podle nazive in vzdevke se do danes ni še nihče opravičil. Imenovali so nas z vsemi mogočimi imeni - od »švabobrancev«, »švabskih izdajalcev« do »gestapovcev«, »špijonov«, »informbirojevcev« itd. -, in to samo zato, ker smo bili prisiljeni služiti v nemški vojski. Ni zadostovalo nobeno opravičilo, čeprav zanj nismo imeli nobenega razloga. Nasprotno pa mi v ruski armadi ni nihče nikoli očital nemške vojske.

Po vojni so v šolah otrokom mobilizirancev, njihovim bratom, sestram in drugim sorodnikom pripovedovali o krutosti nemških vojakov, ki so klali, streljali, zažigali domove, kradli. Alojz Žibert, stoodstotni invalid, je med drugim v knjižici *Mobiliziranci* (str. 51–52) napisal: »Ko so nekega dne prišli moji štirje otroci iz šole domov, me je najstarejši vprašal, če sem res bil nemški vojak. »Ja, sem bil.« »Ali nisi nič rad imel svojo domovino?« je nadaljeval in prislunhnil so še drugi. Vprašal sem otroke, zakaj jih to zanima. »Zakaj se nisi kot partizan boril za svojo domovino?« Po svoje sem njim razložil, pa je sledilo novo vprašanje: »A si tudi škornje nosil, pas in bajonet?« »Sem.« Mleli so, mleli, nazadnje pa so želeli slišati, ali sem nosil tudi čelado. Odvrnil sem, da jo vojaki včasih imajo. Potem se je zaslišal takšen jok, da sem se prestrašil. »Si imel fejest krvave roke?« sem zaslišal hlipajoče vprašanje. »Kako ti je bilo, ko si klal otroke?« Ko sem otrokom razložil, da ni bilo tako, kot si predstavljajo, so mi povedali, da jim je tovarišica v šoli nazorno prikazala nemškega vojaka okupatorja, ki kolje, davi in strelja otroke. Vsi tisti, ki smo nosili čelade, pasove in škornje, smo bili po njenem klavci. To je bila za mene huda izkušnja.«

Tudi o tem doživljaju, ki ni bil edini, ni kaj pripomniti. Tako kot v šoli je bil odnos do nas na vseh področjih delovanja skrajno neprijazen, očitajoč in sramotilen.

Vse to je na splošno ustvarilo zelo slabo mišljenje o mobilizirancih.

Duševno trpljenje, ki nas je spremljalo več kot pol stoletja, sicer bleedi, ne more pa popolnoma zbledeti. Upal sem, da nam bo demokratična Slovenija dostojno in korektno vsaj delno popravila vse krivice, ki so nam jih storili v pol stoletja, in si nisem niti upal pomisliti, da se bo to mačehovsko obnašanje nadaljevalo. Še posebej pa sem upal, da se bo vsaj delno upošteval prispevek okoli šest tisoč v Rusiji padlih Slovencev, ki so se borili na strani zaveznikov. A se ni zgodilo. Nekaj nas zelo malo še živečih udeležencev številnih bojov na ruski fronti, ki smo doživeli njihovo umiranje, smo bili vedno odkriti in objektivni. Na naš vstop v partizanske vrste ali Jugoslovansko armado ob vrnitvi oziroma prestopu v našo vojsko smo bili ponosni, za nas je bil to vesel dogodek in navdajala nas je neizmerna volja do boja v svoji armadi vse do zmage. Spomini na prehojeno bojno pot po Rusiji, na neprestane pohode in zmage v bojih so nam ponovno vlili moč, pogum in željo, da tudi doma pokažemo vse, kar smo se naučili v Rusiji tako, da se seveda prilagodimo našemu partizanskemu boju. Take misli in želje pa niso bile rezultat neke domišljije, nasprotno, bile so zelo preproste: »Saj smo se tudi mi v Rusiji borili enako kot partizani doma, saj je bil naš skupni sovražnik fašistični okupator, ki ga moramo v tej domovinski vojni uničiti.« Ta cilj torej ni bil samo cilj partizanov, ki so se

borili doma, temveč tudi nas, ki smo se vojskovali na tuji zemlji. Spoštovali smo partizane in njihovo junaštvo, nas ni spoštoval nihče. Dovolj velik in neizpodbiten dokaz za to je dejstvo, da smo bili mobiliziranci – ne po svoji krivdi – od prvega dne dalje zamolčani, prezrti in skrajno sumljivi tretjera-zredni vojaki.

Prav je, da so se o uspehih partizanov pisale knjige, da se je o vsakem najmanjšem dogodku in praznovanju na veliko poročalo v dnevnem tisku, revijah in drugih medijih, po radiu in televiziji, toda vsaj delček tega so si zaslužili tudi padli za svobodo, ki so se bojevali daleč stran od domovine. Pa tudi peščica nas še živečih, ki svoje dosežke dokazujemo vsaj z visokimi ruskimi odlikovanji, ki smo jih prejeli kot udeleženci bojev proti fašizmu. Prav neverjeten je bil odnos medijev do poročanja in prikazovanja tega dela zgodovine. In kje so filmi, učbeniki... Vse je bilo osredotočeno samo na medvojne dogodke na domačih tleh.

Tudi udeleženci prekomorskih brigad, primorski in istrski Slovenci so, na primer, lahko opisovali in izdajali najrazličnejše knjige o svojih bojih. Prav tako so njihovo prisotnost v narodnoosvobodilnem boju opazili tudi mediji, imeli so proslave, zборе in podobno. Tako so njim, čeprav ne od začetka, vsaj delno priznali prispevek k zmagi in osvoboditvi našega naroda. Tudi zbornik *NOV na Slovenskem 1941–45* jim posveča šestnajst strani. O bojih brigad, ustanovljenih v ZSSR, pa nič. Ni bila lahka odločitev sredi okopov v prvi bojni črti potrgati z nemške uniforme vse vojaške oznake in se podati v neznano. Veliko je bilo tudi primerov, da so se vojaki zatekli v ruske strelske jarke, prepričani, da so si rešili življenje, pa so padli v roke neruskim, raznim aziatskim plemenom v njihovih enotah, ti pa so, misleč, da gre za špijone ali izvidnike, nesrečneže postrelili.

Če prejšnja oblast ni imela volje vsaj približati, če že ne izenačiti, »borcev z napako« z borci narodnoosvobodilnega boja, bi jim vsaj omogočila pravico do objavljanja o dogodkih med vojno, pravico govoriti o svojih težavah. Do prvih, nebitvenih pravic in javnega nastopa je prišlo šele na partizanskem slavlju v Velenju leta 1969. Tudi dovoljenje po ustanovitvi svoje skupnosti brigad, ustanovljenih v ZSSR, v okviru Zveze združenj borcev je prišla šele v letu 1984. Do tega leta se je v brezupnem tavanju skoraj vse dogajalo v ilegali. Bilo je nekaj manjših brošur, število ne presega prstov na eni roki. Leta 1993 me je prijatelj Polde, ki je bil član odbora skupnosti brigad, prosil, naj za zbornik teh brigad napišem spis o svojem delovanju v Rdeči armadi. Potrudil sem se in napisal prispevek na osmih tipkanih straneh. Ko je zbornik leta 1994 izšel, sem ugotovil, da v njem ni mojega prispevka. Iz dokumentov je

razvidno, da sem članek s priporočenim pismom naslovil na predsednika skupnosti. Prosil sem ga, naj mi sporoči, zakaj je moj prispevek izostal. Odgovorili so mi, da o vsebini zbornika odloča urednik – zgodovinar, ki je menda prispevek oddal celjskemu muzeju, ki pa prenavlja svoje prostore, in ga bo težko najti. Iz tega in tudi drugih pripetljajev je jasno, da za borce, ki so imeli kakršen koli opredek z zavezniki, ni bilo posluha. Zato je moj dolg do prijateljev – soborcev, ki so v Rusiji padli v boju proti okupatorju, tem večji, kolikor bolj so slovenske fante izrabili in prezirali, poteptali resnico in vse, kar je bilo dobrega storjeno, ter izničili naš prispevek v drugi svetovni vojni.

Neprimerno je bilo tudi obnašanje do tovarišev, ki so s fronte, iz raznih bolnišnic in vojašnic dobili dopust, tako da so se doma lahko priključili partizanom in se niso vrnili v svoje enote. Trdim, da se je s temi množičnimi pobegi močno okrepila narodnoosvobodilna vojska, toda ne samo številčno, saj so ti vojaki pred odhodom na bojišče imeli večmesečne vojaške vaje, ki so bile znane po nepopisnih fizičnih naporih, po obvladovanju vseh vrst orožja in po drugih vojaških strokovnih veščinah. Tudi ti fantje so vsaj nekaj prispevali k domači zmagi. Toda madež nekdanjega »švabskega vojaka« so nosili tudi v domači vojski.

Nam, ki smo imeli srečo, da smo na ruskih bojiščih dezertirali in se priključili Rdeči armadi, ruskim ali ukrajinskim partizanom ali pa so nas sprejeli v jugoslovanske brigade, ustanovljene v ZSSR, se že pred informbirojem ni pisalo dobro. Še posebej so bili prizadeti borci iz brigad, ustanovljenih v ZSSR. Zato naj s ponosom navedem še tiste naše borce, ki so se iz ruskega ujetništva prostovoljno odzvali ob ustanovitvi treh slovenskih brigad na ozemlju ZSSR pri mestu Kolomna, ki se nahaja južno od Moskve. V junaških bojih za osvoboditev Srbije je padla skoraj polovica slovenskih borcev, največ pa ob preboju sremske fronte. Naj spomnim na avtorja knjige *Sremski front*, generala in poveljnika fronte Kosta Nadja, ki v svoji knjigi nedvoumno ugotavlja, da če ne bi bilo izurjenih in hrabrih Slovencev, ki so prišli iz Rusije v treh brigadah, ne bi nikdar prebili te fronte, ki se od oktobra 1944 do aprila 1945 ni nikamor premaknila.

Od približno dva tisoč Slovencev jih je ob koncu vojne ostalo živih okoli sedemsto. Bojujočim se v teh enotah ni bila mar politika, Partija in podobno. V neprestanih bojih in pohodih nam je bil edini cilj rešiti si življenje. Nihče od nas takrat ni bil tajni policaj ali ovaduh, nihče ni sanjal o boljševizmu, kaj šele, da bi postal boljševik. Za vse to pa nas je obdolževala tajna policija Ozne. Veliko so jih zaprli in odpeljali v taborišča, jih zaničevali, jim odvzeli ruska vojaška odlikovanja in čine, ki so jih dobili v boju proti okupatorju, študen-

tom so onemogočali študij, celo študij na univerzi ob delu so jim oteževali, enako tudi napredovanje v službi, mnoge, ki so si v vojni pridobili veliko vojaškega znanja, pa so pošiljali na dosluženje vojaškega roka v Jugoslovansko ljudsko armado za leto ali več, kar so utemeljevali s tem, da niso bili dovolj izurjeni, čeprav bi – to trdim – glede kakovosti in fizičnih naporov pri urjenju v nemški vojski lahko bili profesorji njihovim vojaškim inštruktorjem.

Moralno so nas poteptali in uvrstili med manjvredne državljane. Informbirojevski čas je za nas pomenil novo trpljenje, tako duševno kot tudi fizično. Poleg vzdevkov »švabski vojaki« in drugih zaničevalnih izrazov smo bili še »informbirojevci«. Takratnemu političnemu vodstvu je zadostovala vsaka naša kritično izražena beseda, in že so sumili izdajo domovine, bili pa smo dejansko okupatorjeve žrtve, ki nas je poslal na bojišče in nas uporabil za najbolj nevarne in brezupne akcije. Zato želim odgovoriti vsem tistim, ki so od nas z vso silo in grobstvo hoteli priznanje, da smo izdajalci, kajti teh med nami ni bilo. Za nikogar ne vem, da bi se potem, ko je dezertiral in prestopil bodisi v rusko ali domačo partizansko vojsko, ponovno vrnil v okupatorjeve vrste. Kakor je razvidno iz knjig, ki opisujejo našo partizansko vojsko, pa so se izdajstva dogajala.

Ko premišljam o padlih, predvsem o fantih, s katerimi sem skupaj preživel najtežje čase in jih že davno ni več med živimi, posebno pa o mojih zvestih prijateljih, Jožetu z Gorenjske in Francetu, kmetu nekje iz mozirskih hribov, in o vseh tistih, ki si niso zaslužili niti koščka zemlje za svoj grob, in te pokojnike primerjam s padlimi v domovini, mi je tesno, posebej če pomislim, kako ogromna je razlika. Seveda je zadnji dom na tujem nemogoče negovati. Padlim partizanom, ki nimajo groba, so postavili spomenike in obeležja, prav tako bi si tudi borci, ki počivajo v Rusiji, zaslužili vsaj skromno obeležje. Tako bi bili tudi ti borci ob praznikih in drugih priložnostih deležni malo pozornosti, kajti marsikdo bi na tem mestu položil rože, prižgal svečko in povedal nekaj lepih besed. Če je lahko komunistični režim med drugim iz državnega proračuna pokrival stroške za nekaj tisoč spomenikov in drugih obeležij, rastejo sedaj kot gobe po dežju iz marmorja izklesani spomeniki za padle domobrance in vse, ki niso padli v partizanskih vrstah. Škoda, da novo slovensko vodstvo ni v pravem trenutku taka dejanja uskladilo, da bi za vse padle, ne glede na njihovo pripadnost, veljali enaki pogoji. To pa so storile skoraj vse države, ki so imele enake težave, in tudi Francija, kajti k takim dejanjem jih je prisilila ena sama resnica: dejstvo, da večina borcev katere koli armade ni zaradi svojega prepričanja prostovoljno zapustila svojih domov in odšla na tuja bojišča; nihče pa jim ni mogel zagotoviti, da se bodo živi vrnili domov;

dejstvo je, da tak vojak ni hrepenel po tem, da bi se izpostavljaval v prvih bojnih vrstah, ampak je premišljal le, kako bi si rešil življenje. Zakaj so potem morali biti po sili vojaki še dodatno kaznovani?

S tem skromnim prispevkom ne želim povečevati zavrženih, pohabljenih in zamolčanih in nas opravičevati, ki smo bili prisilno odvedeni v okupatorjevo vojsko. Vsi prizadeti se ničesar ne sramujemo, tudi ne prosimo več nobene pomoči ali rehabilitacije. Želim si pa, da bi vsaj delno pripomogel k odkritju resnice o dogodkih, ki so si sledili od prvega prisilnega vpoklica v vermaht do konca vojne in leta po njej.

Pišem predvsem zato, ker kot še živeči mobiliziranec čutim notranji dolg do svojih daleč od doma padlih in prezrtih tovarišev. Pišem tudi v čast in spomin na nekaj tisoč padlih slovenskih fantov v Rdeči armadi, pri ruskih ali ukrajinskih partizanih, katerih grobovi so raztreseni po celotni nekaj tisoč kilometrov dolgi fronti od Baltika do Kavkaza. Da sem se odločil pobegniti iz nemške vojske v Rdečo armado, so usodno vplivale predvsem takratne trenutne okoliščine in pogoji. Misel, če že moraš umreti, potem padi in žrtvuj življenje za domovino. Taka odločitev nam je dala moč in novo upanje in pogum za naš pobeg k zaveznikom. Seveda naš korak, vstop v Rdečo armado, za to prekaljeno armado ni pomenil nekaj posebnega in nevsakdanjega. Taki dogodki so se dogajali pogosto na vsej fronti. Poleg Slovencev je bežalo iz nemške vojske tudi mnogo mobiliziranih Čehov, Slovakov, Poljakov in drugih. Po pristopu v novo armado si postal dodatna številka na seznamu vodstva enote, v katero si bil dodeljen. Brez posebnih sprejemov in izrazov zadovoljstva smo dobili njihove uniforme, orožje, opremo in bili takoj poslani v prvo bojno črto – *predovaja*.

Preteklo je več kot pol stoletja od takratnih dogodkov; spominjam se predvsem tistih borcev, ki niso dočakali konca vojne, razmišljam o teh nekaj tisoč slovenskih fantih, ki niso podlegli nobeni posebni propagandi in katerih edina zavest je bila vojaško geslo: »Naprej proti zahodu in čim prej uničiti sovražnika.« Pišem o teh tovariših brez činov in odlikovanj, katerih imena večkrat ni označeval noben vojaški seznam, ko so obležali na bojiščih v daljnih ruskih in ukrajinskih stepah, tundrah in brezimenskih kotah, in o borcih, ki so prehodili stotine kilometrov poti brez imen, katerih smer si lahko ugotovil le po gibanju sonca ali lune. Pišem o borcih, ki so preživeli čas, ko ni nihče od njih vedel za datum v mesecu, za nedeljo ali praznik. O času, ko si

lahko ugotovil, koliko je ura le po soncu, o času, ko več tednov nisi videl civilnega prebivalstva, hiš in vasi. O času, ko so nam zvečer v temi pripeljali kosilo in proti jutru še večerjo, seveda če je bila ta dostava izvedljiva. Pišem o nočeh brez spanja, ko nisi slišal drugega kot žvižganje krogel pušk, topov in drugega orožja. Po njihovem glasu smo natančno prepoznali, ali gre za topovsko ali minometno granato. Pišem tudi o tem, da smo po prejemu kosila ali večerje na iste vozove naložili mrtve in ranjene. O času, ko so nam neskončni strelski jarki nadomestili ceste, ob njih pa zemljanke, ki so nam dajale skromno zavetje in nadomeščale hiše.

Zelo so bili počaščeni tisti padli, katerih trupla se je usmilila bogve katera človeška roka in jih zakopala nekaj prstov globoko v zemljo. To pa ni bilo mogoče pozimi, ko so morali padli zaradi globoko zmrznjene zemlje ležati na bojiščih vse do spomladi. Grobovi padlih tovarišev so za vedno ostali brez imena, brez enega cveta ali svečke, brez križa in brez obiskov svojcev in prijateljev. Ti grobovi zagotovo ne obstajajo več in jih je že zdavnaj prerasla trava. Teh tovarišev se še posebej spominjam vsako leto na dan mrtvih, kajti drugih možnosti v prejšnjem režimu, da bi se izognil represalijam in šikaniranjem, ni bilo.

Marsikdo se bo ob branju teh spominov vprašal, zakaj o teh stvareh nisem spregovoril prej. Resnico o Slovencu, vojaku v nemški uniformi, sem želel povedati že v času Jugoslavije. Bil pa sem prepričan, da takega pisanja ne bi v celoti objavili, sam pa bi se znašel v kartoteki najbolj nezaupljivih. Govoriti, kaj šele pisati o dogodkih, ki smo jih preživljali na ruski fronti, ni bilo zaželeno. Nasprotno, dali so nam jasno vedeti, da te še za najbolj nedolžne pogovore čaka šikaniranje, morda tudi pot proti Kočevju. O teh več kot 70 tisoč ljudeh je prejšnja, delno pa tudi sedanja oblast, od najvišje do najnižje, od Partije do Zveze združenj borcev, poslušno molčala in poskrbela, da se v javnosti o tem ne bi govorilo. Njen nadzor nad nami je bil tako popoln, da si nismo upali v najhujšem obdobju niti svojim najbližjim pripovedovati, kaj se je dogajalo v bojih v Rusiji. Kaj šele, da bi se prizadeti obiskovali! Ne morem pozabiti mojega tovariša Jožeta z Gorenjske, ki je padel, po vojni pa je njegova mati hodila spraševat mojega očeta, kje in kdaj je padel njen sin in kje je njegov grob, jaz pa ji iz strahu pred posledicami nisem upal povedati, da sva bila ranjena skupaj in da je Jože ob meni še isto noč umrl. Kakšen grob neki, kdo si ga je zaslužil, da bo vanj položen ali da bi ga počastili! Kakšno cvetje, kdo ga bo položil in komu, saj ni nihče vedel, koliko je ubitih in na čigavi strani so se ti padli vojaki vojskovali!

Bili so rojeni in vpisani v knjige rojstev, zrasli so v mladeniče, delali, se učili in postali zreli ljudje, nato pa so jih na silo odtrgali od doma, jih odpeljali v tujo vojsko in kraje na vse strani zasedene Evrope. Padli ali umorjeni po končani vojni so ostali brez dokumentov o tako nesrečno končanem življenju. V čigavem interesu je takratna oblast obrnila hrbet tem žrtvam z ruske fronte, je poleg nas, ki smo bili njeni udeleženci in ostali živi, vedela samo ona.

Pričujoče pisanje je precej površen opis vsega, kar se nam je dogajalo med vojno. S svojimi spomini bi rad povedal resnico in tudi dopolnil vedenje o dogodkih, ki smo jih doživljali. Če sem dosegel to, potem sem izpolnil svoj dolg do vseh prizadetih, živih ali mrtvih sotovarišev iz nemške vojske. Kako pa sem jaz doživel in preživel kot vojak v treh različnih vojskah, v nemški, ruski in jugoslovanski armadi, od 29. marca 1943 do 6. julija 1946, pišem v nadaljevanju.

II.

Od Dnepra do Dnestra

Začetek vojne

Stanovali smo v Dolu pri Ljubljani, kjer je bil oče tudi zaposlen. Ob izbruhu vojne sva se z mlajšim bratom vozila v Ljubljano, kjer sva obiskovala gimnazijo. Kot osmošolec tretje državne gimnazije v Ljubljani se še pred vojno dobro spominjam pogovorov med sošolci, prijatelji, starejšimi ljudmi. Lahko zatrdim, da ob začetku druge svetovne vojne nisem poznal nikogar, ki bi odkrito hvalil ali se celo navduševal nad italijanskim ali nemškim okupatorjem, pa tudi ne takih, ki bi bili naklonjeni komunizmu kot rešitelju in osvoboditelju od fašizma. Že v prvih dneh vojne se je pokazala simpatija do tistih, ki so menili, da je potrebno zoper okupatorja nekaj storiti. O komunizmu in njegovemu delovanju med nami, povprečnimi mladinci, ni bilo govora, saj je bilo takrat na Slovenskem komaj nekaj sto članov Komunistične partije Jugoslavije. Mislim, da je bil slovenski narod zelo enoten v odnosu do okupatorja, zlasti mladina je bila tista udarna sila, ki je razmišljala, kako najbolj škodovati okupatorju in ga uničiti.

Nekaj dni po okupaciji naše domovine sem v aprilu še lahko obiskoval pouk v gimnaziji v Ljubljani, ko sem v šoli prejel sporočilo, naj se ob določeni uri po končanem pouku udeležim sestanka v parku Tivoli, v bližini pravoslavne cerkve. Ko sem prišel, je bilo tam že zbranih nekaj dijakov, s katerimi smo se skupaj vozili vsak dan z vlakom. Prišli so vozači iz višjih razredov srednjih šol, gimnazij, srednje tehnične, učiteljska in drugi. Pogovarjali smo se, kako nastopiti proti okupatorju. Glavno besedo je imel Jože, ki je obiskoval srednjo tehnično šolo. Vsi prisotni smo se strinjali, da se je treba takoj upreti z razni-

mi akcijami in se tudi pripraviti, če bo potrebno, za odhod v partizane. Nekdo je Jožeta vprašal, kaj pomeni beseda »partizan«, ki smo jo na tem sestanku prvič slišali. Jože nam je povedal, da ta beseda izhaja iz besede »partija«, se pravi, da je partizan vojak »partije«. Čeprav smo bili vsi takoj pripravljeni pristopiti k raznim akcijam, nam ta razlaga nekako ni ugajala. Spomnili smo se na pogovore na vlaku pred začetkom vojne. Z istim vlakom so se vozili tudi ljudje, ki so bili zaposleni v Ljubljani. Takrat se je že mnogo govorilo o vojni, o zasedbi Češkoslovaške in Poljske ter drugih dogodkih. Glavni razpravljavec je bil železničar Tone, za katerega smo vedeli, da je komunist. Ob takih razpravah nam je grozil, da bo po vojni, ko bo zmagal komunizem in bo on na oblasti, pobil vse študente, kapitaliste in duhovnike. Ob Jožetovi razlagi imena »partizan« smo se spomnili na te grožnje in postalo nam je tesno pri srcu, ni nas pa odvrnilo od misli, da se je treba upreti okupatorju.

Ko so Nemci zasedli našo vas, ki se nahaja na levem bregu Save, so mejo ob Savi hermetično zaprli. Ker je bil moj oče v policijsko-vojaški službi, se je zavedal, kaj pomeni za vojaka orožje. Skozi našo vas je potekala takrat ena glavnih cestnih povezav med severozahodno in jugovzhodno Slovenijo (Kranj-Domžale-Dol-Dolsko-Litija). Razpadla jugoslovanska vojska se je v neredu razkropila in brez pravega poveljstva bežala z Gorenjske, predvsem iz obmejnih krajev, proti Litiji in naprej proti Zagrebu. Vojaki so odmetavali orožje in vojaško opremo, skratka vse, kar jih je oviralo pri begu. Tako smo z očetom, bratom Tonetom ter prijateljem Francetom hodili ob cestah, tudi stranskih, in pobirali orožje, municijo in vojaško opremo. Spominjam se, da smo v približno štirinajstih dneh nabrali zelo veliko tega materiala. Pred hišo, kjer smo stanovali, smo imeli zloženo skladovnico drv. Po očetovi zamisli smo drva preložili tako, da skladovnica ni zbujala pozornosti. Pod njo smo skopali jamo, jo obložili z deskami in izolirali. Kot stari vojak je oče vse orožje (puške, revolverje, nekaj mitraljezov, ročne granate in veliko municije) zavil v namaščene krpe in ga zložil v jamo. Zgoraj pa smo zložili drva. Oče nam je zabičal, da o tem ne smemo spregovoriti niti besede.

Poleti 1941 se mi je posrečilo dobiti zvezo s sošolcem Radom iz Polja pri Ljubljani, torej prek Save, ki se je nahajala pod italijansko okupacijo. Po več srečanjih me je kot aktivist Osvobodilne fronte vprašal, če bi tudi jaz sodeloval v njej. Moje delo bi bilo, da bi občasno skrbel za zvezo Polje-Dol prek Save. Tako sem začel aktivno sodelovati, kasneje pa se mi je pridružil še prijatelj Franci, s katerim sva ponoči kot kurirja večkrat preplavala Savo, tj. nemško-italijansko mejo. V začetku leta 1942 sva se zaposlila v tovarni JUB v Dolu in delala v komerciali in računovodstvu. Kmalu sva spoznala, da je najina šefi-

nja zelo aktivna članica Osvobodilne fronte. Ko je ugotovila, da sva zanesljiva in pripravljena delati, nama je takoj dodelila naloge, ki so bile predvsem pisanje raznih sporočil, letakov in propagandnega gradiva.

V tem času sem imel kot kurir zvezo z Radom iz Polja, ki je že bil v partizanih. Tako sva bila dogovorjena tudi za moj odhod v partizane. Veliko nas je bilo prepričanih, da se bomo pred mobilizacijo lahko zatekli k njim. Naša ponudba pa je bila skoraj povsod zavrnjena, da še sami nimajo orožja niti obleke, hrane. Rado mi je sporočil, da se bova sestala na vseh svetih dan, 1. novembra 1942, v majhni soteski v kraju Gostinca (če se prav spomnim). Tam naj bi ga počakal, pripravljen in opremljen za odhod v partizane. Čakal sem ga ves dan, močno je deževalo, vendar se niti Rado niti kateri drug partizan ni pojavil. Ko se je zmračilo, sem se moral razočaran vrniti domov. Tako se mi je ta poskus izjalovil.

Ko se je približal čas prisilnega odhoda v nemško vojsko, sem odšel h komandirju partizanske enote, kjer sem bil povezan in ki je delovala v tej okolici. Povedal sem mu, da ne želim v nemško vojsko in da bi rad pristopil v njihove vrste. On pa me je zavrnil, rekoč, da nimajo dovolj orožja in druge opreme, da naj kar odidem v nemško vojsko in se priključim partizanom, ko bom dobil dopust, saj bo takrat njihov položaj morda ugodnejši.

Po še tem neuspelem pogovoru in ko so se izjalovili vsi moji načrti glede odhoda v partizane, sem razočaran premišljal o vseh mogočih možnostih, ki bi me morebiti rešile pred vermahtom. V tistem času se okupatorjeve grožnje, da bodo ustrelili vsakogar, ki se ne bo odzval mobilizacijskemu pozivu, njegove starše, brate in sestre ter drugo sorodstvo pa izselili ter celotno premoženje zaplenili, niti nismo zavedeli. Mladi preprosti kmečki fantje in delavci so si izmišljali vse mogoče, da bi se izognili mobilizaciji in kasneje odhodu na rusko fronto; da bi si rešili življenje, so pomislili tudi na to, da bi se pohabili in postali invalidi.

Da bi se skril kje okoli doma, takrat smo rekli »zabiti se«, ni bilo mogoče. Stanovali smo v večstanovanjski hiši. Skriti se nismo mogli niti pri sosedih, kmetih, tudi zaradi gospodarjeve varnosti. V stiski sem se spomnil na strica, moža materine sestre, ki je imel v Repnjah pri Vodicaх veliko posestvo. Upal sem, da se bom pri njem lahko skril, dokler se ne bo polegel val mobilizacije. Medtem bi poskusil ponovno vzpostaviti zvezo s partizani in se jim priključiti. Zaradi varnosti bi moral v Repnjo priti v temi.

Nekaj dni pred 20. marcem 1943 sem se iz Dola do Šentvida odpeljal z vlakom po t. i. nemški progi Laze-Šentvid. Zelo je snežilo in bil je že mrak, ko sem stopil z vlaka. Peš sem se podal proti Skaručni in Vodicam. Ko sem prišel

do Tacna, se je že popolnoma stemnilo. Cesta ni bila splužena, zato je bila pot še bolj naporna, tako da sem ves premočen in utrujen prišel do stričeve hiše. V njej je svetila luč. Stopil sem k oknu in zagledal vso družino, verjetno po večerji, ki je molila rožni venec. Nisem hotel vstopiti, čakal sem zunaj, misleč, da bo stric še pred spanjem odšel v hlev. A ga nisem dočakal. Vzpel sem se na senik nad hlevom, si uredil ležišče v senu in zaspal. Zgodaj zjutraj, še v temi, sem zaslišal ropot. Stric je prišel v hlev krmit živino. Ko me je zagledal, se je prestrašil. Povedal sem mu, zakaj sem prišel, in ga prosil, da bi me za nekaj dni skrila, medtem pa bi poiskal zvezo s tamkajšnjimi aktivisti ali partizani. Stric me je posvaril in rekel, da si kaj takega ne upa. Povedal mi je, da so v sosednjih vaseh Nemci izselili že nekaj kmetov v Nemčijo, ker so imeli zvezo z Osvobodilno fronto in ji nudili pomoč. Nekaj posestev pa so celo zažgali. Peljal me je v kuhinjo, dali so mi nekaj hrane, stric pa je medtem zapregel konja in me odpeljal v Medvode na vlak. Na železniški postaji je počakal, dokler nisem stopil na vlak in se odpeljal.

Razočaran nad neuspehim poskusom sem čakal doma kot obsojenec, ki na sodišču čaka na izrek kazni. To se je zgodilo 29. marca 1943. Tega dne so nas pod stražo odpeljali s kamioni v Kranj, od tam pa z vlakom daleč na sever Nemčije, v mesto Neustrelitz.

Na zbirnem mestu v Kranju so nam fantje, doma med Kranjem in Jesenicami, takoj, ko smo stopili na vlak, povedali, naj se ničesar ne bojimo, da bodo zagotovo partizani nekje med Podnartom in Otočami ustavili vlak, da bomo lahko pobegnili.

Poudarjam, da je bila mobilizacija izvršena tako dosledno, da niso oprostili nikogar, razen zapornike v taboriščih in bolnike v bolnišnicah. Med tistimi, ki še danes gojijo sovraštvo do mobilizirancev, so tudi taki, ki so trdili, da smo okrašeni z rožami in prepevajoč odhajali v nemško vojsko. Naš odhod iz Kranja je bil še najbolj podoben žalostnemu pogrebu.

Vermaht

Tistega hladnega in deževnega dne v marcu 1943 je zgodaj zjutraj, še v temi, pripeljal v vas kamion. Z njega so poskakali policisti in vojaki, ki so imeli pri sebi sezname mobilizirancev, rojenih v letih 1920–1922 po hišnih številkah. Odpeljali so nas v Kranj, na nogometno igrišče. Namesto črt za nogometno tekmo so bili zarisani kvadrati, vsak kvadrat pa je bil označen s številko. Mene so pahnili v kvadrat številka 48. Šele pozneje, ko sem bil že vojak, sem

ugotovil, da je ta številka pomenila 48-GAB, to je 48. grenadirski bataljon za urjenje, ki se je nahajal v mestu Neustrelitz v pokrajini Moecklenburg. Ta pokrajina leži severno od Berlina in sega do Vzhodnega morja med Rostockom in Ščečinom. Ko se je začelo temniti, je močno zastražen konvoj krenil skozi mesto proti kolodvoru. Tudi vagoni so bili enako označeni s številkami. Po dolžini sprevoda in številu vagonov (okoli petdeset) nas je tega dne odšlo 1500 ali več z vse Gorenjske. Okna vagonov so bila zabita, tako da jih ni bilo mogoče odpreti, pred vsakimi vrati pa je stražil oborožen vojak. Večdnevno potovanje je bilo naporno. Vagoni so bili natrpani, kajti prostora je bilo komaj za sedenje. Najhujša pa je bila žeja. Tudi ko se je vlak včasih ustavil, nam niso dovolili izstopiti iz vagonov. Od žeje smo lizali jutranjo roso na okenskih steklih in le enkrat na dan so nam delili neko juhi podobno tekočino. Peti ali šesti dan vožnje se je vlak ustavil. Odklenili so naš vagon in nam ukazali, da moramo s svojo prtljago izstopiti. Na poslopju železniške postaje je pisalo Neustrelitz. Čakalo nas je nekaj podoficirjev, ki so nas s težavo postrojili v vrsto. Odkorakali smo v vojašnico. Poslopja so bila stara, sredi njih pa se je nahajal velik prazen prostor – vežbališče. Na železniški postaji smo opazili, da je bil naš vagon zadnji v kompoziciji, pred njim pa sta bila le še dva vagona s slovenskimi rekruti. Pozneje smo tudi ugotovili, da so iz Kranja proti severu na postajah, kjer se je vlak ustavljal, odklapljali vagone, od zadnjega proti prvemu. Ostala dva vagona so odklopili v Rostocku in Strahlsundu, na obali Vzhodnega morja. To smo izvedeli od prijateljev, ki so nam pisali od tam. Našo vojašnico je zasedal *Stammbattalion* (matični bataljon), imenovan GAB-48 (*Grenadierausbildungsbattalion*). Preoblekli so nas, oficirji pa so se jezili, ker nismo razumeli njihovih povelj. Poleg mene sta bila sicer še dva študenta, ki sta tudi znala nemško, a smo se dogovorili, da se ne bo nihče izdal. Seveda so zaradi neznanja jezika že takoj po prihodu v vojašnico nastopile težave. Bilo je veliko smešnih situacij, Nemci pa so se na vse mogoče načine trudili, da bi jih razumeli. Tako smo se na primer pri povelju »na levo« obrnili na desno in podobno. Po nekaj dneh smo bili premeščeni v Gniezno (Gnesen) na Poljskem. Tu se je nahajal 48. bataljon za urjenje. Našo drugo četo so sestavili tako, da je štela približno šestdeset Slovencev ali, kakor so nas imenovali, »Ukrainer«, po naše Ukrajinci, približno enako je bilo Francozov iz Alzacije – Lorene in nekaj manj zelo starih Nemcev iz Schleswig-hollsteinske pokrajine. Ukrajinci smo postali iz preprostega razloga, saj so Nemci takoj po zasedbi Gorenjsko preimenovali v Oberkrain. To ime pa je bilo za oficirje, ki so bili iz severnih pokrajin (Prusije), zelo podobno »Ukrainer«, zato so nas zamenjali za Ukrajince, kajti o Gorenjski, preimenovani v nemško Oberkrain,

niso še nikoli slišali. Seveda je bil enak problem z jezikom tudi med Francozi, saj tudi oni niso hoteli govoriti nemško. Kmalu se je med nami, Slovenci, pojavil neki novi vojak, po činu *Gefreiter* (desetar), ki bo naš tolmač. Povedal nam je, da je folksdojčer iz bližine Maribora. Za nas ni bil slab, vendar slovenskega jezika ni dobro obvladal, zato je prihajalo do zelo zabavnih situacij. Kmalu so nas premešali tako, da smo desetino sestavljali štirje Slovenci, štirje Francozi in dva do trije Nemci. Ta razporeditev je veljala vedno in povsod: od marša na vežbališče do namestitve po sobah. Ne nameravam se ukvarjati z opisom rutinskih vaj in dolžnosti, toda ne morem mimo nekaterih dogodkov, katerih glavni udeleženci in izvajalci smo bili mi, Slovenci, pa tudi Francozi. Lesene barake namesto pravih vojašnic so se razprostirale na tako zelo prostorni površini, da si jo kot stražar ponoči komaj obšel v dveh urah. Nepopisna disciplina je bistveno pripomogla k izrednemu redu in čistoči v sobah in sanitarnih prostorih. Naša vojašnica se je nahajala na eni strani mesta, glavna vežbališča pa so bila na čisto drugi strani Gnieszna. Tako smo vsako jutro odkorakali skozi majhno mesto na vaje. Med korakanjem po mestu je prišla komanda: *Ein Lied!* (Pesem!). Seveda so koračnice izzvene zelo bedno, ker so jih peli samo Nemci. Nihče od nas niti Francozi nismo odprli ust. Mimoidoči Poljaki so se spogledovali, kakšna vojska je to, ki ne zna peti. Ko pa smo prišli ven iz mesta na vežbališče, je komandir čete, nadporočnik, zakričal: »Plinske maske na glavo! Jeklene čelade na glavo!« Razjahal je konja in sam prevzel poveljstvo za vso četo, kar ni bilo običajno. Potem pa: »Lezi!, Vstani!« in podobno. S popolno vojaško opremo s hriba na hrib, gorje pa tistemu, ki bi si zaradi dušenja in vročine hotel popustiti pas plinske maske ali čelade in si s tem olajšati muke. To kazen smo morali izvajati, dokler niso predvsem Nemci, ki so bili starejši, začeli nezavestni padati. Poveljnik, ki sicer ni bil slab, je sklical zbor in nas vprašal, zakaj nas je doletela tako huda kazen. Seveda so odgovorili samo Nemci, in sicer, da ne vedo. »Kaznoval sem vas zato, ker ne znate peti!« Takrat pa so nemški vojaki odločno zatrdili, da so peli, in sicer samo oni, to pa je manj kot tretjina vse čete. »Zakaj vi ne pojeje?« nas je vprašal. Tolmač pa mu je odgovoril, da ne znamo. Nemški rekruti so predlagali, naj nas porazdeli po narodnostih. S tem se je nadporočnik strinjal in je v prvi vod prestavil vse Nemce, v drugem smo bili mi, »Ukrajinci«, in v tretjem Francozi. Taka odredba je bila tudi za nas najboljša rešitev. Ko smo prišli domov, se nas je nekaj študentov zbralo, med drugimi tudi Janez iz Otoč, ki je bil član Komunistične partije Slovenije in se je le nekaj mesecev pred mobilizacijo vrnil iz nemškega taborišča. Naša naloga je bila naučiti naše fante nekaj slovenskih koračnic, katerih besedilo in melodija morata biti lahka. Med

nami so namreč prevladovali kmečki fantje in delavci. V program smo vnesli na primer: »Kiša pada, Švaba pa propada, marširala, marširala kralja Petra garda.« Janez nas je naučil dve partizanski pesmi: »Kovači smo in moč kladi-va« in »Kosec koso brusi, a ženica žanje«. Kot glavno pesem smo uvrstili »Hej Slovani«, kajti melodija te pesmi je popolnoma enaka poljski državni himni. S takim načinom petja je prišlo v četi do prijaznejšega razporeženja, saj je bilo petje našega voda komandirju najbolj všeč in nas ni mogel prehvaliti. Med nami je bilo veliko fantov, ki so peli v raznih domačih zborih ali v cerkvi. Ker smo najboljše peli, nas je nadporočnik nagradil s prostim popoldnevom. Edina njegova pripomba, za nas pozitivna, je bila, da je ob petju teh koračnic sredi mesta gromko zakričal: »*Noch lauter!*« (Še glasneje!). Meščane Gniezna je okupator čisto razvrednotil, na rokavih so morali nositi rumen trak z ozna-ko P - Poljak. Niso imeli vstopa v gostilne in druge lokale, niso imeli pravice do vožnje s tramvajem in avtobusom, zvečer niso smeli na cesto ipd. Ti Polja-ki pa so ob našem petju, še posebej, ko smo peli »Hej Slovani«, njihovo him-no, od veselja zajokali. Take trenutke veselja so seveda morali skrivati pred okupatorjem. Po raznih tajnih zvezah nas je veliko ob nedeljah (edini prosti čas) na skrivaj zahajalo v njihove družine. S takim petjem, tudi ob prostem času, smo si pridobili veliko naklonjenosti.

Obljubili so nam, da bomo dobili dopust, če bomo dobro opravili zaklju-ček vaj. Zelo smo se trudili, da bi se izkazali in si tako zaslužili dopust. Ob zaključku vaj in pri ocenjevanju (*Besichtigung*) je bila naša četa zelo visoko ocenjena, zato smo bili prepričani, da glede dopusta ne bo nobenih ovir. Šlo je predvsem za to, da se po končanem dopustu ne vrnemo, temveč se doma priključimo partizanom - to je bila najzanesljivejša pot, da bi se izognili odho-du na rusko fronto. Toda ko bi nam morali izdati dovolilnice, so nam poveda-li, da je višje poveljstvo ukazalo, da ne smejo poslati domov vseh Slovencev naenkrat, ker so naše dežele proglašene za banditske. Namesto vseh šestdeset je na dopust odpotovalo le deset vojakov - za poskus. Če se bodo po konča-nem dopustu vrnili vsi, bodo v presledkih izdajali dovolilnice tudi drugim. Nihče od desetih se ni vrnil. Čez nekaj dni so v spremstvu vojaške policije vklenjenega pripeljali mojega zdaj že pokojnega prijatelja Franceta, kmeta iz okolice Kamnika; bil je naš najboljši pevec, saj je pred odhodom v vojsko pel pri Liri iz Kamnika. Med nami je bil zelo priljubljen tovariš. Vojno sodišče ga je kaznovalo s premestitvijo v kazenski bataljon. Ko mi je po vojni pripovedo-val o tem bataljonu, sam sebi ni verjel, da je ostal živ, saj je do konca vojne, to je še pred Berlinom, z drugimi kaznjenci tik pred rusko prvo bojno črto na-meščal »španske jezdece«. Po vrnitvi domov, tj. po amnestiji, se je moral ogla-

siti na Ozni (Udbi), kjer so ga pretepali, mučili in mu grozili, da ga bodo zaprli. Kot je izvedel pozneje, so skoraj v vseh podobnih primerih povratnike pošiljali v Kočevje, od koder se ni nihče vrnil. France pa je moral oditi še na dosluženje vojaškega roka v Jugoslovansko ljudsko armado. V naši četi je bil najboljši mitraljezec, ponoči je na primer v najkrajšem času zamenjal cev ali zaklep. Tudi v Jugoslovanski ljudski armadi je bil mitraljezec. Pri vajah so mu zavezali oči, skrili del zaklepa in zahtevali, naj ga zamenja. Seveda je takoj ugotovil, da manjka en del in da zaklepa ne more zamenjati. To je tudi javil nadrejenemu, ki pa ga je obdolžil, da je manjkajoči del izgubil, in ga zaradi tega kaznoval.

Vojna policija je kasneje pripeljala še enega – Trzinčana. Z dopusta je odšel v partizane, pa so ga na Koroškem ujeli in privedli nazaj v našo četo. Tudi njega so poslali v kazenski bataljon. Domov se je vrnil dve leti po vojni iz ruskega ujetništva.

Seveda je bilo za nemško poveljstvo porazno, da se od desetih poslanih na dopust ni vrnil niti eden, zato smo morali namesto dopusta nadaljevati z vajami. Vsak dan smo pričakovali povelje – odhod na fronto. Naši fantje so potem, ko so bili dopusti ukinjeni, pomislili na drugačne rešitve: namenski zlom roke ali noge, po možnosti še kompliciran, in potem odhod v bolnišnico – za to se je v enoti vedno našel kdo, ki je izvršil »operacijo«. In kako smo to izvedli? Na neki trd predmet, kamen ali cement, si položil roko ali nogo, naš »kirurg«, seveda Slovenec, pa je s kolom udaril po udu in ga zlomil. Bolnišnica je bila takrat za nas najbolj željan in sanjski objekt. Srečnež, ki je prišel v bolnišnico, je hitro poskrbel, da je od domačih dobil pošiljko, med dobrotami pa tudi strupena zelišča, ki jih je skrivoma ponoči polagal na rano in na ta način roko ali nogo zastrupil. Prelomljeni ud je začel otekati, gnojenje se je stopnjevalo, ko pa se je rana začela celiti, je bilo treba postopek s strupenimi zelišči ponoviti. Pozneje, na fronti, pa smo poznali tudi tole rešitev: prosil si prijatelja, seveda Slovenca, naj te od blizu ustrelji v nogo ali roko: na mesto, kamor si želel biti ustreljen, je bilo potrebno zavezati debel kos vojaškega kruha – komisa. Kruh je namreč zaustavil dim iz puške cevi in na ta način zabilis sledi strela od blizu. Postal si invalid.

Glede dopustov sem potem, ko sem govoril z mnogimi fanti iz drugih enot, prišel do praviinega zaključka: odvisni so bili od velikosti enote, v kateri smo služili. V Gnieznu je bila na primer nastanjena divizija, kjer so imeli v štabu vse pripadajoče službe, tudi pravno. Ta je proučila vsa dospela navodila in povelja nadrejenih in takoj tudi ukrepala. Manjše enote v vojašnicah kje na podeželju, predvsem tiste na zasedenem ozemlju drugih držav, niso imele

takih služb. Slovencem v teh enotah niso preprečevali odhoda na dopust. Enako je veljalo tudi za vojake na bojiščih, v zaledju ali v bolnišnicah. Preprosto se nihče ni ukvarjal z administracijo, še manj pa, da bi taka povelja izpolnjeval. Pričakovali smo, da nas bodo v najkrajšem času poslali na fronto. Kaj storiti, da bi odhod v Rusijo vsaj za nekaj časa preprečili? Zlasti še, ker se je začela huda zima. Izmišljali smo si vse mogoče. Odločili smo se, da bomo ob nedeljah vsi obiskovali cerkev in si izmislili, da naša vera prepoveduje uporabo in nošenje orožja. To pa je vojaškemu vodstvu dalo misliti. Iz Celovca so nam pošiljali časopis, edini tednik za Gorenjsko in Koroško v slovenskem in nemškem jeziku, *Karawankenbote*. Ta časopis smo takoj, ko je prispel do nas, zavrnil. Vodstvo je izvedelo za to naše početje. Janez iz Otoč, ki je bil član Komunistične partije Jugoslavije, je imel zvezo s partizani na Gorenjskem. Od njih je občasno prejemal razna poročila, *Poročevalca* in podobno. Partizanom smo prek njega pošiljali dobrovoljne prispevke v *reich-markah*.

Večkrat smo imeli nočne vaje. Na eni izmed njih je Janez iz Otoč v jurišu proti namišljenemu sovražniku s »slepim« nabojem (lesen vložek namesto svinčene krogle) ustrelil komandirja voda. Slepi naboj je nadporočniku prebil plašč in srajco in se mu zaril v prsi. Več dni so zasliševali vse vojake v četi, vendar ni nihče od nas, čeprav smo vedeli za strelca, nič izdal. Kot smo pozneje izvedeli, je komandir padel na fronti, nikoli pa se ni izvedelo, kdo ga je takrat ranil s slepim nabojem.

Vodstvo naše čete je zelo zaposlil tudi neki Jezerčan, imena se ne spominjam, bil pa je zelo lep, visok in močan fant. Na lepem si je izmislil, da je bolan, in nam pripovedoval vedno enake značilnosti svoje bolezni, češ, da se mu namesto krvi po žilah pretaka voda, da so se mu stopala skrčila za pet števil, da je doma nosil čevlje številka 47, tukaj pa so mu škornji številka 43 preveliki. Govoril je tudi, da ne vidi in ne sliši več dobro in da bo kmalu umrl. Ker ni znal dobro pisati, nas je prosil, naj njegovim domačim pišemo, da bo umrl. Ko smo vsako jutro čakali v vrsti na pozdrav, njega ni bilo od nikoder, kmalu pa smo zaslišali kričanje: »Lezi, vstani, lezi, vstani.« Na dvorišču sta se pojavila podoficir, ki je kričal na Jezerčana, in on, bos in v spodnjih hlačah. Tako je vsako jutro igral norca, ni se bil sposoben niti obleči ali postlati posteljo. Z izgovorom, da bo vsak čas umrl, so ga, še preden so nas določili za odhod v Rusijo, odpeljali v bolnišnico. Po vojni sem izvedel, da so ga pošiljali od bolnice do bolnice, potem pa ga poslali domov kot nesposobnega. Bil je zdrav, s takim obnašanjem pa si je rešil življenje.

Med nami je bil še en prijatelj z Jezerskega; preden je prišel v Gniezno kot nemški vojak, je bil jugoslovanski vojni ujetnik. Ta fant si je neprestano priza-

deval razjeziti oficirje. Vedel je, na primer, da je bilo uživanje česna prepovedano, ker smrdi. Od doma si je naročil zavitek česna in je z njim prvo prosto nedeljo namazal vse predmete, predvsem pa škornje, pas, čelado, plinsko masko, obraz, roke. V ponedeljek je pri pozdravu vse naokoli smrdelo. Vprašali so ga, kaj je počel s česnom, on pa je odvrnil, da ga je celo nedeljo jedel, ker je zelo zdrav. Niso ga kaznovali, oditi je moral iz vrste in vse očistiti.

V nemški vojski je bilo prepovedano tudi striženje na balin, kajti tako ostrigjeni so bili ruski vojaki, ki so jih Nemci imenovali »Ivan«. Jezerčan pa se je ostrigel na balin. Ko smo neko nedeljo sedeli v kavarni, so se odprla vrata in vstopil je vojak, naš Jezerčan. Po vojaško je pozdravil in pristopil k naši mizi. Ko se je odkril, smo zagledali njegovo golo glavo. Še bolj pa smo bili presenečeni, ko smo na njegovi bluzi videli skozi gumbnico vtaknjen svilen trak v barvah jugoslovanske zastave. Podoben trak, le v barvah nemške zastave, so nosili vojaki, ki so prejeli visoko odlikovanje EK-1, kar je pomenilo železni križec prve stopnje. Trak je namreč predstavljal nadomestilo za ta križec. Pri sosednji mizi je sedela skupina oficirjev. Eden od njih je vstal, pristopil k naši mizi in v položaju mirno po vojaško pozdravil našega Jezerčana in ga vprašal: »Kamerat, kako se imenuje odlikovanje, ki ga nosiš?« Jezerčan mu je odločno odgovoril: »*Jugoslawische Legion*.« Oficir je še enkrat stopil mirno v pozdrav temu odlikovanju, se priklonil, zahvalil in odšel k svojemu omizju.

Še o prisegi. O dejanju, ki buri duhove ob vsaki priložnosti in povzroča polemike. Ne samo domobranci, okupatorju so morali priseči vsi, ki so služili v kateri koli državni službi (železničar, poštar, uradnik v državni službi ali podjetju itd.). Pri nas so priprave potekale takole: pri eni izmed učnih ur je nadporočnik na veliko tablo čitljivo v nemškem jeziku napisal prisego in nam povedal, da bomo morali priseči. Pred tablo je poklical Bogdana iz Ljubnega, po poklicu je bil diplomirani strojni inženir, in mu ukazal, naj prebere, kar je napisano na tabli. Začetek besedila prisege se je glasil nekako tako: »*Ich schwöhre bei Gott und Führer*.« Bogdan, za katerega je poročnik vedel, da je intelektualec, je začel jecljati in s presledki počasi črkovati besedilo: »*Ich schwwoehre bei gott und fuhrer*.« Poročniku je bilo dovolj vsega, Bogdana je zapodil stran od table in se jezil, da ne znamo brati. To pa je bilo tudi za nas, »Ukrajince«, vse, kar se prisege tiče, ki je nikdar nismo opravili.

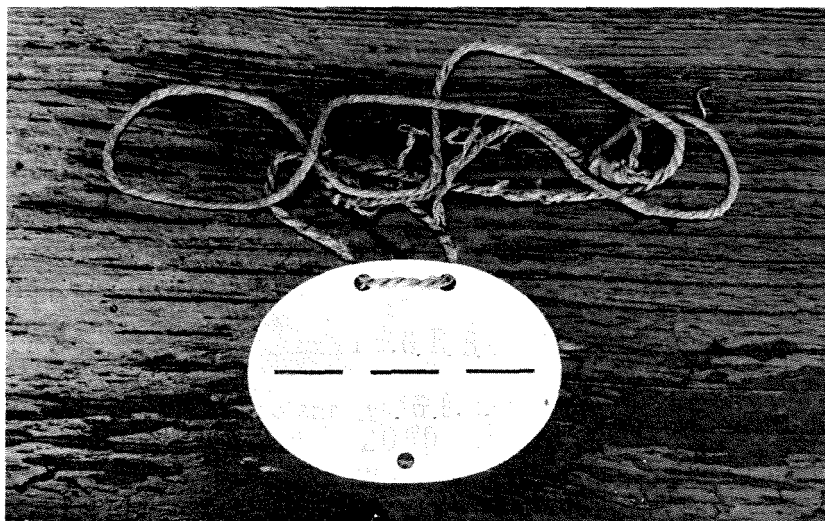
Med Slovenci ni bilo nikogar, ki bi se obnašal kot simpatizer Nemcev. Prav tako je bilo tudi med Francozi. Takšno vzdušje pa ni bilo samo v naši vojašnici, zagotovim lahko, da je tako razpoloženje prevladovalo v vseh približno 2500 vojašnicah v Nemčiji in v drugih od Nemcev okupiranih evropskih deželah.

Kako zelo je takratni vermaht potreboval vojake, nam je postalo jasno takrat, ko bi se naših deset fantov moralo vrniti z dopusta. Namesto nazaj v svojo vojašnico so odšli v partizane in nam prek sorodnikov ali znancev od tam poslali sporočila, da so srečno prišli k partizanom in da jim je dobro. Našemu nadporočniku, ki ni bil član Hitlerjeve stranke NSDAP, smo vse povedali, tudi o partizanih. Nismo se bali, kajti jasno nam je bilo, da je dopust za nas izgubljen in da nas čaka v najkrajšem času odhod v Rusijo. Ko smo komandirju pokazali *Poročevalca*, ki smo ga včasih dobili od doma, nas ni kaznoval ali nam grozil, temveč le izrazil zaskrbljenost zaradi izgubljenih vzornih vojakov. Izvedeli smo tudi, da se je pri vojaškem poveljstvu zavzel, da niso ustrelili dveh naših vojakov, ki sta se na dopustu priključila partizanom, a so ju Nemci ujeli in privedli nazaj v vojašnico.

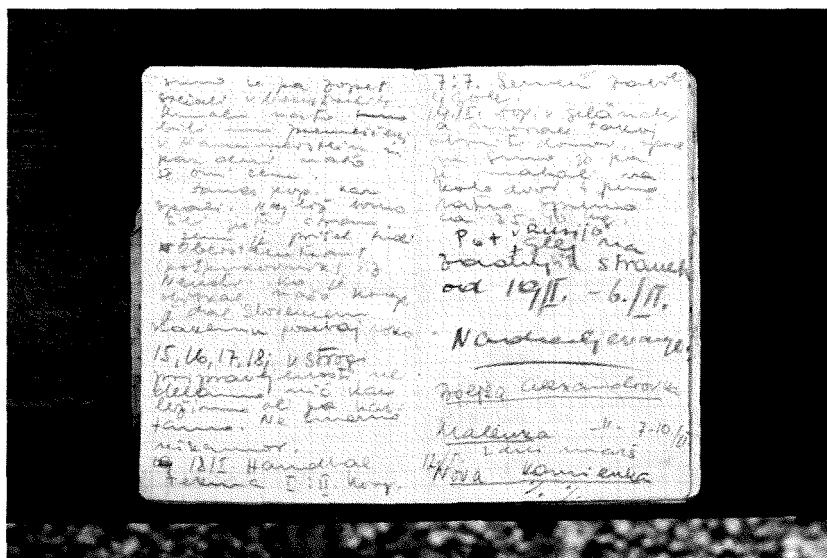
Opazili smo tudi, da oficirji niso bili enotni glede političnega prepričanja ali etičnih načel. Medtem ko je bil naš nadporočnik za nas zelo dober, smo imeli komandirja voda, ki nas je mučil, sovražil in zaničeval.

Bližal se je božič. Vsaka soba je morala napraviti božično drevesce. V Moecklenburgu ni bilo smrek, zato smo jo nadomestili z borom. V naši sobi smo drevo okrasili z raznimi barvnimi papirji in trakovi, kar je pač kdo imel. Nekdo je prinesel sliko kralja Petra II, ki nam je prišla ravno prav za špico. Od vrha navzdol smo položili svilene trakove z jugoslovansko trobojnico. Še nekaj vate, jabolk in sladkarij smo dodali, to pa je bilo tudi vse. Na steno smo obesili velik plakat z napisom iz Prešernovega »Krsta pri Savici«: »Tje bomo našli pot, kjer nje sinovi...« V sobo je stopila skupina oficirjev, da bi ocenila naše drevesce. Z zanimanjem si ga je ogledovala, ob odhodu pa nas je poveljnik bataljona, major, pohvalil: »*Wie schön, machen sie weiter!*« (Kako lepo, nadaljujte!). Taki in podobni dogodki, ki so na neki način predstavljali naš odpor, so morda pripomogli k odlogu našega odhoda na fronto.

Navedel sem samo nekaj primerov našega obnašanja v vojski, samo nekaj značilnih dogodkov. Mnogokrat smo oficirje z raznimi izmišljotinami in nevsakdanjimi, za vojsko nenormalnimi dejanji privedli v tak položaj, da sami niso vedeli, kaj naj storijo, naj nas kaznujejo ali pa stvar prezrejo, se nasmejejo in tako spregledajo naše izpade. Kot sem že povedal, smo bili za njih »Ukrajinci«, nekaj manjvrednega, ko smo se vrnili domov, smo bili »švabski hlapci« – katere narodnosti potemtakem sploh smo? Videti je, da so takrat v Sloveniji komunisti, v Nemčiji pa nacisti razpolagali s takšnimi zakoni, da so nas lahko kot manjvredne državljane imenovali po mili volji, nam hkrati odvzeli ime naroda, ki smo mu pripadali, ter ga nadomestili s psovko.

»Svetinco« (Erkennungsmarke), ki smo jo prejeli pred odhodom na fronto, smo morali nositi vedno okoli vratu. Potrebovali bi jo v primeru smrti na bojišču. Sestavljena je bila iz dveh enakih delov: polovica je ostala na telesu padlega vojaka, drugo polovico (če je prišla v prave roke) pa se je izročilo pripadajoči vojaški komandi. Na njej so podatki matičnega bataljona Marschgrenadierbattalion 48, številka vojaka in njegova krvna skupina.

Del poročila iz dnevnika dan pred odhodom v Rusijo.

Na ruski fronti

Drugi dan po božiču smo se z vlakom odpeljali neznano kam. Ker na dopust nismo mogli več upati, nam je preostalo edino potovanje – na fronto. Vozili se nismo dolgo, prispeli smo do Hammersteina v Zgornji pomoravski, blizu obale Baltiškega morja. Tu so nas namestili v eno izmed številnih barak. Ko smo v njih videli vojake, nam je postalo jasno, da se nahajamo v veliki vojašnici. Dnevno so v izpraznjene barake prihajale nove skupine vojakov iz Francije, Poljske in drugod. Med njimi so bili tudi Slovenci. V nekaj dneh so nas oborožili in oblekli v bela oblačila za sneg. Postalo nam je jasno, kam nas bodo poslali. Tokrat smo se vozili v živinskih vagonih. Bilo jih je okoli trideset, to je približno za 1500 vojakov. Ves vagon smo postlali s slamó. Sredi vagona je bila železna pečica za gretje in kuhanje. Bili smo zelo utesnjeni, kajti tudi naša oprema in orožje sta zavzemala precej prostora. Iz mojega dnevnika, ki je zelo pomanjkljiv, je razvidno, da smo stopili na vlak v Hammersteinu 19. januarja 1944. Tovorni vlak je vozil počasi, se ustavljal, iz vagonov pa smo lahko izstopili le na povelje. V Poznanju smo dobili toplo »maggi« juho. To juho ali pa enolončnice je kuhala posebna vojaška služba na vseh večjih železniških postajah. Ker vlak ni imel sanitarij, smo se umivali in opravljali druge potrebe na kolodvorih. Vozili smo se prek Krakova, Jaroslava, Pšemisla in 27. januarja 1944 prispeli na Madžarsko. S kompasom smo ugotovili, da nadaljujemo proti jugovzhodu. Potem smo se vozili po Madžarski in Romuniji, v mojem dnevniku so napisana razna imena železniških postaj. Obe državi sta bili zaveznici nemškega rajha, kjer so, podobno kot pri nas na Gorenjskem in Štajerskem, preimenovali kraje in mesta in zato omenjenih krajev ni na po vojni izdanih zemljevidih. V dnevniku so zapisana mesta, na primer Volóc, Domadida, Kišmaja, Tesly, Magyakaroly na Madžarskem in mesti Adjut in Maresti v Romuniji. Prvega februarja 1944 smo prišli v Jassi. V dnevnik sem zapisal: »Veliko mesto, sami cigani. Na železniški postaji smo ponovno dobili »maggi« juho.« Naslednji dan smo prišli v Kišinjev, glavno mesto Moldavije. Tretjega februarja 1944 smo prispeli do Odese. V dnevnik sem zapisal: »Po poti smo na vsaki postaji trgovali z Ukrajinci z raznimi osebnimi predmeti in vojaškimi oblačili. Tam si videl *lanca* (vojaka), ki si slači pulover in ga prodaja za dva litra vina. Drugi za cigarete, neki Štajerec je prodal celo vojaški plašč za dvesto lejev (za to si dobil štiri zavitke cigaret). Poslal je nekega civila po cigarete, a se ta s cigaretami ni vrnil. Tako je revež ostal brez plašča in brez denar-

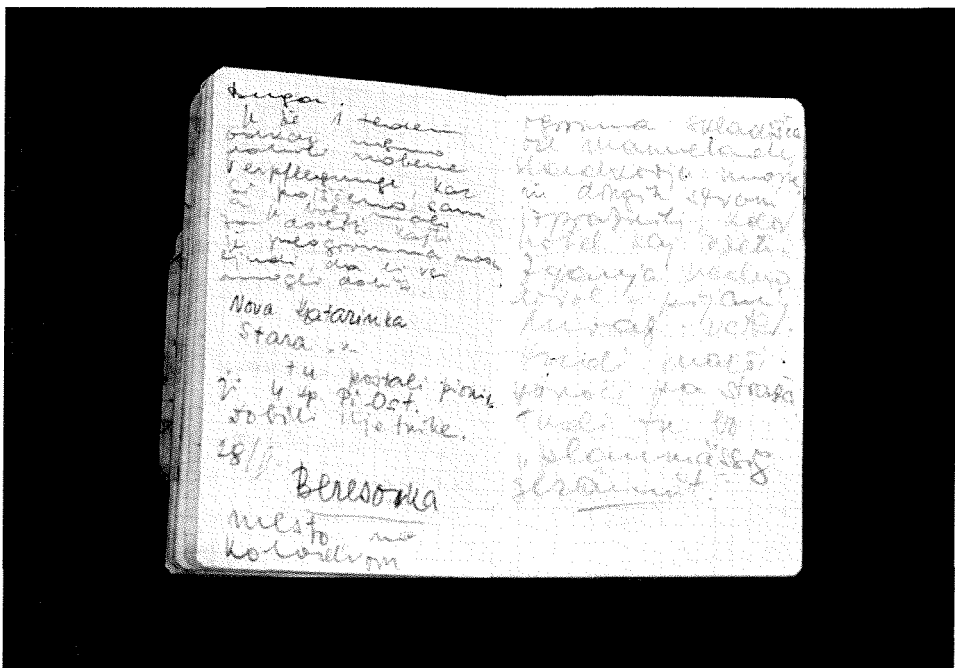
ja. Jaz sem nekemu Rusu prodal vojaške nogavice za dvajset jajc, torbo pa za čutarico vina. Tovariš Peter je prodal dva puloverja za vino in jajca. Vozili smo se že petnajst dni in vožnja nas je zelo utrudila, vendar nam je bilo vseeno bolje kot na fronti. Hrano sem imel sedaj dobro, ker sem pekel jajca in so mi prišla prav. Za kaditi je bilo malo, po tri cigarete na dan. Tako cigareta kakor tudi hrana je bila samo romunska, kruh pa je bil posebno dober. Na pečici v vagonu je bilo polno menažk. Eni so kuhali kavo, drugi cvrli kruh, tretji so kuhali golaž.«

Šestega februarja 1944 se je vlak ustavil sredi zasnežene stepe. Od bežečih kozakov na konjih, ranjencev in civilov (žena in otrok) smo izvedeli, da so mesto Krivoj Rog, kjer je bil konec naše poti, že zasedli Rusi, ki zelo hitro napredujejo. V zasneženi stepi ni bilo videti nobenega drevesa ali hiše, vse naokoli je leden veter nosil sneg, ki je padal iz temnih oblakov. Postrojeni ob vagonu smo prejeli bela oblačila. Vso osebno prtljago s plaščem, perilom, čevlji in drugim pa smo morali pustiti kar tam. Rečeno je bilo, da jo bodo pripeljali za nami. Dejansko pa je vermaht vse skupaj odpeljal nazaj v vojašnico, od koder smo prišli, za nove vojake. Vse skupaj je bila le propaganda. Od daleč je prihajalo grmenje tankov, topov in minometalcev, slišati je bilo tudi ropotanje mitraljezov in streljanje iz pušk in avtomatov.

Strojničarji so takoj dobili ukaz, naj bodo v pripravljenosti, za njimi pa smo v oddaljenosti približno deset metrov drug od drugega gazili sneg v smeri fronte. Bežeče množice so nas spraševale, kam hitimo. Naprej, je bil naš odgovor. »Kam, saj vidite in slišite, kaj se dogaja na fronti, obrnite se in bežite z nami!« Posebno so se čudili kozaki na konjih, ki so pripovedovali, da je bojna črta zelo blizu. Po stepi, kjer ni bilo ne poti ne dreves, smo prišli do porušene cerkve brez strehe, oken in vrat. Opazili smo vojake, ki so že s krampi in železnimi palicami kopali v zemljo rove in bunkerje, da bi se zavarovali pred sovražnikom. Tudi nam so takoj dali orodje, da smo začeli kopati. Zemlja pa je bila tako zmrznjena, da so z udarcem krampa odleteli samo drobci ali koščki. Najbližja naslednja vas je bila Bolšaja Aleksandrovka, oddaljena dan hoje. Zatekli smo se v to vas, potem ko smo na prvi koti zdržali sovražnikove pritiskne eno noč in dva dni. Umiku je sledila obramba in tako se je ponavljalo vsakih nekaj dni, s silo smo prešli reki Ingul in Ingulec, ob tem pa beležili velikanske izgube: padle, ranjene in ujete. Naprej opisovati to vojno vihro je brez pomena, kajti dnevi in noči so si bili enaki, poskusi zadržati nasprotnika pa neuspešni. Umiki po zasneženi in zaledeneli stepi v neznano so nam jemali moči in moralo. Najhujši je bil preboj reke Ingulec, kajti bližala se je pomlad in vode so narasle ter se razlile do šest kilometrov v širino. Nikjer ni bilo

mosta, vse je bilo porušeno. Gazili smo po močvirju, nad nami pa so krožili *pikirovčki* in *iztrebitelji*, ruska lovska letala, ki so umike še dodatno oteževala. Čutiti je bilo, da imajo Rusi veliko bolj številno vojsko in tehniko, kot je bila nemška. V takšnih okoliščinah se nasprotnik ni posebej ukvarjal z ujetniki, ker ni imel dovolj vojakov za straže niti dovolj hrane. Tako nismo niti pomislili, da bi se prostovoljno predali ali dali ujeti nasprotniku, ker je imel ta veliko pomembnejše naloge kot ukvarjati se z ujetniki, ne glede na njihovo narodnost. Dobro smo vedeli, da se lahko predamo samo takrat, ko bo fronta vsaj nekaj dni mirovala in se bojna črta ne bo premikala.

Seveda se je odpor do Nemcev večal v neprestanih naporih ob umikih, v dolgotrajnih marših brez hrane in ob fizični izčrpanosti. Za množice mladih Slovencev na tujih bojiščih so bile samo tri poti: v smrt, biti ranjen ali v ujetništvo. Za četrto pot, ki se nam je nekaterim ponudila, pa je bilo potrebno malo več poguma in upanja, da bomo preživel: prebežati k »nasprotniku«, v rusko vojsko.

Zapis iz dnevnika na dan 28.2.1944 navaja nekaj naselij oziroma vasi, ki smo jih prepustili Rusom na begu in umiku brez premora.

Beg v ruske okope

Stanje v naših enotah je bilo iz dneva v dan slabše. V naši četi sta bila poleg mene še dva Slovenca, Jože z Gorenjske in Francelj iz mozirskih hribov. Bili smo trdno odločeni, da ob prvi priložnosti prebegnemo k Rusom. Nekje sredi aprila smo se približali reki Bug. Izvedeli smo, da bodo z novimi okrepitvami mož in orožja Nemci tu postavili obrambno črto. Zdaj, ko ni bilo ledu in snega, ki je že skoraj povsod skopnel, je bilo kopanje strelskih jarkov, grabnov in bunkerjev mnogo lažje in hitrejšo. Vsak vojak je zvečer dobil normo – število metrov v dolžino in globino, ki jih je moral skopati do jutranje zarje. Toda kmalu smo v neposredni bližini, 300–500 metrov od nas, dobili sosede, ki so se prav tako zakopavali. Medtem ko podnevi ni bilo niti sledu o vojni, se je z mrakom začel orkester, sestavljen iz vseh vrst orožja na obeh straneh. Rakete so osvetljevale vojno polje, napadi v juriših in bojih iz bližine so potekali menjaje se z obeh strani. V teh okoliščinah smo trije Slovenci preživeli več kot en teden. Prišel je večer, ko sta Francelj in Jože vsak s svoje strani jarka prišla k meni. Pogovor je bil kratek: »Gremo!« Z bluz in kap smo izrezali kljukaste križe, odvrgli pasove in orožje in se začeli po trebuhu plaziti proti ruskim okopom. Začetek je bil dober, toda ko smo prilezli do sredine polja, nikogaršnje zemlje, so Nemci izstrelili nekaj raket in nas v skoraj dnevni svetlobi opazili. Za silo smo se z golimi rokami okopali, toda Franceljnu tudi to ni pomagalo. Dobil je strel v glavo in obležal mrtev. Z Jožetom sva nepremično obležala. Ko so Nemci izstrelili še eno raketo in mislili, da smo vsi trije mrtvi, se je streljanje poleglo. Počakala sva do jutranje zarje. Tako so nas tudi učili. Takrat se borcem najbolj dremlje, vidljivost pa je še slaba. Skočila sva pokonci in z vso močjo stekla proti ruskim okopom. Med tekom sem kričal: »Tovariš, ne streljaj, mi Jugoslavci!« Imela sva res veliko srečo, saj so imeli tudi Rusi, tako kot Nemci, ozemlje pred svojimi okopi močno zaminirano. Že sva dosegla njihove rove in poskakala vanje. Tu se je gnetlo vojakov, za razliko od nemških jarkov, kjer smo bili zaradi pomanjkanja borcev razporejeni daleč drug od drugega.

Kot naju je spremljala sreča do vstopa v ruske rove, so naju proti pričakovanjem vojakji sprejeli z jezo in grobstvo in s puškinimi kopiti mlatili po naju. Bolj sva dopovedovala, da nisva Nemca, slabše so z nama ravnali. Kričali so: »*Jebani germanski rod, špijoni, mi vas razstrelit budem.*« Po njihovem videzu sem opazil, da ni nihče od njih Rus ali Ukrajinec. Bili so sami Azijati, in to

Čerkezi, Tatari, Uzbeki, Azerbajdžani in drugi. Pristopil je zelo mlad oficir, pozneje sem izvedel, da je poveljnik čete, in takoj zapovedal vojakom, naj naju prenehajo tepsti. Tudi on nama ni verjel, da sva Jugoslovana. Ko sem odšel z doma, sem s seboj vzel sokolsko legitimacijo in svilen trak v barvah jugoslovanske zastave. Skoraj vsak je s seboj odnesel podobice ali kakšne druge spomine. Na fronti sem to knjižico nosil pri sebi. V knjižici je bilo vpisano moje ime, z velikimi črkami v cirilici, na prvi strani pa napis »Sokol Kraljevine Jugoslavije«. Ko sem temu oficirju pokazal svojo izkaznico, je postal popolnoma drugačne volje. Odnos do naju se je povsem spremenil. Svojim vojakom je rekel: »*Vot, oni Jugoslavci, naši sajuzniki, ugoščajte ih.*« (Jugoslovana sta, naša zaveznika, pogostite ju.). Dali so nama, kar so pač imeli: čaj, kruh in *mahorko* (domač tobak). Oficir naju je na kratko zaslišal, nekaj napisal in dal papir enemu izmed dveh oboroženih vojakov, ki ju je določil za najino spremstvo. V rovu smo počakali večer, da se je stemnilo, in krenili na pot. Med potjo smo se kar lepo razumeli, večkrat počivali in se pogovarjali. Poznal sem že nekaj ruskih besed, ker sem prej vedno izkoristil vsako priložnost za pogovor z Rusi ali Ukrajinci. Vojaka sta naju spraševala o življenju pri nas v Jugoslaviji, kako sva prišla v nemško vojsko ipd. Povedala sta nama tudi, da naju vodita v štab divizije, ki se nahaja v neki vasi. Na cilj smo prišli zelo zgodaj zjutraj in videli samo ruševine vasi. Vse je bilo zastraženo in stražarji so nam pokazali, kje se nahaja štab. Pred hišo je kuhar že kuhal čaj za zajtrk, nas pa takoj povabil, da se usedemo k ognju. Pogostil nas je s svežim vročim čajem, kruhom in *mahorko*. Med našim pogovorom ni bilo čutiti nobene sovražnosti. V takem vzdušju nam je čas hitro minil. Najina spremljevalca sta dobila ukaz, da naju privedeta v neko razrušeno hišo, v kateri je bila provizorična soba. Kmalu sta vstopila dva oficirja. Eden je bil mlad z nižjim činom, drugi pa starejši, ki je nosil veliko odlikovanj in je imel visok čin. Začelo se je spraševanje. Pokazal sem mu sokolsko izkaznico in jugoslovansko zastavico. Do naju je bil zelo prijazen. Kar po ramenih naju je potrepljal, ko je prebral, kaj piše v cirilici na moji izkaznici. Ko je bilo pogovorov konec, je s trdimi vojaškimi besedami izdal povelje mlajšemu oficirju: »To sta Jugoslovana, ki ne bosta ujetnika. Oni so naši zavezniki. Zapovedujem za oba štirinajst dni počitka in hrano v našem štabu. Kako bo naprej, bomo videli.« Seveda se je novica o dveh prebeglih Jugoslovanih hitro raznesla po štabu in pri štabnih enotah, razporejenih v vasi. Od vojnih naporov na nemški strani sva prišla k Rusom tako izčrpana in podhranjena, da je bil najin urin pomešan s krvjo. Sedaj sva imela vsega dovolj in sva uživala, kot da bi bila na dopustu. Toplo prenočišče, hrana in *mahorka* po želji. V glavnem pa sva se z Jožetom držala

glavnega kuharja in mu pomagala pri delu, kurila in skrbela za drva, on pa je za naju imel vedno kakšen priboljšek. Vsi v štabu divizije so bili zelo prijazni z nama, večkrat pa je do naju prišel tudi podpolkovnik, ki naju je sprejel ob prihodu in nama povedal, da je eden od namestnikov poveljnika divizije. Medtem je tudi prišel ukaz – premik naprej proti zahodu.

Postal sem rdečearmejec

Še vedno v nemških uniformah so naju približno čez štirinajst dni poklicali na raport. V spremstvu adjutanta je prišel k nama naš podpolkovnik in povedal, da imava kot prostovoljca dve možnosti: ali naju pošljejo v mesto Kolomna blizu Moskve, kjer iz jugoslovanskih ujetnikov oblikujejo jugoslovanske brigade, ali pa ostaneva pri njih v eni izmed enot divizije št. 333, ki je spadala pod 37. armijo Tretje ukrajinske fronte. Jožetu sem rekel, da bi bilo verjetno bolje, če ostaneva kar v tej diviziji, saj smo se nahajali že blizu Besarabije oziroma romunske meje, torej blizu doma. Tudi Jože se je strinjal. Ko sem najino željo povedal podpolkovniku, je bil zelo vesel. Takoj je ukazal, naj nama dajo na razpolago vse, kar spada k uniformi, perilo, škornje in obleko. Razlika z nemško uniformo, perilom in obutvijo je bila velikanska. V nemški vojski je zelo redko vojak na bojišču nosil s seboj rezervno obleko, perilo in čevlje. Vse to ga je pri dolgih marših in bitkah bremenilo, zato smo vse, kar nam je bilo v napoto, odvrgli in si na ta način olajšali napore. Dodelili so nam en komplet, ta pa je prišel v poštev takoj, ko so se pojavile uši, nato kožne bolezni, garje in na splošno pomanjkanje higiene. Perilo se je pralo le redkokdaj, saj je bilo težko priti do vode, pa tudi časa nismo imeli. Prav tako nismo imeli mila ali drugih čistil. V navadi je bilo, da smo si v prostem času slekli srajco in bluzo, poiskali kakšen kamen ali kos lesa ter z njim tolkli po srajci in s tem ubijali uši in njihova jajčeca. Menjavanje perila ali uniforme ni bilo v programu, razen v primeru večdnega počitka. Nasprotno pa sta bila ruska uniforma in perilo sicer manj kvalitetna in zakrpana, zato pa se je najmanj vsakih štirinajst dni pojavilo posebno vozilo s prikolico z razkuževalnimi kotli, čistimi uniformami in svežim perilom. Na ukaz se je morala četa od voda do voda, do zadnjega vojaka in oficirja sleči do golega, odvreči vse, kar smo imeli na sebi, se skopati in preobleči v čista oblačila. Izjeme so bile le takrat, ko smo bili na položajih ali na maršu. Toda celoten postopek so izvedli tudi, ko smo se nahajali v strelskih jarkih. Preden smo pristopili k velikemu sodu za kopanje, je pristopil brivec in nas obril po glavi, po obrazu, pod pazduho in

med nogami. Dežurni oficir ni nikomur dovolil na kopanje, če ni prej izpolnil vseh navedenih opravil. Počutili smo se kot prerojeni in z visoko moralo, kot bi bili poplačani za vse napore.

Potem sva se na hitro poslovila in v spremstvu kurirja pešačila skoraj vso noč, zgodaj zjutraj pa prišla v enoto, kamor sva bila določena. Že v štabu, posebno pa tukaj, na terenu, se je mnogo govorilo o preboju reke Bug. Vse priprave so bile usmerjene v preboj te velike reke. Medtem so naju poslali k štabnemu pisarju, da sva opravila določen procedurni postopek. Tukaj se je že na začetku nekoliko zapletlo, saj nisva razumela, kaj želi z besedo *otčestvo*. Ko me je vprašal za ime in *otčestvo*, sem povedal svoje ime in priimek. »*Ne familja,*« je rekel. Ponovil sem ime in priimek. Pisar je postal nekoliko živčen in vprašal, kako je ime očetu. Ko sem mu povedal, je bil končno zadovoljen in rekel, da me bodo od zdaj naprej imenovali Boris Antonovič. Kasneje sem se prepričal, da je pri Rusih v osebnih podatkih najpomembnejše očetovo ime.

Datum vstopa v Rdečo armado, 17. junij 1944, pa je vpisan tudi na dokumentih. V ruske rove sva prebežala sicer nekje v začetku maja, vendar časa od prihoda do 17. junija 1944 niso upoštevali, saj še nisva bila vojaka Rdeče armade.

Ko zdaj prebiram dnevno časopisje in revije in v rubriki Pisma bralcev večkrat berem prispevke, ki sokolu Jugoslavije največkrat pripisujejo negativno ali celo zločinsko vlogo oziroma dejanja med narodnoosvobodilno vojno, ne morem mimo mojega primera v zadevi s sokolsko izkaznico. Od otroštva naprej sem bil vzgojen v sokolskem duhu; društvo ni krepilo samo telesa, temveč tudi duha. Ta pripadnost in vzgoja v mladosti mi v razmeroma dolgem življenju ni nikdar škodovala, pri prebegu iz nemške vojske v rusko pa mi je rešila življenje. Še danes sem hvaležen visokim ruskim oficirjem, ki so bili verjetno celo člani boljševiske partije, da so kot vojaki pokazali in upoštevali moj dokument o članstvu v sokolu.

Zaradi razrušenih mostov prek reke Bug se je več sovražnikovih divizij počasi premikalo čeznjo. Za prekoračenje je na levem bregu reke čakalo veliko tankov, težkega orožja, konjskih vpreg, kamionov z ranjenci. Sovražnikov odpor je trajal le nekaj dni. Za nami je kmalu prihitela tudi močna artilerija in tanki. Ko pa je prešla v napad naša pehota, je bilo kmalu vse končano. V tem napadu je mnogo nemških vojakov padlo ali utonilo v reki. Vsa tehnika, težko orožje, kamioni in tanki so bili v naših rokah. Popolnoma nemoteno smo prišli po pontonskih mostovih čez reko in brez odpora nadaljevali našo pot proti zahodu. Toda ne dolgo. Sovražnik je dobil okrepitev iz zaledja in se z vso silo začel upirati. Za razliko od umikov pred Bugom so bili ti umiki krajši.

Sovražnik nam je z močnim odporom preprečil zavzeti mesto Razdelnaja. Njegovo moč spoznali že v prvi noči napadov, ko smo se prebili do bližine mesta, nikakor pa se nam ni uspelo približati železniški postaji. Ta cilj je bil za nas najpomembnejši. Preteklo je verjetno več kot teden dni, da smo uspeli zlomiti odpor Nemcev in se polastiti mesta z železniško postajo. Posebno noči so bile zelo naporne in nevarne. Mesto je bilo zaradi osvetlitve z našimi raketami vidno kot podnevi. Od eksplozij težkih granat se je majala zemlja celo nam pod nogami, kaj šele v mestu, kjer se je nahajal sovražnik.

Razdelnaja po številu prebivalstva ni veliko mesto, zelo pomembno pa je bilo, še posebej v vojni, zaradi velikega železniškega križišča, ki je povezovalo vse smeri od zahoda (Nemčija, Madžarska, Romunija) proti osrednji in južni Ukrajini. Tovarna postaja je bila dolga več kilometrov, številni tiri pa so bili ob našem zavzetju zasedeni z ešaloni, natovorjenimi z najrazličnejšimi dobrinami in zalogami, ki so prispeli iz zaledja in so bili namenjeni na fronto, ter s kompozicijami z ranjenci, namenjenimi v bolnišnice v Nemčiji. Zadnjo noč pred padcem postaje je kazalo, da ne bomo našli ničesar, kajti ogenj iz zadetih cistern, polnih goriva, je segal grozljivo visoko. Naša enota je držala položaje v mestu, toda učinek granat, izstreljenih od naše težke artilerije, je bil tako močan, da je z vseh hišnih streh popadala opeka, okenska stekla so se razbila, vrata pa je pometalo iz okvirjev. Od tod ni mogel odpeljati noben ešalon, saj so naše enote zaminirale vse vpadne železniške tire. Ko smo proti jutru prišli do postaje, je bilo tu še vse v dimu in ognju. Ob zavzetju tako važnega objekta in prisvojitvi strateško in življenjsko pomembnega plena je zavladalo nepopisno, lahko bi rekel otroško veselje. Vsi smo se objemali in se veselili te zmage. Naenkrat je podoba dolge postaje spominjala na vaški sejem ali bazar. Lačni in utrujeni smo planili v vagone, ki so bili natovorjeni s hrano in pijačo. Zadolžili smo izvidnike, po rusko *razvedčike*, da pregledajo vagone. Takoj ko smo ugotovili, da je vagon za nas, vojake, pomemben, smo ga zastražili in preprečili dostop drugim enotam. Potem se je razvila trgovina, blago za blago. Za zaboje margarine si dobil, na primer, pol zaboja mesnih ali ribjih konzerv. Najboljšo ceno je dosegla vodka. Vagoni z neprehranskimi, toda strateško zelo pomembnimi izdelki, kot so cisterne, gorivo, orožje, obleke, nas v tistem trenutku niso zanimali. Kot iz jasnega je zagrmelo povelje, in našega veselja je bilo konec. Morali smo nazaj na položaje.

Bilo je ob koncu pomladi, ki je kazala tudi tukaj, na jugu Ukrajine, vse svoje lepote, za vojaka pa tudi prav nič prijazne spomladanske pojave, ki jih do takrat nismo poznali. Taljenje snega v velikih količinah je povzročilo, da cest in poti nismo mogli uporabljati. Voda je prestopila tudi bregove rek in

poplavlila velik del pokrajine. Zvečer se je naša enota z vso vojaško opremo pripravila na pohod. Povedali so nam samo, da bomo šli v smeri Tiraspolja. Ta pohod je potekal samo ponoči in le, če je bilo oblačno ali deževno. Preletavala so nas nemška letala, ki so z odmetavanjem svetlobnih raket opazovala položaj. Nikdar niso streljali na nas in verjetno smo jim zato rekli *starešine*. Bolj kot smo se bližali zahodu, bolj se nam je odpirala podoba bojne črte. Bližali smo se Dnestru. Tu, na levem bregu velike reke, posebno zdaj, ko so se zaradi taljenja snega vode razlile, nam je postalo jasno, da se mora v bližini nahajati bojna črta, ki se od aprila ni premaknila. Prvič smo zagledali Dnester ponoči z nizke vzpetine, kajti hribov na levem bregu ni bilo. Takoj na drugi obali pa se je začelo dvigati gričevje, nekaj sto metrov visoko. Na teh strmih vzpetinah se je vkopal sovražnik. Prispeli smo do rovov, ki so jih že zasedle naše enote. Prekopano je bilo veliko zemlje in vsa je bila skrbno zamaskirana. Ko sem kasneje spoznal sistem teh rovov, sem si ustvaril sliko, ki je bila videti približno tako kot iz hrbtenice izhajajoč živčni sistem. Poleg glavnih so bili iz njih izpeljani še stranski rovi, od teh pa so nekateri vodili daleč naprej v smeri sovražnika, drugi pa v nasprotno smer. Vsak od njih je imel svoj namen. Vedno bolj sem se zavedal, da se nahajamo na neki neprebojni črti, saj smo se tudi mi, tako kot tisti, ki so prišli za nami, utrjevali in gradili nove rove. To je bilo za nas postransko opravilo, glavno je bilo napad, neprestani poskusi prebiti Dnester ter izvidnice in straže na položajih v strelskih jarkih. Vse pa se je odvijalo samo ponoči. Seveda je imel sovražnik, ki je zavzemal višji teren na drugi strani reke, mnogo boljši položaj. Samo čakal je in strahovito udaril tam, kjer je začutil, da se mu bliža nevarnost. Posledica so bile velike izgube v naših vrstah. Tako sem bil v juniju tudi jaz prvič ranjen. Zadela me je krogla v desno nadlahtnico, tik pod ramo. Tak strel smo v nemški vojski imenovali *Durchschuss*, ker je krogla vstopila na eni strani in izstopila na drugi. Resnično tudi nisem čutil večjih bolečin. Vojak me je pospremil na prevezovališče, zdravnik je rano pogledal in sanitejcu naročil, naj jo preveže. Vrnil sem se v četo. Ta moja rana tudi v nemški vojski ne bi bila dovolj za pridobitev pravice za *Heimatschuss*, ker je bila preblaga. Rana, ki je zahtevala zdravljenje v bolnici, pa je bila največja in edina želja vsakega vojaka na fronti.

Nihče od nas si ni mislil, da bomo postali prebivalci podzemlja vse poletje do 20. avgusta. Življenje se je odvijalo samo ponoči. Kosilo so nam pripeljali, ko se je stemnilo, *suhoj pajok* (čaj, sladkor, kruh, *mahorka*) pa proti jutru. Edino, kar smo videli čez dan, je bilo nebo in sonce, ki je opoldne posvetilo navpično v rove. Razen redkih odmorov v zaledju nisi videl drugega kot neskončne jarke. Najhujše je bilo, če si bil zvečer določen za napad ali preboj

reke. Le malokdaj se je proti jutru vrnila vsa skupina, da ne bi beležila mrtvih in ranjenih. Pa vendar nista bila vedno prisotna samo fronta in strah. Opisal bom nekaj srečnih dni in dni, ki smo jih potrebovali za počitek. Neke tople avgustovske noči je naš bataljon dobil zamenjavo položaja, vsaj tako se je glasil ukaz. Naše položaje je zasedla v največji tišini in tajnosti sveža enota, mi pa smo okope zapustili. Precej dolgo smo hodili do kraja, kjer smo se izkopali iz okopov in odšli po vrhu zemlje. Ta dogodek je bil za nas nekaj posebnega. Ko smo proti jutru prišli do neke vasi, v njej ni bilo niti enega živega bitja, razen psov in mačk. Razporedili so nas po praznih hišah, sem in tja je zalajal kak pes, ki pa nas ni motil. Ker je bila vas precej zaraščena z visoko travo, smo ugotovili, da so zaradi bližine bojne črte in neprestanih napadov vaščani z vso živino morali vas zapustiti. V shrambah smo našli zaloge krompirja in drugih poljskih pridelkov, olje, vino, moko. V tej vasi so v sadovnjakih gojili pretežno marelice za kuhanje žganja. Bile so tik pred zorenjem. Pogled na vinograde, sadovnjake in njive je dal vedeti, da je zemlja v teh krajih zelo rodovitna. Tukaj nismo imeli nobenih dolžnosti razen straže, ukazano nam je bilo, naj se spočijemo, naspimo in nahranimo. Kot trenutni gospodarji hiš in posestev smo si izmenjavali pridelke in druge dobrine ter prirejali pojedine. S tremi soborci smo stanovali v hiši, kjer so imeli stiskalnico za bučno in sončnično olje. Menjal sem, na primer, steklenico olja za steklenico mareličnega žganja. Največ se je pojedlo okusnih *piroškov* (pecivo iz vlečenega testa). Zelo hitro je prišel čas odhoda, toda dnevi, ki smo jih preživel v tej vasi, mi bodo ostali v trajnem spominu. Pot pa nas je spet vodila nazaj v bližino Dnestra, v okope blizu mesta Tiraspol.

Jassi-kišinjevska operacija – drugič ranjen

Na položaje so prihajale vedno nove okrepitve, največ s Krima, ki je bil med tem osvobojen. Na našem »placdarmu« se je začelo šušljati, da se bo kmalu začela ofenziva celotne Tretje ukrajinske fronte, ki je v širino merila približno 250 kilometrov. Čakali smo le močno artilerijsko armado s Krima. In res, ko je šla naša enota avgusta za nekaj dni na oddih v prej opisano zaledje, smo daleč zadaj opazili zamaskirane, nepregledne vrste topov in minometov, vojake, ki so okopavali topove in gradili »zemljanke«. Naša enota je bila del kučurganskega »placdarma«, tj. položaja južno pod Tiraspolom. Nahajali smo se nekako v sredini črte Tretje ukrajinske fronte. V knjigi spominov maršala Ivana Fjodoroviča Tolbuhina, ki je poveljeval Tretji ukrajinski

fronti, na strani 155 piše, da je na Kučurganskem delovalo 27 divizij. Na kilometer fronte je bilo razporejenih povprečno dvesto topov vseh kalibrov. Naša fronta je obsegala 47 divizij in pet brigad, skupaj 640 tisoč mož. Za napad je bilo pripravljenih osem tisoč topov in osemsto bojnih letal.

Devetnajstega avgusta zvečer smo doživeli presenečenje. Starešine so nam naročili, da moramo biti vsi v pripravljenosti. Dodatno so nam dodelili municijo in ročne bombe, suho hrano in *mahorko* za tri dni. Nikogar niso poslali v izvidnico. Starešine so nam govorili tudi o bratskem sodelovanju z Drugo ukrajinsko fronto, ki jo je vodil maršal Malinovski. Ta fronta je prav tako merila 250 kilometrov in je imela enako udarno moč kot naša. Pozneje sem v bolnišnici izvedel, da se je nahajala na položajih severno-zahodno od nas in se je z levim krilom dotikala desnega krila naše fronte severno od Kišinjeva ter da ji je bila dodeljena naša divizija.

Točno ob treh zjutraj nas je prebudil močan piš, nato pa nepopisno grmenje topov. Ves horizont je bil v trenutku v ognju in dimu. Naša artilerija je na celotni, skoraj petsto kilometrov dolgi fronti (Druga in Tretja ukrajinska fronta) začela izvajati *art-podgotovko* (artilериjsko predpripravo). Ta artilerijski ogenj pa je tudi označil začetek zgodovinske jassi-kišinjevske operacije. V zrak so leteli zemlja in odstreljena debla dreves, ki so celo dosegla naše položaje. Zemlja se je dobesedno tresla. Do petih zjutraj ni bilo niti ene sekunde tišine. Takrat pa je artilerija ustavila ogenj in iz rovov se je dvignila pehota, v kateri je bila tudi moja divizija. Tam, kjer so potekale nemške obrambne linije, je bilo vse zravnano. Kjer so stala drevesa, so štrlela razcefrana debla. Nikjer ni bilo sledov o živem bitju. Naleteli smo le na ostanke najrazličnejšega orožja in vojaške tehnike ter na veliko padlih nemških in romunskih vojakov. Sovražniku iz zadnjih obrambnih linij je nekako uspelo pobegniti proti zahodu. Tam so se razbite enote poskrile in na novo organizirale in tako v zasedah čakale prihod naše vojske. Prvi dan ofenzive nismo imeli izgub in smo se približali Kišinjevu, zvečer drugega dne pa se je začel pravi pekel. Sovražnik je izkoristil vsak naravni zaklon ob cestah, spustil določeno število svojih vojakov na našo pehoto in jo tako skušal uničiti. Šele zdaj se je za nas začela prava bitka. Prodirali smo na zahod z močno podporo tankovskih in samohodnih enot, kljub temu pa smo utrpeli velike izgube. Ko je naša enota tretji dan ofenzive dosegla komaj koto pod Kišinjevom, so prodrli naši tanki nad tristo kilometrov globoko na zahod Romunije. Triindvajsetega avgusta smo prečili reko Prut, ki deli Besarabijo od Moldavije. Ponoči smo se prebili do bližine mesta Hussi, kjer smo ponovno naleteli na močan odpor. Tu so v veliki vročini potekali celodnevni boji. Po skupinah ali vodih smo se po široki prazni

cesti približevali mestu. Nepričakovano nas je iz zasede iz cestnega jarka in vinograda napadel sovražnik. Popadali smo v obcestne jarke na drugi strani ceste, kjer smo si skušali poiskati kritje. Vnel se je hud boj. Ena od ročnih granat se je razletela v neposredni bližini, kjer sva v zaklonu ležala s prijateljem Jožetom. Oba sva bila hudo ranjena. Meni je velik granatni drobec raztrgal desno pleče in ranil desno lopatico. Odprla se je velika in globoka rana. Bolj kot bolečine in krvavenje, ki se ni hotelo ustaviti, me je skrbelo, kako se bom s temi ranami (imel sem manjše rane tudi po glavi in hrbtu) prebil do sanitejca ali do bataljonskega prevezovališča. Enako je veljalo za Jožeta in Rusa Žorka, saj si v takem stanju sami nismo mogli pomagati.

Vse naokoli je smrdelo po izstreljenih topovskih in tankovskih granatah. Sovražnikove skupine in posamezniki so brezumno bežali in si skušali poiskati zaklonišča. Moji skupinici je pričelo zmanjkovati streliva, predvsem pa ročnih granat. V takem položaju ni niti nasprotnik niti naša desetina imela toliko moči in poguma, da bi z jurišem končala to nekaj ur trajajočo bitko iz oči v oči. Spominjam se veselja, ki nas je kljub bolečinam zaradi dobljenih ran zajelo v trenutku, ko so se pojavili naši tanki. Vznemiril nas je že sam tankovski ropot, ki se nam je približeval. Ko je prvi tank uničil naše neposredne sovražnike, pa smo preživeli začutili novo življenje. Prineslo nam je ponovno upanje in nam vlilo novo moč, ki smo jo potrebovali za preživetje. Mimo hiteči borci so nam povedali, da je blizu našega bojišča tankovski ešalon uničil nemško kolono vozov s konjsko vprego, ki je bila natovorjena z municijo, vojaško obleko in obutvijo, hrano, cigaretami. Tanki so jo popolnoma uničili. Pričelo se je večeriti, ranjeni pa smo izgubili vsako upanje, da bodo po nas prišle sanitarne enote in nas odpeljale v bolnišnico. Vse dolge kolone bojnih enot so hitele mimo nas z nalogo, da obkoljenega sovražnika uničijo še pred nočjo. Zaradi velike količine izgubljene krvi smo postali žejni, bili pa smo tudi pomanjkljivo oblečeni in bližala se je noč. Ranjeni Jože je odšel do uničenih nemških vozov. Kmalu se je vrnil in prinesel nekaj šotorskih kril in konzerv. S šotorskimi krili sva si na prostem pripravila ležišče. Jože je bil takoj po ranitvi bolj pri zavesti in moči kot jaz. Slekkel mi je srajco, jo raztrgal in mi z njo obvezal rano. On ni močno krvavel, opazil pa sem, da se mu je stanje hitro slabšalo. Kjer so mu iz glave štrleli drobci granate, je začel krvaveti. Ko sva se ulegla, je začel v spanju nerazločno govoriti, razumel sem le: »Mama, skuhaj mi žgance.« Zaradi bolečin sem se kmalu ponoči zbudil. Potipal sem Jožetovo roko, bila je že hladna, ležal je nepremično; ni dočakal jutra. Enako se je dogodilo z Žorkom – mitraljezcem iz naše prve desetine. Granata mu je v stegnu odtrgala nogo in kost je štrlela nekaj centimetrov iz mesa. Nismo mu

uspeli ustaviti močnega krvavenja. Tudi njega sem zjutraj našel mrtvega. Kar nas je preživel, smo šele zdaj spoznali in videli, kaj smo doživeli v boju iz neposredne bližine.

V življenju ne bom nikoli pozabil tega dneva, saj sem izgubil tovariša in prijatelja, s katerim sva bila skupaj od pobega v Rdečo armado. V vseh težkih trenutkih sva se držala za roke, tudi zadnjo noč, ko sva ležala ob cesti, brez besed, brez pomoči. Ko sem začutil, da se njegova roka hladi, sem vedel, da bo umrl. Izpod drobcev, zapičenih v čelo kot pri Kristusu trnje, so se prikazale krvave vodene srage. Razen dima, pogorišč in množice mrtvih in ranjenih na obeh straneh ni bilo nikogar, da bi nam ponudil kozarec vode. Na bojnem polju sem zapustil Jožeta in se priključil skupini ranjencev. Prepeljali so nas v bolnišnico v mesto Jassi.

Medtem ko so se po Moldaviji in Besarabiji tega dne bile bitke, so naše tankovske enote zasedle Bukarešto, ujele Antoneska (romunskega fašističnega voditelja), Romunija pa je tega dne kapitulirala in postala neodvisna. Ta dan, 23. avgust, je postal romunski državni praznik, ki ga praznujejo še danes.

V vojaških bolnicah Druge in Tretje ukrajinske fronte v mestu Jassi

Mesto Jassi leži ob zahodni romunsko-moldavski meji in spada med večja mesta v Moldaviji. V sedmih dneh jassi-kišinjevske operacije je imel sovražnik velikanske izgube v moštvu in vojni tehniki. Padlo je več kot deset tisoč vojakov, ranjenih je bilo več kot dvanajst tisoč, ujetih pa prek trideset tisoč nemških vojakov. Samo v eni izmed bitk celotne operacije so bile obkoljene in odpeljane v ujetništvo tri nemške armade.

Tudi na naši strani je bilo veliko ranjencev, samo v mestu Jassi je bilo šest gimnazijskih in drugih šolskih poslopij, spremenjenih v bolnišnice. Vanje se je zateklo najmanj osem tisoč ranjencev. Imel sem srečo, da sem bil ranjen ob cesti, po kateri so se valile trume raznih rodov in enot vojske. Seveda vsi ti pešci, konjeniki, motorizirana in samohodna vozila in tanki niso imeli za nalogo pobirati ranjence. Metali so nam konzerve, *mahorko* in drugo hrano. Kmalu se mi je približala skupina šestih ranjencev. K sreči tudi nihče od njih ni bil ranjen v nogo in smo bili sposobni počasi se premikati proti bolnišnici ali vsaj prevezovališču. Seveda sem se jim takoj priključil. Nismo imeli nobene orientacije, ki bi nas vodila v pravo smer. Proti večeru smo prišli do vasi.

Tam so nas v nekem vojaškem poveljstvu nahranili in oskrbeli z najnujnejšo obleko. Naslednje jutro nam je oficir pokazal smer do bolnišnice in rekel: »*Vot, tam derevnja, tam gospitel budet!*« (Poglej, tam leži vas, tam je bolnišnica!). Prišli smo do te vasi, a bolnišnice ni bilo videti. Hodili smo naprej od vasi do vasi, priključili so se nam še drugi ranjenci, povsod pa so nas tolažili, da je bolnišnica v naslednji vasi. Že tako izčrpani smo se v avgustovski vročini vlekli po prašni cesti in le močna volja, ki je prevladala nad trpljenjem, nas je vodila do cilja. Nekaj deset kilometrov pred Jassijem, ko smo prehodili že najmanj devetdeset kilometrov, so nas naložili na vojaški kamion in odpeljali v mesto. Našo skupino so s kamionom prevažali od bolnišnice do bolnišnice med mestom Hussi in Jassi, vse so bile zasedene do kletnih prostorov. Končno so nas v začetku septembra sprejeli v bolnišnici za hudo ranjene št. 4455, ki se je nahajala v bivši gimnaziji. Dodelili so nam prostor, dobili smo slamo, ki je nadomestila posteljo, o postelnem in osebem perilu ni bilo govora. Vsak ranjenec si je pomagal, kakor je vedel in znal. Seveda je bilo tako stanje posledica tako hitrega in uspelega preboja nemških prvih bojnih črt. Verjetno si tudi naša vojaška vodstva niso predstavljala, da bo ofenziva na tako obširni fronti in globoko na sovražnikovem ozemlju tako dobro uspela. V tej bolnišnici se je ob koncu ofenzive nahajalo več kot tisoč ranjencev. Ob mojem prihodu so delali v njej en sam zdravnik in dve sestri. To je bilo razumljivo, saj je bilo v mestu najmanj osem bolnišnic, veliko pa se jih je nahajalo še v drugih mestih in krajih Druge in Tretje ukrajinske fronte. Zdravniškega osebja pa za tako veliko in uspelo ofenzivo ni bilo takoj na razpolago.

Težko sem pričakoval pregled pri zdravniku. Rane so se mi medtem zaradi velike vročine in umazane srajce, s katero sem jih obvezal, začele gnojiti in iz njih je odtekal nevzdržno smrdeč gnoj. Končno so me poklicali in sestra me je odpeljala kar v operacijsko sobo. Ta soba pa ni bila podobna niti navadni bolniški sobi, kaj šele operacijski. Šolske klopi so bile namesto operacijskih miz in na vseh so ležali ranjenci. Edini zdravnik, ki je opravljal vse posege, je bil v tem času po ofenzivi v glavnem kirurg, saj je imel največ dela z amputacijami nog ali rok. Ranjenci smo ga imeli raje kot lastnega očeta. Bil je zelo star, saj je služil še za carja Nikolaja, nosil je dolgo brado, po činu je bil polkovnik, klicali pa smo ga kar *otec*. Edino sredstvo, ki sta ga imeli na razpolago sestri, je bil jod. Vsi trije so pristopili k meni. Ko je sestra odstranila umazane krpe in so se videle rane, sem opazil, da so se spogledali. Zdravnik je segel globoko v rano in mi pokazal žive črve, ki jih je zajel z dlanjo. Rekel mi je: »Glej, sinek, ti črvi so tebi rešili življenje!« Zatim je sestra z jodom očistila rano, zdravnik pa je začel rezati. Škrtal je z nožem, verjetno po kosteh, kjer je

obrezoval gnilo meso in kosti. Začel sem vpiti, saj sem bil pri polni zavesti in prepričan, da mi bo odrezal desno roko. Kri je tekla na šolsko klop in na tla, kjer je nastala velika luža. Vpil pa nisem samo jaz, saj se je enako ali pa še hujše dogajalo z drugimi ranjenci, ki so izgubili roko ali nogo. Vse te bolečine pa smo prestali brez vsakršne injekcije ali narkoze. Pozneje mi je *otec* povedal, da sem mu med operacijo preklel vse, tudi mater. Dokler sem bil pri zavesti, je bilo vpitje ranjencev zaradi bolečin ali drugih razlogov slišati, kot bi bili v klavnici. Prebudil sem se v manjši sobi, kjer nas je bilo okoli dvajset. Vsi smo bili tisti dan operirani. Ta soba se je imenovala *palata dijetčikov*, kar je pomenilo soba za *dijetnike* oziroma bolnike, ki so potrebovali posebno nego, ne samo zdravniške, ampak predvsem boljšo hrano. Bila je nekakšna soba za intenzivno nego ali šok soba. Po nekaj dneh je prišlo iz notranjosti Rusije novo zdravstveno osebje. Naša soba je dobila sobno zdravnico, majorja Olgo Nikolajevno, ki je zelo skrbela za nas. Naš *otec* pa je postal načelnik bolnišnice in glavni kirurg. Delal je neprestano, tudi ponoči. Ena od sester je skrbela, da je imel vedno na razpolago vodko, *mahorko* in časopisni papir, da mu je zvijala cigarete.

Izven mesta se je nahajalo taborišče nemških ujetnikov iz te ofenzive. Bilo jih je več kot dvajset tisoč. Tudi iz tega taborišča so ujetniki nosili svoje hudo ranjene vojake v bolnišnico na razne operacije, predvsem pa zaradi amputacij udov. Nosili so jih kar v stari omari za obleke brez vrat. Postavili so se v vrsto pred vrata operacijske sobe tako kot naši ranjenci, *otec* pa jih je sprejel in opravil kirurški poseg brez razlik med ujetniki in našimi vojaki in oficirji. Po nekaj tednih, ko sem že lahko vstal z ležišča in hodil, so me premetstili v večjo sobo – bivšo učilnico, kjer so bili pogradi. V sobi nas je ležalo od 40 do 45 ranjencev. Da sem Jugoslovian, se je razvedelo že, ko sem ležal v *dijetni* sobi. Tudi tu so bili sotovariši že ob prihodu zelo prijazni z menoj. Vsako jutro nas je obiskal *otec*, posebej je prišel k meni in me vprašal, kako se počutim. Vedno se je ustavil tudi pri starem vojaku, starešini iz Sibirije, ki smo ga imenovali *staričok*. Ta nam je vsak večer pozno v noč pripovedoval pravljice. Takrat so v našo sobo prišli tudi ranjenci iz drugih sob, tako da je bilo pri nas vedno nabito polno poslušalcev. Za plačilo je *staričok* želel imeti soljen čaj in *mahorko* za *prikurit*, zahteval pa je popolno tišino v sobi. Njegove pravljice, v katerih so največkrat nastopali knezi v vojnah in dvobojih, kneginje, vile, klateži, Rasputin in podobni, so trajale tudi po več ur. Bile so tako napete, da se nisi upal niti zakašljati. Ta naš *staričok* je postal glavna osebnost v bolnišnici.

V bolnišnici so se razmere kmalu normalizirale. Prišlo je veliko zdravnikov in osebja, zdravil in obvez. Prve dni po našem prihodu smo uporabljali

vedno iste obveze, ki smo jih prali in zvijali v klobčiče. Kasneje je bilo vsega dovolj in je to delo odpadlo. Glavni pogovori so bili seveda o dnevnem položaju vseh front od Črnega morja do Baltika. O točnem stanju je poročal tudi radio, najmanj dvakrat na dan. Poleg tega smo v sobah vsak dan imeli politične ure, med katerimi so nas seznanjali s položajem na naših frontah. Za osvoboditev večjih mest pa je veljalo posebno povelje – *prikaz* – vrhovnega poveljnika vseh vojsk (na zemlji, morju in v zraku) Stalina. V bolnišnici smo si ranjenci kmalu toliko opomogli, da smo se začeli med seboj spoznavati. Glavna tema je bila seveda ofenziva Druge in Tretje ukrajinske fronte. Od oficirjev smo izvedeli nekaj podatkov o moči udeležencev v tej ofenzivi. Vsaka fronta je imela od šest do osem armad, ofenziva pa se je končala z zasedbo Bukarešte 23. avgusta. Ranjeni oficirji so nam pripovedovali o pomenu in uspehu te operacije. Na bojnem polju smo morali prebiti močne sovražnikove sile, ki so se potem, ko so izgubile Razdelnajo, osredotočile na kučirgansko bojišče, nameravale so prekoračiti Dnester, zavzeti Tiraspol, glavno mesto Moldavije Kišinjev, prekoračiti reko Prut in vdreti v Romunijo.

Med ranjenci, ki smo imeli zdrave noge in smo lahko hodili brez bergel, je bilo zelo popularno mimo straže zbežati v mesto. V bolnišnici si že kaj ukra del, prav je prišel tudi vzglavnik, spodnje perilo in podobno. Seveda je zapustil bolnišnico lahko samo tisti, ki je imel pri sebi uniformo. To si tudi dobil na posojilo od sotovarišev pod pogojem, da si jim prinesel kaj iz mesta. Najraje smo hodili na tržnico. Moldavijke so prodajale razne kmetijske proizvode in žganje iz marelic. Ker so se taki ilegalni odhodi v mesto ponavljali in se je njihovo število povečevalo, je vodstvo bolnišnice odvzelo uniforme in obutev. Zgodilo se je, da smo v naši sobi že dva dni pogrešali našega Sibirca, ki nam je vsak večer pripovedoval pravljice, in mladega tankista, ki se je ves opečen komaj rešil iz gorečega tanka. Kakor vsako jutro nas je tudi tega dne prišel v sobo pozdravit *otec* in nas vprašal, kje sta *staričok* in *pacanog* (starec in fantiček). Odgovorili smo mu, da ne vemo, on pa se je zasmejal in nam rekel, da on ve, kje sta. Polkovnik je vedel, da smo izgubili najboljšega tovariša že zaradi njegovega tako zanimivega pripovedovanja pravljič. Rekel je, da se nahajata v *tjurmi* (zaporu). Tam prestajata kazen šestih dni zavora, saj sta pred nekaj dnevi zapustila bolnišnico, prodala, kar sta imela nakradenega (ničvrednega blaga), po mestu popivala, pijana ostala brez denarja, v romunski gostilni pila dalje, vzela gostilničarjevo harmoniko in z njo prišla pred bolnišnico. Straža ju je ustavila in drugega dne privedla pred načelnika. Ko nam je to pripovedoval, je opazil, da nam ni prav, ker so tovariša tako strogo kaznovali. Prosili smo ga, naj izda povelje in ju izpustijo iz zavora. Načelnik je vedel, da je naša

soba vsak večer nabita z ranjenci, tudi iz drugih sob. Vsi smo hoteli poslušati njegove pravljice. Zavedal se je, da nismo navadni vojaki, ki nosimo uniforme in škornje, temveč da smo junaki in nas ni nikdar nagovoril z besedo *soldat*, kot je bilo običajno, temveč z *vojeni*. Ni dolgo premišljal, rekel je, naj pokličemo dežurnega oficirja in mu naročil, naj gre takoj v zapor in privede oba bolnika v našo sobo. Ko sta se pojavila, je v naši sobi zavladalo veliko veselje. Seveda pa sta bila najbolj vesela zapornika – namesto šest dni sta bila v zaporu le dva dni.

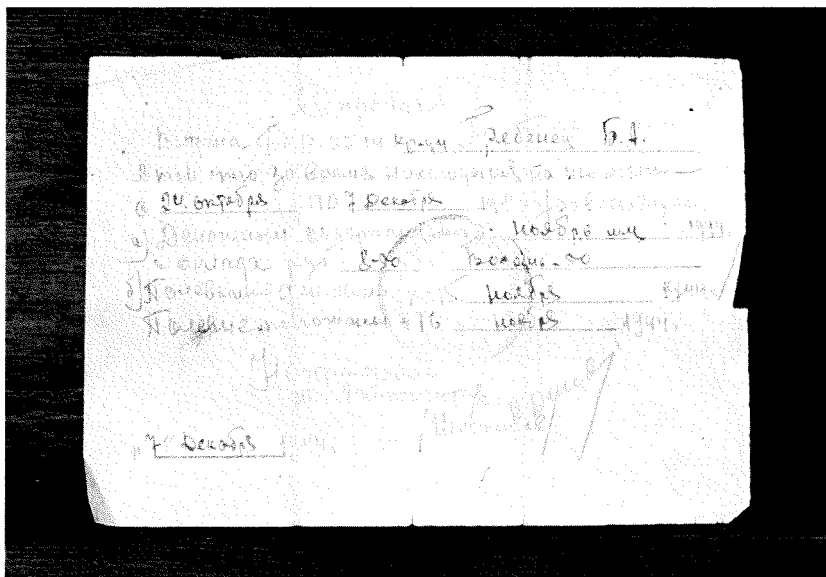
Ponovne operacije ne morem primerjati glede na pogoje, kakršni so bili pri prvi pred približno dvema mesecema. V prvih dneh osvoboditve mesta Jassi je bilo v naši bolnišnici GLR 1415 več kot tisoč ranjencev in samo en zdravnik. Mnogo jih je umrlo ali pa so bili premeščeni v druge vojne bolnišnice v domovini. V začetku oktobra so premestili tudi mene v bolnišnico GTR 2666. Od tod sem bil spet premeščen v bolnišnico 05929, kjer sem ostal nekaj tednov, odpuščen in ponovno poslan na fronto pa sem bil iz bolnišnice GLR 5544. V Jassiju so takoj po končani vojni operaciji vse šole in druge večje ustanove spremenili v bolnišnice za ranjence. Od štirih bolnišnic, v katerih sem se zdravil, so bile prej tri gimnazije, ena pa licej. V tem mestu je bilo takrat več kot deset takšnih bolnišnic, kar sem že omenil. Razlika med njimi glede opreme, osebja, zdravil in ostalega je bila v prvih tednih po ofenzivi in štiri mesece pozneje nepopisna. V parku te nekdanje gimnazije je bila v začetku, na primer, samo ena vojaška latrina za osebje in za ranjence; to je bila poljska vojaška latrina, v kateri je potrebo istočasno lahko opravljalo pol voda vojakov.

Vidne spremembe so se pokazale, ko je prišel ves sanitetni material, zdravila, obleke, hrana in druge potrebščine iz Murmanska, pristanišča na skrajnem severu Rusije, kamor so vse vojaške potrebščine in vse, kar je potrebovala bolnišnica, pripeljale ameriške vojaške ladje. Posebej smo bili veseli okusnih konzerv z mesom, maslom, suho slanino...

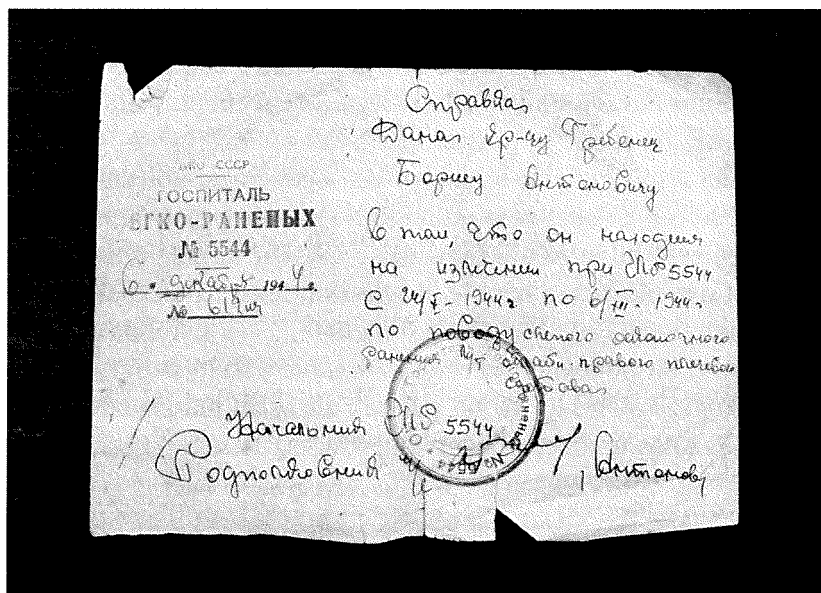
V tem času se je število ležečih ranjencev zmanjšalo, saj so vsakogar takoj po ozdravitvi poslali nazaj na bojišče. Od približno petdeset ranjencev, ki so ležali v eni sobi oziroma nekdanji učilnici, jih je bilo po nekaj mesecih le še okoli dvajset. Tudi zdravniškega osebja je bilo pozneje dovolj. Oddelke so razdelili glede na mesto ranitve in v vsakem sta delala dva vojaška zdravnika. Ko so enote Druge ukrajinske fronte nekje v Romuniji zasegle velik vojaški sanatorij, so dodelili tudi v našo bolnišnico več nemških zdravnikov specialistov z visokimi vojaškimi čini. Te zdravnike so porazdelili po vseh bolnišnicah Druge in Tretje ukrajinske fronte. V našo bolnišnico so pripeljali zdravnika –

generala. Z uniforme so mu odstranili le kljukasti križ in odlikovanja, niso pa mu vzeli čina ali generalskih hlač s širokim rdečim trakom. Pri vsakodnevni viziti je bil vedno navzoč tudi ta zdravnik. Bil sem prepričan, da je prav on odločilno vplival, da so me ponovno operirali.

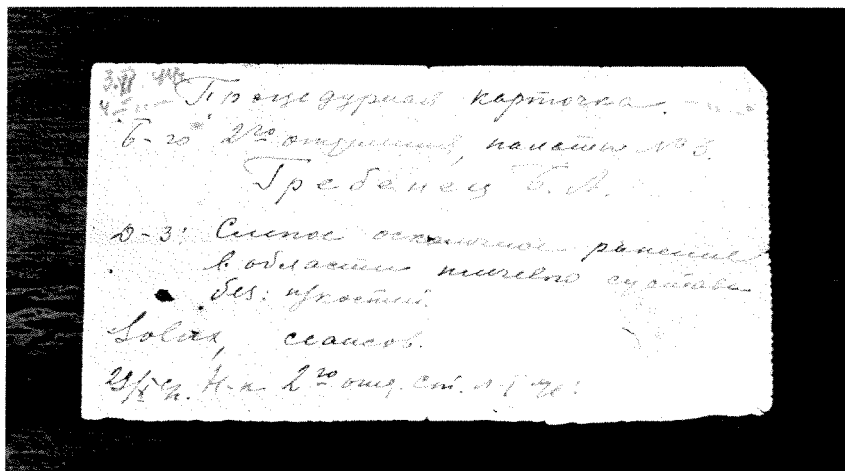
V bolnišnici sem se imel zelo dobro. Vsi, tako vojaki kot starešine in bolniško osebje, so bili z mano zelo prijazni. Našel sem prijatelje in čas je hitro tekkel. Žalosten sem bil le zaradi rane, ki se nikakor ni hotela zaceliti. Minila sta že več kot dva meseca, a iz rane je še vedno tekla nekakšna tekočina. Na pregledih so zdravniki vedno pogosteje omenjali, da je potrebna še ena operacija. Kmalu sem bil ponovno operiran. Vse se je začelo znova, po operaciji soba za *dijetnike*. Potem, ko so mi po treh ali štirih tednih odvzeli mavčni oklep z oprsja in desne roke, so zdravniki opazili, da se rana zelo lepo celi.

Odločba načelstva zadnje bolnice, v kateri sem se zdravil. Iz tega dokumenta je razvidno, da sem za mesec november 1944 prejel vojaško plačo v znesku 8,5 rublja.

Odločba (odpustnica) načelnika bolnice Druge ukrajinske fronte, GLR št. 5544, z dne 6.12.1944, št. 612.

»Procedurna karta«, izdana v eni izmed bolnic Druge ali Tretje ukrajinske fronte na moje ime in naslov oddelka, kjer sem ležal: B-20, 2. oddelek, soba št. 3. Ta dokument sem potreboval za obsevanje ran - »solus«. Na njem so razvidni tudi datumi obsevanj.

SERVICIUL SANITAR

Data _____

al _____ Nr. _____

Chemare la Vaccinare

D-l _____¹⁾ din Comuna _____
Plasa _____ Județul _____

Potrivit dispozițiilor legii sanitare în vigoare, este înștiințat
că în ziua de _____ ale lunii _____ 19____
să se prezinte în localul _____²⁾
Comunei _____ cu copi _____
_____ ³⁾ pentru vaccinare ⁴⁾ revaccinare ⁵⁾.

Dacă în ziua fixată nu va fi prezent, va fi dat judecății
potrivit Art. _____ din Legea Sanitară.

Agent Sanitar, _____ Primar sau notar, ⁶⁾ _____

Ker v frontnih enotah in bolnicah ni bilo dovolj papirja, je administracija teh enot uporabljala zaplenjene romunske tiskovine, ki so bile na hrbtni strani nepopisane, in torej uporabne za naše vojaške enote.

Hospital

105 - 1st PNP 1415

15 - 258 PNP 2666

158 - 1st PNP 0799

Jay

105

Casiera,

Lei

Naslovi treh glavnih vojaških bolnic Druge in Tretje ukrajinske fronte, ki so se po jassi-kišinjevski operaciji nahajale v Jassiju, kjer sem se zdravil.

Razmišljanja o prehojeni poti od Dnepra do Dnestra in Pruta

Ko se spominjam na svoje vojevanje in na zdravljenje v bolnišnici, ko sem bil sam in brez kakršne koli pomoči in v popolni negotovosti, sem pravzaprav vedno našel pravo pot. Seveda je bilo treba upoštevati moje fizično stanje, saj je bilo upanje na ozdravitev vprašljivo. Nisem vedel, kam me bo vojna vihra še razporedila in ali bom imel srečo in preživel do konca vojne ta pekel, v katerega sem padel s prvim dnem svojega prihoda na bojišče. Kajti, pri Nemcih sem bil od vsega začetka v prvi vojni črti, ta pa me je čakala tudi pri Rusih. Tej smo po rusko rekli *predovaja*. Ob tej resnici, saj nihče od nas, ki smo bili tam, nima kaj skrivati, pa se ponovno spomnim dogodkov ob informbiroju. Kaj vse si je o nas izmislila puhoglava Udba! Kot intelektualca me je imela za člana boljševiške partije ter člana mestnega komiteja informbiroja za mesto Ljubljana. Dnevno so me zasliševali, neprestano sem moral pisati obširne življenjepise za čas, ki sem ga preživel v Rusiji. Takrat sem živel pod strašnim pritiskom in bojaznijo, da bom končal nekje v njihovih zaporih, kot se je to pripetilo mnogim mojim soborcem. Sam Bog me je tudi tukaj rešil in mi poklonil novo življenje. Enako se je v tistem času dogajalo mojim tovarišem, katerih prehojena pot v Rusiji je bila podobna moji. Fantje, ki so iz nemške vojske prestopili v na novo ustanovljene jugoslovanske brigade, ustanovljene v ZSSR v bližini Moskve, so se borili na sremski fronti, jo prebili in v zaključnih bojih osvobajali vse od Srema do Murske Sobote. V teh zadnjih bojih za domovino je padlo ali bilo ranjenih veliko slovenskih fantov. Mnogi izmed preživelih so bili odlikovani, odlikovanja pa so jim tedaj odvzeli. Od mene so hoteli izvedeti, kaj vse sem počel kot rdečearmejec, in to od ure do ure, od dneva do dneva. Ker so ti vohljači imeli verjetno dovolj časa, so se lotili tudi zadev, ki niso imele z vojno nobene zveze. Puhle glave so iskale sovražnika tam, kjer ga zagotovo ni bilo. Poudariti moram, da vsaj v enoti, v kateri sem služil v ruski domovinski vojni, ni bilo počitka, ni bilo časa za razmišljanja, kajti neskončnih maršev in bojov, posebno pa premagovanja neskončnih razdalj, se ne da primerjati z marši s Primorske na Dolenjsko. Če bi takrat gospodje z Udbe vsaj malo pogledali na zemljevid Rusije, na njem pa primerjali našo pot od Dnepra prek Inguleca, Ingula, Buga, Dnestra in Pruta, ki še zdaleč ni bila ravna in je večkrat vodila tudi nazaj in ponovno naprej, potem bi si lahko ustvarili malo drugačno mišljenje o nas, kot so ga takrat imeli. Mi, ki

smo se vojskovali v prvih črtah, smo imeli samo eno nalogo: napadati in goniti sovražnika brez prestanka.

Da, imeli smo t. i. politične ure, največkrat med odmori in na položajih. Na tej uri, ki ni trajala več kot trideset minut, smo dobili informacije o položaju vojsk. V enoto je skoraj vsak dan prišel *kombat* (komisar bataljona), ki nam je po zemljevidu natančno pokazal zadnje premike vseh naših front od Baltika do Črnega morja. Povedal nam je tudi, če je vojska zavzela kakšno večje mesto ali utrdbo, koliko vojakov in sovražnih oficirjev je bilo ubitih, ujetih in ranjenih. Tudi glede osvojitve trofejnega orožja je bil govor. Ob koncu take politične ure smo vedno vsi gromko vzkliknili: »Slava našim padlim vojakom!« To pa je bilo tudi vse, tako na bojišču kot tudi v bolnišnici. O kakšni partiji nikdar ni bilo govora. Za nikogar nisem vedel, da je član boljševiske partije ali Komsomola. Tudi mene ni nihče nadlegoval ali silil v partijo. Za nas, *vojene*, je obstajala le ena parola: »*Uperjot na zapad i gonit vruga do Berlina!*«

Po zmagoslavnem preboju v jassi-kišinjevski ofenzivi je naša armada Tretje ukrajinske fronte zelo hitro napredovala prek romunskega ozemlja in 8. septembra dosegla romunsko-bolgarsko mejo. Tako kot je Romunija, zaveznica fašistične Nemčije, po zavzetju Bukarešte 23. avgusta (takrat sem bil ranjen) kapitulirala, je takoj po prekoračitvi romunsko-bolgarske meje v začetku oktobra kapitulirala tudi Bolgarija. Po zasedbi Bolgarije sta Druga in Tretja ukrajinska fronta prešli tudi bolgarsko-jugoslovansko in romunsko mejo in popolnoma zasedli ozemlje na severu pred Subotico do Makedonije. Spomnim se zavzetja mesta Niš, prvega v Jugoslaviji. Po radiu je bilo izdano posebno povelje, ki je vsebovalo tudi število ujetnikov, oficirjev, zaplenjenega težkega orožja, tankov ipd. in se zaključilo s »slava padlim junakom«. Seveda so s tem poveljem tudi nas seznanili, da je osvobojeno prvo večje mesto v Jugoslaviji. Kmalu je k meni prišel *otec* in me vprašal, če je Niš moje mesto. Ko sem mu povedal, da se moje mesto nahaja zelo daleč od Niša, na severozahodu, mi je rekel: »Nič hudega, kmalu ga bomo dosegli.« Vsi smo se veselili tako hitrih prodorov prek Romunije in Bolgarije in padca Beograda, 20. oktobra. Takoj ko je ruska vojska prestopila mejo z Jugoslavijo, se je zanimanje za stanje v naši državi povečalo. Ko je padlo glavno mesto, je bilo v povelju še posebej poudarjeno, da so Beograd zavzele po večdnevni hudih bojih naše armade na strani jugoslovanskih partizanov. Zame se je sedaj vse zelo hitro odvijalo, kajti moja edina želja je bila čim prej priti v jugoslovansko vojsko in domov.

Iz bolnice v rezervni polk Tretje ukrajinske fronte v smeri mesta Debrecen (Madžarska)

Proti koncu novembra, ko je naša divizija v sestavi Druge ukrajinske fronte obkoljevala Budimpešto, so meni in nekaterim drugim ranjencem sporočili, da nas bodo kmalu poslali na fronto. Prejeli smo nove zimske uniforme in plačo – če se prav spominjam, spet 8,5 rublja na mesec. Bil sem zelo vesel. Že v bolnišnici sem šel dvakrat k polkovniku s prošnjo, da bi mi po ozdravitvi dovolil premestitev v Jugoslovansko armado. Seveda takih pooblastil ni imel. Vedno mi je rekel, da bom šel domov, ko bo za to prišel ukaz, in me odslovil z besedami: »*Prikaz budet, damoj pojedesh.*« V začetku decembra so dodelili v našo bolnišnico še nekaj ozdravljenih ranjencev iz drugih bolnišnic. Ko nas je bilo za odhod pripravljenih približno trideset, so imenovali najstarejšega po činu, nadporočnika Vasilija Konstantinoviča, za poveljnika *komandirovke*, kot so imenovali take skupine, ki so bile premeščene v drug kraj. Oskrbeli so nas z zimskimi uniformami in obutvijo. Hlače in bluza so bili vatirani in prešiti. Na glavi kučma in na nogah vatirani škornji. Dobili smo rezervno hrano: suh kruh, sladkor, čaj in *mahorko*.

Ko je bila *komandirovka* pripravljena za odhod na bojišče Tretje ukrajinske fronte, ki se je takrat nahajala že na Madžarskem in je skupaj z Drugo ukrajinsko fronto oblegala Budimpešto, so nam tudi povedali, da bomo v matičnem rezervnem polku (*zapasnoj polk*) Tretje ukrajinske fronte prejeli odlikovanja za uspešno izvršeno jassi-kišinjevsko operacijo. Že prej so nam na eni izmed političnih ur povedali, da je ta operacija med največjimi in najuspešnejšimi ob stalingrajski, leningrajski in kursk-orelski.

Nekako ob istem času so nekatere ozdravljene oficirje razporejali tudi na druga delovna mesta. Že prej, ko sem ležal v sobi *dijetčikov*, sem se zelo dobro razumel z majorjem Zajcovom, ki je bil tudi ranjen. Ta je bil po ozdravitvi določen za poveljnika transporta za prevoz ujetnikov v Sibirijo. Nemške in romunske ujetnike, ki jih je bilo čez trideset tisoč pri mestu Jassi, so neprestano odpošiljali v Sibirijo. Kljub temu pa je še vedno ostalo mnogo jetnikov in čakalo na transport. Major me je povabil, da odpotujem z njim kot član vodstva transporta in prevajalec. Obljubil mi je tudi, da me bo po opravljeni nalogi predlagal za višjo oficirsko šolo. Zaupal mi je tudi, da so me predlagali za oficirski čin, ki ga bom dobil v svojem rezervnem polku v madžarskem mestu Debrecenu. Kljub mikavnim ponudbam in zagotovitvi za prihodnost je pre-

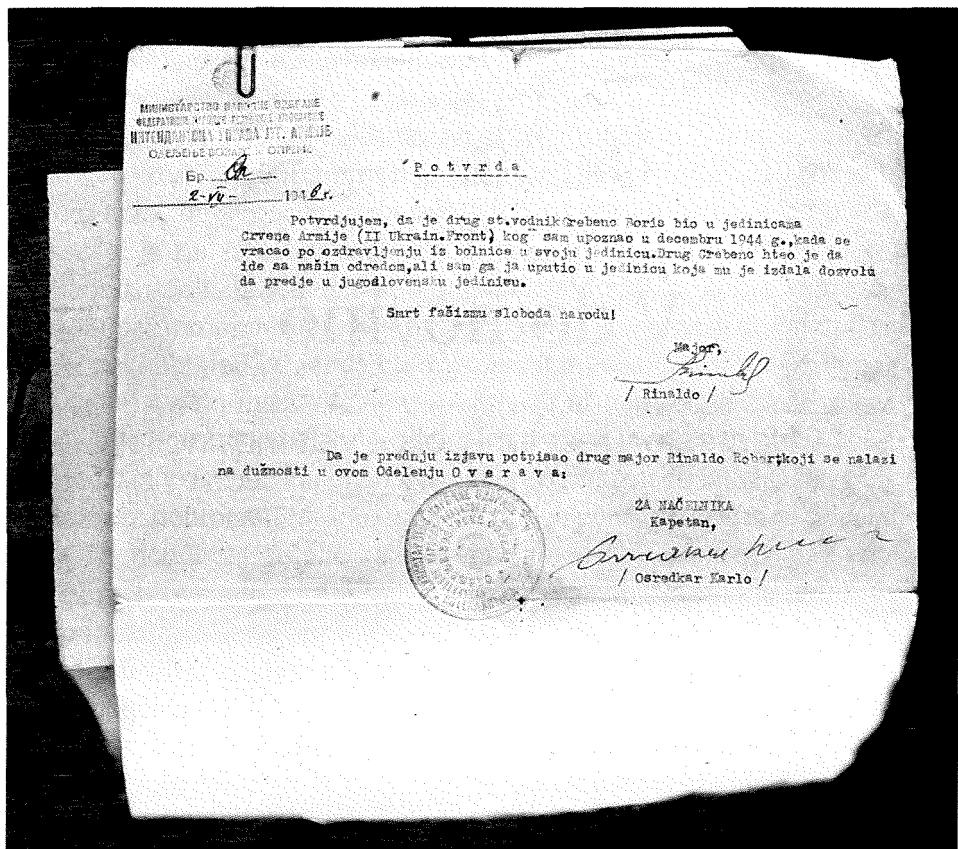
vladala želja po čim prejšnji vrnitvi domov, da bi tam po potrebi nadaljeval boj za osvoboditev naše domovine.

Sredi decembra smo odšli iz bolnišnice, toda ne iz Jassija. Na kolodvoru je vladala nepopisna gneča. Na vlak so med civilisti čakale tudi druge *komandirovke* iz drugih bolnišnic in mest, begunci itd. Takšno je bilo stanje tudi na drugih železniških postajah vzdolž desne strani Pruta in Dnestra. V jassi-kišinjevski operaciji je bilo uničenih tudi veliko železniških tirov, kolodvorov in mostov. Po dolgih urah nekajdnevnega čakanja na postaji v Jassiju spoznaš dejansko stanje, vzroke za popoln kaos v zvezi z veliko ofenzivo, ki je med drugim uničila tudi železniške proge. Te so delno popravili, vendar voznih redov vlakov ni bilo. Prednost so imeli dolgi vojaški transporti, natovorjeni s popolnoma novimi tanki, topovi in drugim orožjem. Nekateri od teh transportov so se nekje na zadnjih kolosekih ustavili. Iz vagonov so poskakali sami izredno mladi vojaki, vsi v novih zimskih uniformah in škornjih. Starejši vojaki iz moje *komandirovke* so ugotovili, enako pa je mislil tudi naš poveljnik, da ti ešaloni prihajajo iz sibirskih industrijskih centrov, kjer je bil glavni del vojne industrije, saj so jo tja v prvem letu vojne preselili iz ruskih evropskih mest, ki so bila ogrožena. Ti vojaki so si bili izredno podobni, nizke, čokate postave, lepo urejeni in že na prvi pogled je bilo videti, da so komaj prestali kratke rekrutske vaje in da se še niso udeležili nobene bitke.

Seveda je morala biti najbrž edina usposobljena proga proti zahodu popolnoma na voljo bojnim enotam. Šele če je bilo med dvema ešalonoma nekaj več časa, so železničarji na hitro vrinili po nekaj vagonov, toda samo na krajše proge. Ker naša *komandirovka* ni imela statusa vojaškega transporta, smo morali čakati na izredne prilikožnosti. Zato je bilo treba počakati, da so železničarji na hitro sestavili nekaj tovornih vagonov in tako garnituro odpravili do naslednje prepreke. Po nekaj dneh smo v nekem tovornem vagonu dobili prostor za celotno *komandirovko*. Vozili smo se morda pol dneva, ko se je vlak ustavil pred razrušenim mostom in progo. Izstopili smo. Prekoračili smo manjšo reko in nadaljevali peš ob razdrti progii. Po nekaj kilometrih smo prišli do usposobljenih tirov, vendar o vlaku ali vagonih ni bilo sledu. Poveljnik nam je povedal, da bomo poiskali primerno vas in tam prenočili. Ker sem romunski jezik precej razumel, saj smo se v gimnaziji učili francosko in latinsko, sem postal prevajalec. Ko smo prišli v vas, smo najprej poiskali občino in župana. Vaska, naš poveljnik, je ukazal, naj župan za nas takoj odredi hiše, v katerih bomo prespali dve ali tri noči, v vsaki hiši po dva ali trije vojaki. Poleg tega morajo kmetje pri njih stanujoče vojake v tem času tudi prehraniti. Videti je bilo, da so kmetje zelo bogati, še posebej, ker so imeli velike zaloge vina in

žganja. Ker smo pri kmetih imeli vsega dovolj, je komandir bivanje podaljšal še za nekaj dni. Ob odhodu so domačini vsakemu vojaku napolnili nahrbtnik s hrano in vinom. Z vozmi so nas kmetje odpeljali do prve železniške postaje. Naše potovanje predvsem po vzhodni in osrednji Romuniji se je nadaljevalo približno enako. Ustavili smo se vedno tam, kjer so vas obdajali vinogradi, in se zadržali nekaj dni. Tudi prepešali smo veliko v naše veselje, saj smo se po marših pri kmetih najedli in brezskrbno zaspali. To se je dogajalo skoraj vsak teden drugje. Tako smo nekje v sredini Romunije preživeli božične praznike, in ko so vaščani videli, da smo se udeležili polnočnice, smo si pridobili še večje zaupanje in spoštovanje. Povabili so nas na svoje božične in novoletne zabave, na katerih smo se po dolgem času naplesali.

To naše potovanje je potekalo zelo počasi, ali pa se nam je to samo dozdevalo, kajti razdalja od Jassija do Budimpešte, preračunano delno po cestah, delno po železnici, je znašala gotovo prek tisoč kilometrov. Pri vožnjah smo imeli nešteto prekinitev, ki so jim sledila dolga pešačenja. Tudi počivali smo, a kot rečeno, vedno v vinorodnem in bogatem kraju. Povsod smo uporabili postopek s prvega dne. Po prihodu v vas smo najprej poiskali župana (po romunsko *primarij*), on pa nas je razporedil po hišah, kjer smo počivali. Romuni so nas povsod dobro sprejeli, a verjetno samo navidez, saj jih je bilo strah. Zagotovo pa je bilo njihovo mišljenje o nas drugačno. Potovanje prek Romunije v rezervni polk v Debrecen na Madžarskem natančno opisujem v svojem dnevniku. Moja Druga ukrajinska fronta pa je medtem že oblegala glavno mesto Madžarske, Budimpešto.

Potrdilo majorja JA Roberta Rinalda (Slovenca), ki je bil komandir ene od jugoslovanskih brigad, ustanovljenih v ZSSR. Te brigade so iz Rusije prek Romunije potovale na jugoslovanska bojišča v Srbiji in na sremsko fronto. Ko sem to brigado srečal na neki romunski železniški postaji, sem komandanta prosil, naj me sprejme v svoj sestav. Major Rinaldo je bil sicer zelo prijazen, a je mojo prošnjo zavrnil, rekoč, da moram nadaljevati pot s svojo rdečearmejsko enoto. Pozneje sem tovariša Rinalda večkrat srečal in ponavljal je, da sem imel srečo, da mi ni dovolil prestopiti v njegovo brigado. Zelo verjetno bi tudi jaz padel na sremski fronti kot mnogo Slovencev iz teh brigad.

III.

V domovino

Namesto v rezervni polk – v domovino

Končno smo sredi januarja 1945 prispeli v mesto Arad blizu jugoslovanske meje. Ko se je naš poveljnik javil na zbornem mestu ene izmed poveljstev Druge ukrajinske fronte, je dobil nalog odpotovati na Madžarsko, v mesto Debrecen, kjer se je nahajal naš *zapasnoj polk* – rezervni polk Druge ukrajinske fronte. Na kolodvoru, kjer smo čakali morda dva dni na zvezo proti Madžarski, sem zaslišal neke ženske, ki so nosile pletene košare, govoriti po srbsko. Povedale so mi, da so branjevke iz srbskih vasi blizu Vršca in da v mestu prodajajo kmetijske izdelke. Pri meni se je ob tem pojavila nepopisna želja po domovini. Odšel sem k poveljniku, mu povedal, da se nahajamo skoraj že na jugoslovanski meji, in ga prosil za moje dokumente (*bumažka*), da bi se po prihodu v Jugoslavijo javil v Jugoslovansko armado. Nikakor se ni mogel odločiti za tak korak. Ko je uvidel mojo duševno stisko in me dobro spoznal na tem dolgem potovanju, ko sem ob vsaki priložnosti pokazal svoje hrepenenje po domovini, ni mogel odreči moji prošnji. Na lastno odgovornost mi je izročil dokumente. Zavedal se je, da je napravil velik prekršek zoper vojaško zakonodajo, toda njegova blaga ruska duša je v tem primeru zmagala nad vojaško trdosrčnostjo. Objel me je, poljubil in zaželel veliko sreče in vse najboljše v domovini. Prisrčno sem pozdravil tudi svoje sotovariše in odšel.

Vrnil sem se v čakalnico na postaji, kjer so bile srbske branjevke, ki so me lepo sprejele. Le s težavo sem jim dopovedal, da nisem Rus, ampak Jugoslovčan, Slovenec. Rekle so, da so tudi one Srbkinje, vendar živijo v vasi, ki sicer leži ob jugoslovanski meji, a se nahaja že v Romuniji. Na vlaku so me nahra-

nile s samimi domačimi dobrotami. Po prihodu v njihovo vas sem vprašal, kje je sedež občine, saj je bilo po utečeni navadi najbolje najprej poiskati župana. Župan je znal tudi srbsko in povedal sem mu, da moram naprej v Beograd. Dobil sem prenočišče in oskrbo pri bogatem kmetu. Tukaj mi je bilo zelo dobro. Z odvečno hrano sem napolnil svoj *bojevoj mišok* (nahrbtnik).

Po nekaj dneh počitka sem se odločil, da moram nadaljevati pot v smeri, ki sem si jo zamislil. Spomnil sem se ciganke, ki mi je v Jassiju prerokovala prihodnost z dlani. Kar naprej je poudarjala prerokbo *bolšaja daroga* (dolga pot). Županu romunske vasice sem povedal, da bom naslednji dan nadaljeval svojo pot. Obljubil mi je, da bo organiziral prevoz do romunsko-jugoslovanske meje, saj do mesta Vršac v Jugoslaviji ni bilo redne zveze ali prevoza. Naslednje jutro so me čakale sani, v katere je bil vprežen par konj. Kakor so bili vaščani v tistih nekaj dneh z menoj zelo prijazni, je bilo takšno tudi slovo. Obložen z dobrotami, hrano in pijačo, me je eden od vaščanov odpeljal proti meji. Na poti, bolje rečeno koloseku, nismo srečali nikogar. Samo vrane so v zraku preletavale in s kriki trgale vladajočo tišino. Snežilo je in veter je snežinke nosil naokoli. Pihala je ostra košava. Sem in tja se je iz snega dvigalo drevo, na katerem so posedale ptice. Vozila sva se že nekaj ur, ko sem v daljavi opazil drevesa in nekaj hiš. Moj voznik mi je povedal, da je tam obmejna stražarnica, ki ločuje Romunijo od Jugoslavije. Ob ugotovitvi, da se bližamo državni meji, mi je pri srcu postalo nekako tesno, še bolj pa mi je postalo tesno, ko sem pomislil, da nimam pri sebi nobenih dokumentov, ki bi mi omogočali prehod meje. Pred nekaj meseci smo že prekoračili rusko-romunsko mejo, toda prešli smo jo v boju. Imel sem samo ruske vojaške dokumente in dokumente vojne bolnišnice, kjer so me zdravili.

Dospeli smo v bližino meje. Drog v barvah romunske zastave, ki je vodoravno pregrajeval cesto, se je nahajal le nekaj metrov od naših sani. Izstopil sem, pozdravil kočijaža in odločno stopil do meje. Obmejni romunski vojak je takoj dvignil drog in me po vojaško pozdravil, ne da bi me vprašal za dokumente. Enako sem mu odzdravil, on pa mi je odgovoril: »*Sčastljivoju darogu želayem.*« To je bilo na romunski meji vse. Toda kako bo dalje? Nekaj korakov naprej je bila cesta pregrajena z drogom v barvah jugoslovanske zastave. Ko sem se približal drogu, ga je stražar takoj dvignil in več na pol uniformiranih vojakov z rdečimi zvezdami na pokrivalih me je obstopilo in zelo prijazno pozdravilo. Povedal sem jim, kdo sem, in začeli so me objemati. Med nami je zavladalo veliko veselje, saj so bili to verjetno vojaki, ki so bili pod orožjem komaj nekaj dni. Banat je bil namreč le pred kratkim osvobojen. Počaščeni so bili, da imajo v gosteh ruskega vojaka. Nihče me ni vprašal po dokumentih, povedal pa sem jim, da

moram nujno v Beograd. Dali so mi hrano in pijačo in pripravili popotnico. Organizirali so prevoz s sanmi s konjsko vprego in me odpeljali na železniško postajo Vršac. V treh ali štirih tovornih vagonih, ki so čakali na lokomotivo, se je zbralo že precej potnikov. Ti so mi povedali, da bo vlak lahko peljal samo do Alibunarja, naprej proti Vladimirovcu pa je proga uničena. Končno so priključili lokomotivo in počasi je tovorni vlak krenil proti jugozahodu. Na vlaku sem od domačinov izvedel, da od Alibunarja dalje ni druge rešitve kot napotiti se peš proti Pančevu in reki Donavi. Skupina, s katero sem potoval, je bila zanimiva. Vsi smo morali priti v Beograd zaradi nujnih zadev. Največ je bilo bolnikov in ranjencev na nosilih, namenjenih v bolnišnice, noseča ženska, dobrovoljci za vstop v armado in takoj na sremsko fronto. V teh okoliščinah mi je ta družba kar ustrezala, saj sem tako za nekaj časa pozabil na vse, predvsem pa na dejstvo, da se bom moral sam odločiti za vsak svoj nadaljnji korak.

Pot od Alibunarja do obale Donave in Beograda je bila dolga približno štirideset kilometrov. Bilo je zelo hladno, pot je bila zaledenela in pihala je močna košava. Postajal sem vedno bolj utrujen. Razmišljal sem, kaj bo po tej več kot petdesetdnevni poti moj končni cilj. Kot rdečearmejec v ruski uniformi se moram čim prej prijaviti v Jugoslovansko armado. A kako? Spomnil sem se, da so nemški okupatorji takoj po prihodu v Slovenijo začeli zapirati najbolj napredne in zavedne Slovence. Tako je gestapo že konec aprila 1941 aretiral mojega strica iz Most pri Komendi, ker je bil starosta sokola, to pa je bila takrat napredna, zavedna in narodna telovadna organizacija. Poleg strica so aretirali tudi komenškega župnika in Ivčeta, ki je bil graščak v Komendi. Šele po nekaj tednih smo izvedeli, da gestapo z zaporniki polni prostore zavoda sv. Stanislava – škofove zavode v Šentvidu nad Ljubljano. Bil sem slučajno na obisku pri teti, ki je imela dva otroke, ko so s kamionom policisti privedli strica z zvezanimi rokami. Gestapo je določil tridesetminutni rok, da vzamejo najnujnejše. Poleg mojih sorodnikov so na kamion naložili tudi gospoda Ivčeta in župnika. Čez nekaj dni smo izvedeli, da so jih odpeljali na jugovzhod, po dolgem času pa smo prejeli stričevo pismo, v katerem nam je sporočil, da so jih odpeljali v neko vas, daleč od Niša. V stričevo hišo in lepo urejeno domačijo z živino pa se je naselila neka nemška družina. Pred mojim odhodom v nemško vojsko nam je stric pisal, da se mu je posrečilo preseliti se v Beograd. Tu mu je zaradi posledic vojne kmalu umrla žena in ostal je sam z nedoraslima otrokoma.

Opravičujem se za ta nekoliko daljši opis o mojih sorodnikih, toda po prihodu v Beograd sem poiskal prav njega. Moja želja je namreč bila, da bi se čim prej vključil v našo armado, saj se sremska fronta od oktobra 1944 skorajda ni premaknila.

Iz Arada v Beograd

Proti večeru smo se približali obali Donave, nasproti nas pa se je na drugem bregu reke kazal Beograd. Od pešcev iz Alibunarja se nas je nekaj mlajših kmalu odtrgalo in le malo nas je bilo med prvimi na obali Donave. Opazili smo skupino ljudi, se ji pridružili in vprašali o možnostih, da bi prekoračili Donavo. Po reki so kot vsako zimo plavale velike *sente*, ledene plošče. Na voljo ni bilo nobenega čolna, mostovi pa so bili porušeni. Čolne so Nemci razbili ali pa prazne spustili po Donavi. Pridružila sta se nam še dva ruska oficirja, ki sta zahtevala čoln. Čolnov ni bilo, pa tudi če bi bili, bi se bilo podati prek takšne Donave smrtno nevarno. Domačini so povedali, da je pred nekaj dnevi potonil čoln z visokimi partizanskimi poveljniki. Ruska oficirja se s takim opravičilom nista zadovoljila. Eden od domačinov je namignil, da ima bližnji kmet skrit čoln. Rusa in nekaj domačinov so se ga odpravili iskat. Že v temi se je primajal kmečki voz, na njem pa čoln, njegov gospodar in oba ruska oficirja. Gospodar nas je svaril, da ne bomo prišli živi čez reko. Kljub temu smo čoln vrgli v reko in se vkrcali. Po vseh težavah smo se srečno pripekljali na drugi breg in se odpravili vsak po svoje proti mestu. Kot sem ugotovil pozneje, smo se izkrcali nekje blizu Karaburme. Snežilo je, razsvetljava je bila slaba, hodil sem brez cilja za drugimi ljudmi in vprašal mimoidočega, kako naj pridem do središča Beograda. Pokazal mi je cesto, ki je vodila po hribu navzgor. Po dolgi hoji sem prispel do večjega trga, pokritega s snegom. Tam je bilo le še malo ljudi. Pristopil sem k vojaku ali miličniku, uniform namreč nisem poznal, in ga vprašal, kje je najbližje vojaško poveljstvo. Videl je, da sem Rus, in mi dal vedeti, da me ne razume. Pristopilo je še nekaj civilistov. Skušal sem jih prepričati, da nisem Rus, ampak Slovenec, a mi niso verjeli. Bili pa so vsi zelo prijazni. Pristopil je še starejši gospod v črnem plašču in s klobukom na glavi. Po rusko me je vprašal: »*Soldat, što tebje nada?*« (Vojak, kaj želiš?). Od srca se mi je odvalil velik kamen, saj sem imel srečo, da sem prišel do človeka, ki me je razumel. Gospodu, ki je govoril tudi srbsko, sem povedal, da sem Slovenec, da sem prišel iz ruske armade. Izrazil sem mu svojo željo, da bi pred odhodom v Jugoslovansko armado rad našel svojega strica, ki z družino živi nekje v Beogradu, kamor so ga pregnali Nemci. Intelligentni gospod mi je rekel, da obstaja v središču mesta nekakšen slovenski klub in da me bo kljub pozni uri pospremil tja. Seveda sem njegov predlog z veseljem sprejel. Prišla sva do večje vile. V pritličju pred vhodom je pisalo: Oslobodilački front slovenačkog naroda, Odbor za Srbiju. Stopila sva v pisar-

no, kjer naju je sprejel starejši Slovenec. Povedal sem mu vse, od mobilizacije v nemško vojsko in pobega v Rdečo armado, kako sem bil ranjen, o odpustu iz vojne bolnišnice, ter ga vprašal, če pozna mojega strica. Ko je izvedel za njegov priimek, se je razveselil in dejal, da je Ivo Rebolj tudi član tega odbora in da ga zelo dobro pozna. Pokazal sem mu tudi svoje vojaške dokumente iz Rdeče armade in bolnišnice. Vprašal me je celo, kaj sem po poklicu. Poiskal je seznam slovenskih članov Osvobodilne fronte v Beogradu in mi dal stričev naslov. Stric je stanoval v Ulici kraljevića Djordja 49, ta ulica pa je bila precej daleč, v predmestju Dušanovac.

Precej dolgo sem utrujen in lačen blodil po beograjskih ulicah, kjer je bilo videti nekaj uničenih nemških tankov, v majhnem parku pa tudi veliko svežih grobov padlih ruskih in jugoslovanskih vojakov v boju za osvoboditev Beograda. Prišel sem do stričeve ulice z majhnimi stanovanjskimi hišami. Pri hiši št. 49 sem opazil razsvetljeno kletno okence. Našel sem strica ter majhna bratranca in sestrično. Sprva so se me ustrašili, saj je pred njimi stal neznan ruski vojak z obrito glavo. Stric me je spoznal šele po glasu in slovenski besedi. Veseli smo bili našega snidenja. V tem majhnem kletnem prostoru, obdanem z grobim ometom in cementnim podom, brez vode, z eno posteljo, dvema stoloma in leseno mizo, je v izgnanstvu živel stričeva družina. V kotu je stal razpadajoč mizarški ponk, na njem sem si uredil ležišče.

Na raportu pri generalu Jaki Avšiču

Po nekaj dneh je prišel kurir in mi naročil, naj se hitro pripravim in z njim odidem na vojaško poveljstvo. Prišla sva do velike palače, obdane z mnogimi stražarskimi mesti. V tej palači, v Ulici Miloša Velikog 9, je bil sedež generalštaba Jugoslovanske armade in vrhovnega poveljstva zaledja (*pozadine*). Dežurni oficir me je odpeljal v sobo, podobno čakalnici. Prišel je oficir in mi rekel, da bom na raportu pri generalu. Bil sem preplašen in spraševal sem se, kaj bo z mano. Nato je prišel general in za njim njegov adjutant. General je bil visoke postave, srednjih let, z navzgor zavihanimi brki. Vprašal me je po rusko: »*Kak ti popal u krasnoju armiju?*« (Kako si prišel v Rdečo armado?). Povedal sem mu svojo zgodbo. Potem me je vprašal, kaj sem po poklicu. Odgovoril sem, da poklica še nimam, ker sem ob začetku vojne komaj končal gimnazijo v Ljubljani, da govorim nemško in rusko ter da znam dobro risati, in se ob tem spomnil na svojega profesorja risanja, akademskega slikarja Viktorja Cotiča. General mi je zato rekel, da bom delal kar pri njem. Adjutantu je

naročil, naj mi prinese vse, kar potrebujem. Ko je general odšel, mi je adjutant, Slovenec, povedal, da je bil to general Jaka Avšič, vrhovni poveljnik zalednih vojsk vse Jugoslovanske armade. Povedal je tudi, da bom opravljal težko in odgovorno delo. Na zemljevid Jugoslavije bom vnašal vsako najmanjšo spremembo na komunikacijskem sistemu. Tako sem moral imeti vedno pripravljen zemljevid s popravljenimi deli na zrušenih cestah, predorih, mostovih itd. Rusko uniformo so mi zamenjali z našo in mi dodelili sobo v nekdanjem hotelu Astoria pri železniški postaji, ki je bil sedaj oficirski dom poveljstva zaledja. Takoj sem začel delati.

V Jugoslovanski armadi sem imel odgovorne vojaške naloge

V teh okoliščinah mi je bilo lepo, saj sem iz pekla prišel v pravi raj. Oficirsko restavracijo je obiskoval tudi general Avšič in me je večkrat poklical k sebi. Stric mi je povedal, da prihaja večkrat v slovenski dom Osvobodilne fronte, in da je bil tisti gospod, ki me je tja pripeljal, najbrž ruski emigrant iz prve svetovne vojne, ko so oblast prevzeli boljševiki. Verjetno je bil visok oficir ali celo knez, ki se je zatekel v Jugoslavijo. Sklepam, da je general Avšič ob obiskih v slovenskem domu izrazil potrebo po izobraženih kadrih, če bi se slučajno zglasili pri tem odboru. V pismu, ki ga je vodstvo Osvobodilne fronte za Slovenijo naslovilo na poveljstvo zaledja in katerega kopijo hranim še danes, piše: »V zvezi z našim telefonskim dogovorom glede na ukaz poveljnika pozadine tovariša generallajtnanta Avšič Jake napotujemo na razpored tovariša Grebenc Borisa, dobrovoljca, ki je poslan temu vojaškemu odseku iz ruske vojne bolnice št. 5544, ker je zaradi zadobljenih ran kot pripadnik Rdeče armade nesposoben za borbene enote. Tovariš Grebenc Boris je končal gimnazijo in opravil višji tečajni izpit, obvlada risanje, poleg tega pa govori nemški in ruski jezik.«

Počasi nam je postajalo jasno, da bo vojne kmalu konec, vseeno pa so nas vznemirjala poročila s sremske fronte, ki se že šest mesecev ni premaknila. Grmenje topov se je slišalo celo do Beograda. V tistem času sem bil večkrat službeno pri vojskujočih se enotah v Vojvodini in Bosni. V začetku aprila je bilo osvobojeno glavno mesto Bosne – Sarajevo. Še tistega dne sem dobil ukaz, naj poiščem Peti korpus, ki se je nahajal nekje na bojnem položaju v Bosni in je prodiral proti severozahodu. Dodelili so mi dva stražarja in izročili strogo zaupno pismo, ki ga je podpisal general Avšič. Izročiti sem ga moral

štabu Petega korpusa za vsako ceno, tudi za ceno lastnega življenja. V potnem nalogu je pisalo, da mi morajo vse enote na poti iz Beograda v Sarajevo in dalje do bojne črte nuditi prevoze, hrano, prenočišče in pomoč pri tej zaupni nalogi. Pot, na katero sem bil poslan, je še pred nekaj dnevi držal okupator. Povsod razdejanje, na voljo ni bilo niti železniškega niti avtobusnega prevoza. Morali smo štopati vojaška vozila, da smo se s stražarjema lahko prebili do reke Drine. Tam smo stopili na vlak ozkotirne železnice. Spominjam se mesta Zvornik, kjer sem prvič srečal muslimansko prebivalstvo. Naslednji dan smo na cesti proti Sarajevu dežurali, da bi ustavili katero koli vojaško vozilo. Pobral nas je vojaški kamion, ki je vozil že nekaj vojakov. Prišli smo v Vlasenico in nadaljevali po goratem terenu Han Pjeska, ki leži prek tisoč metrov visoko v gorah planine Javor. Blizu tega kraja so z obeh strani ceste istočasno na nas zaropotali rafali iz mitraljezov in pušk. Padli smo v zasedo. Takoj je bilo nekaj mrtvih. Poskakali smo s kamiona in iz obcestnih položajev streljali nazaj. Vse je potihnilo. Zelo hitro so prišli vojaki z bližnjega Han Pjeska in skupaj prečesali teren, našli pa nismo nikogar. Vojaki, ki so bili v teh krajih na položajih, so nam povedali, da se skriva v gorovju še veliko četnikov in ustašev. Ostali smo brez kamiona, ker so ga uporabili za prevoz ranjencev. Tako smo ostali sredi gozda in proti jutru ustavili kamion in z njim nadaljevali proti Sarajevu. Ko smo se peljali skozi Han Pjesak, smo videli samo ruševine in požgane hiše ter nekaj vojakov. Tudi vse majhne gorske vasi, pastirske koče in druga lesena poslopja so bila požgana. Po raznih preprekah in zaminiranih cestah smo se do večera prebili do Sokolca in tam prenočili. Iz tega mesta smo pot do Sarajeva prepešačili in bili v stalni pripravljenosti, če bi nas četniki in ustaši ponovno napadli. Prišli smo v Sarajevo, poiskal sem poveljstvo mesta in poveljniku pokazal potni nalog. Razbrali so pomembnost mojega potovanja in mi povedali, da se Peti korpus nahaja nekje na položaju ob reki Vrbas, severno od mesta Prozor. Moja dva spremljevalca, oba Primorca, ki sta prišla v Beograd iz ene od prekomorskih brigad, sita in naveličana bojov in vsega v zvezi z vojsko, sem pustil v Sarajevu. Na pot proti Vrbasu sem se odpravil sam na vseh mogočih prevozih. V Gornjem Vakufu in Bugojnu nisem nič opravil. V Bugojnu so mi povedali, da se njihov štab korpusa nahaja nekje v Donjem Vakufu, tam pa sem izvedel, da je štab že v Jajcu. Končno sem po nekajdnevnem iskanju prišel v Jajce. V štabu sem našel majorja, kateremu sem izročil strogo zaupno pismo. Ko je major Mihajlo Škondrić pismo prebral, se je zelo razveselil. Moral je takoj odpotovati v Beograd. Major je ukazal svojemu šoferju, naj me odpelje nazaj v Sarajevo. Ukaz generala Avšiča sem torej do popolnosti izpolnil. Po dveh ali treh tednih

smo se vsi trije srečno vrnili v Beograd. Za uspešno opravljeno nalogo je moj načelnik oddelka v vrhovnem poveljstvu zaledja izdal ukaz št. 2 z dne 20. aprila 1945, v katerem je opisana naporna in nevarna pot, ki sem jo opravil, in naloga, ki sem jo izvršil. Poudaril je mojo zvestobo, požrtvovalnost in me dal drugim vojakom za vzor. Predlagal me je za napredovanje in odlikovanje. Na koncu povelja pa piše (prevod iz srbohrvaščine): »S tem mojim poveljem seznanite pred strojem vse podrejene enote s potrebnim poukom.« Še danes hranim prepis tega povelja. Morda sem bil za koga od bralcev dolgovezen pri opisu mojega dela v vrhovnem poveljstvu zaledja. Moram pa poudariti, da je bila ta naloga podobna mnogim drugim, ki sem jih izvrševal na tem delovnem mestu. V razmeroma kratkem času sem si pri nadrejenih visokih oficirjih zaradi marljivosti in delavnosti pridobil veliko zaupanje. Kljub svojemu skromnemu činu, starejši vodnik, sem opravljal v enem izmed oddelkov vrhovnega poveljstva zaledja odgovorne naloge.

Kmalu po osvoboditvi je bilo ukazano, da se del zalog prehrabnih proizvodov v Vojvodini dodeli Sloveniji, ki je bila takrat izropana od okupatorja in umikajočih se sovražnih nemških enot iz balkanskih držav in Jugoslavije. V Vojvodini je bilo organiziranih nekaj železniških transportov, ki so to hrano vozili iz Novega sada v Slovenijo. Ker je bila železniška proga Beograd-Zagreb-Ljubljana popolnoma uničena, so Transporte usmerjali prek Madžarske: Subotica, Baja, Batasek, Ujdombovar, Graz, Maribor. Na poti prek Madžarske so prvim transportom ruske vojaške enote odklapljale vagone s hrano in jih usmerjale v Rusijo. Da bi preprečili nadaljnje poseganje v naše Transporte, je naše vrhovno poveljstvo na vseh večjih postajah na Madžarskem postavilo svoje poveljnike. Tam pa so bili tudi že ruski in bolgarski komandanti. Na podlagi protesta naše države so morale ruske vojaške oblasti takoj prenehati z nadaljnjim odklapljanjem vagonov. V tej zvezi so pri našem vrhovnem poveljstvu sprejeli sklep, da se vsem poveljnikom železniških postaj, kjer so potekali transporti z živili za Slovenijo, osebno dostavi pismo s primernim podukom. To nalogo so zaupali meni. Iz objave, ki jo je izdalo ministrstvo narodne obrambe, poveljstvo zaledja, z dne 22.6.1945, št. 2514, izhaja, da moram obiskati in izročiti strogo zaupna pisma našim komandantom v krajih, navedenih v omenjeni objavi: Subotica, Batasek, Ujdombovar, Kapošvar, Dijekeneš, Murakerestur, Nadjkaniža, Zalabsantivan, Sombatel, Feldbach, Graz, Maribor. Iz fotokopije objave, napisane v srbskem in ruskem jeziku, so v prilogi razvidni podpisi vseh komandantov na omenjenih postajah, katerim sem izročil pisma. Ta naloga je bila izvršena med 23. junijem in 5. julijem, v trinajstih dneh.

 МИНИСТАРСТВО ОБОРОНЕ
 ДЕМОКРАТИЈЕ СРБИЈЕ, ХРВАТСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
 КОМАНДА ПОЗАДИНЕ
 САОБРАТНО ОДЕЉЕЊЕ
 П.С. Бр. 2516
 22-IV 1915 год.
 БЕОГРАД

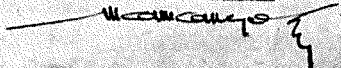
Командированье предписание.
 Пов. старш. сержанту Требенцу А.
 Борису.

С получением сего предлагается Вам
 отправиться на территорию Венгрии
 и Австрии.

Направление пути: Земун - Губинь-
 Батаски - Уйрмобор - Капошвар - Секеш-
 Муракерестур - Маджарска - Золотост-
 Иван - Сомбатх - Крнпер - Фельдба - Трау-
 Марибор - Любляна - Зальцбург - Земун.

просим представителей Красной
 Армии и Венгерских и австрийских
 властей оказывать содействие при
 выполнении служебного задания.

Помощник Начальника
 Транспортной Велетель
 Министрства Народно-Войска
 Подполковник
 (Иосиф Малонарич)

Objava ministrstva za obrambo JA, izdana na moje ime v ruskem jeziku za službeno potovanje na Madžarsko in v Avstrijo. Dobil sem povelje s posebno nalogo: obiskati in predati strogo zaupna pisma vsem komandantom JA na železniških postajah, ki so na vedene v objavi.

МИНИСТАРСТВО ВОЈНЕ ОДБРАНЕ
ДЕМОКРАТСКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
КОМАНДА ПОЗАДИНИХ
САОБРАЋАЈНО ОДЕЛЕНЈЕ

ИС. Бр. 25/4

22-VI - 1945 год.

БЕОГРАД

О Б Ј А В А

Za druga starijeg vodnika Grebenc A. Borisa koji se prema naredjenju Načelnika Saobraćajnog odeljenja Min. Nar. Odbrane upućuje službenim poslom za Mađjarsku i Austriju.

Imenovani putuje pravcem: Zemun-Subotica-Batasek-Ujdombovar-Kapošvar-Djekenješ-Murakerestur-Nadkanjiža-Zalahsentivan-Sombathelj-Krnend-Feldbsh-Grac-Maribor-Ljubljana-Zagreb-Zemun.

Mole se sve vojne vlasti Crvene Armije i Železničke i narodne vlasti u Mađjarskoj i Austriji da imenovanom izidju u susret, kako bi uspešno izvršio postavljeni mu zadatak.

Imenovani ima pravo besplatne vožnje svima vozovima, lokomotivama i motornim drezinama na gore pomenutoj pruzi. Mole se sve vojne i narodne vlasti da u pogledu ishrane i prenoćišta imenovanom izidju u susret.

S. F. - S. N.

ПОМОЋНИК НАЧЕЛНИКА
САОБРАЋАЈНОГ ОДЕЛЕНЈА
Потпуковник,
(Joža Malnarić)

[Handwritten signature]

Objava v srbskem jeziku.

Prijem 16. akta 1118

Vojna Desetacija Novi Sad

Komandant Linije Novi Sad

Komandant žel. stan. Subotica

Kom. žel. stan. Zlatibor

Lištomor

Kapetan

Dj. Kmet

Mura mestu

Hadj. Kmet

Salas. Kmet

Žombathely

Körmend

Felcsob

Grat 3. 7.

Martov 1. 7.

Martov 1. 7.

1945

1945

23/11. 1945

" 1945

24/12. 45.

24/12. 45.

27/12. 45.

28/12. 45.

29/12. 45.

30/12. 45.

31/12. 45.

1. 1. 46.

2. 1. 46.

3. 1. 46.

4. 1. 46.

5. 1. 46.

6. 1. 46.

7. 1. 46.

8. 1. 46.

9. 1. 46.

10. 1. 46.

11. 1. 46.

12. 1. 46.

13. 1. 46.

14. 1. 46.

15. 1. 46.

16. 1. 46.

17. 1. 46.

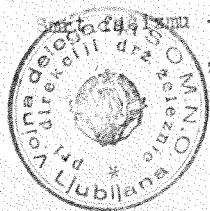
18. 1. 46.

19. 1. 46.

20. 1. 46.

Podpisi vseh komandantov, katerim sem izročil zaupna pisma.

Potrjujemo, da se je star. vodnik
Grebenc Boris javil v naši delegaciji dne 7.VII.
1945 in podal poročilo o poslovanju našega ko-
mandnega kadra postavljenega na Madžarskem in
Stajerskem.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!
za šefa vojne delegacije
/Toporiš/

[Handwritten signature]

Potrdilo vojne delegacije pri direkciji državnih železnih v Ljubljani, s katerim šef te delegacije potrjuje, da sem službeno potovanje (glej objavo ministrstva za obrambo JA) uspešno opravil.

Ob koncu vojne

Zdrav in poln načrtov sem dočakal konec vojne. Tudi zame se je pričelo novo obdobje. Po večkratnih prošnjah sem bil premeščen v Slovenijo. Jeseni 1945 pa sem moral še na dosluženje vojaškega roka, nazaj v Beograd. Iz vojske sem bil odpuščen šele konec julija 1946. Kot sem že omenil, kdor ni v nemški vojski odslužil takrat veljavne dobe, je bil ponovno poklican na dosluženje, ki se je v večini primerov odvijalo na podlagi posebnega urjenja, polnega šikaniranja in poniževanja. Fantje, ki so se vrnil po vojni domov, so bili poslani v posebne enote na jugu države, kjer so jih vojaških veščin učili posebni inštruktorji in jih – ponovno rekrute – fizično in duševno mnogokrat privedli do onemoglosti. Razlika je bila samo ta, da so z nami v nemški vojski tako ravnali tujci – nemški nacisti, na dosluženju pa naši starešine, državljani iste države.

Moja doba, ki sem jo več kot odslužil v naši armadi, je imela dva obraza, prijaznega in jeznega (užaljenega). Obdobje do konca vojne je bilo sicer naporno, a sem z veseljem izvrševal vse naloge. Tudi nadrejeni so upoštevali in cenili moje delo. Nihče mi ni očital nemške vojske, me zmerjal s švabskim hlapcem ali čim podobnim. Kmalu po vojni pa sem doživel preobrat. Ne morem se pritožiti nad delom, ki sem ga dobil v službi, opazil pa sem že takoj, da je predstojnike motilo moje služenje v nemški vojski. To se je poznalo tudi pri napredovanju in kako so zavračali moje prošnje za nadaljevanje študija na univerzi. Medtem ko so nekaterim mladim uslužbencem odobrili plačan dopust za leto ali več za nadaljevanje študija, v celotnem obdobju do upokojitve nisem mogel dobiti niti ene proste ure za študij, seminarje ali druga strokovna predavanja. Informburo mi je zadal še hujši udarec. Tudi Zveza združenj borcev, katere član sem bil, bi se takrat morala obnašati drugače – materinsko do svojih članov. Namesto da bi nam v takratni stiski pomagala, nas je tudi ona primerno oblatila povesod, kamor so segale njene roke, tudi do republiške skupščine.

Ko sem bil na svojo prošnjo iz Beograda premeščen v enote v Sloveniji, so me v moji enoti spraševali, če sem član Komunistične partije Jugoslavije. Povedal sem jim, da nisem. »Pa saj si bil rdečearmejec, v bojih, invalid, sprejeli te bomo, če boš obvladal VKPB.« »Kaj pa je to?« sem vprašal, pa so mi rekli, da bi to vendar moral vedeti, saj gre za zgodovino boljševiške partije. »Kako naj vem, če mi na fronti nikdar nihče ni o tem govoril ali me vprašal?« Hitel sem z učenjem VKPB-ja in bil sprejet v Partijo. Toda minili nista niti dve leti, ko je

ob izbruhu informbiroja zame nastopilo obdobje, ki bi ga preživel mnogo bolje, če takrat ne bi proučeval VKPB-ja, ampak, na primer, katekizem ali *Mein Kampf*. Za tiste politične organe in posameznike, ki so od mene zahtevali, da priznam svoje članstvo v informbiroju, bi bilo bolje, če bi namesto prebega v Rdečo armado ostal kar pri Nemcih in se do konca vojne z njimi bojeval proti Rusom!

Ob smrti generala Jake Avšiča sem prebral njegov življenjepis. Ta veliki Slovenec in vojak, ki je spoštoval vojaško etiko, je kot avstro-ogrski vojak pobegnil v rusko vojsko in se bojeval na njihovi strani. Tam je preživel vse tegobe in grozote vojne. Kot vojak je prehodil podobno pot kot jaz. Z izkušnjami si je izoblikoval lik vojaka in ga upošteval na mojem raportu v Beogradu. Takrat me je sprejel očetovsko, morda se je spomnil svoje mladosti, ki jo je moral kot vojak prav tako preživeti v bojih v ruskih stepah.

V vseh treh vojskah sem preživel skupaj tri leta in štiri mesece. V Rdeči armadi sem dobil čin starešine (*staršina*, tj. stari vodnik). Pozneje so mi ta čin priznali tudi v Jugoslovanski armadi, to pa je bilo tudi vse. Mislim, da sem si vseeno zaslužil malo več kot čin podoficirja. V dveh vojskah sem se uril in obvladal pehotno orožje, posebej velja omeniti urjenje v nemški vojski in tamkajšnjo disciplino. Bil sem udeleženec ene največjih bitk v Rusiji v drugi svetovni vojni – v jassi-kišinjevski ofenzivi, in imam status vojaškega vojnega invalida. Četudi bi mi takrat odgovorni organi za napredovanje vso to mojo dejavnost zbrisali in upoštevali samo to, kar je upoštevala vojska v Kraljevini Jugoslaviji, bi kot gimnazijski maturant služil dijaški rok sedem mesecev in pol (dva meseca in pol manj kot član sokola) in na prvih vojaških vajah postal podporočnik. Tako pa so me po enoinpolletnem dosluženju demobilizirali z istim činom, kot sem ga pridobil v Rdeči armadi. Tudi pozneje, ko so drugim rezervistom delili višje čine, do katerih bi bil upravičen glede na šolsko in strokovno izobrazbo, za pristojne oblasti in Zvezo združenj borcev nisem imel pogojev za napredovanje.

Še bolj tragično pa je dejstvo, kako so nam po vojni delili odlikovanja – nekaterim so namreč v času informbiroja odvzeli čine in odlikovanja in jim jih niso nikdar več vrnili: od Jugoslovanske armade sem dobil dva, od ruske vojske pa sedem, med njimi tudi zelo visoko odlikovanje »orden domovinske vojne II. razreda« in »orden maršala Žukova«. V katerih predalih so vrli jugoslovanski tovariši shranjevali odlikovanja vse do leta 1989, torej tik pred koncem Jugoslavije, ko so nam jih izročili? Kje so skrivali ta odlikovanja več kot 45 let od tedaj, ko smo jih zaslužili? Največ odlikovanj iz Rdeče armade so nam izročili po letu 1991, torej šele po osamosvojitvi.

Krute posledice za vojake z napako

Iz nemške vojske se je vrnilo okoli petnajst tisoč ranjencev in invalidov, ki doma niso imeli nobenih pravic do zdravljenja, protez in podobno. Tako so ostali brez zdravstvene oskrbe, brez ortopedskih pripomočkov in brez vsakršnega dodatka za invalidnost. Nekateri so v letih po vojni iskali pomoč. Obračali so se na slovenske in jugoslovanske pristojne organe in na najvišje politične in državne funkcionarje, a so ta njihova prizadevanja vzbudila le zanimanje organov za notranje zadeve – z vsemi posledicami. Takoj po vojni se je namreč oblast kruto znesla nad zdesetkanimi srečneži, ki so se vrnili v domovino, odvzela jim je vse človeško dostojanstvo in jih ni nikoli priznala kot žrtve fašizma. Nekaterim so odvzeli vse državljske pravice. Tako sramotno in zločinsko pa so se obnašali pravzaprav tisti oziroma njihovi nasledniki, ki so naše prošnje, da se pred mobilizacijo v nemško vojsko pridružimo partizanom, odbili in nam svetovali, naj kar odidemo v nemško vojsko. Toda tovariši, ki so vodili narodnoosvobodilni boj od začetka vojne, so bili dobro obveščeni, kaj se je dogajalo z množico mladih fantov z Gorenjske in Štajerske od leta 1942 dalje. Če bi se vodilni politični in vojaški voditelji in njihovi štabi namesto v Ljubljanski pokrajini nahajali nekje na Gorenjskem ali Štajerskem, bi si o tedanjem položaju prav gotovo ustvarili drugačno mišljenje in se dokopali do realnejših zaključkov. Poudarjam, da je bil izvirni greh, kar zadeva mobilizirance in okupatorjeve represalije na Gorenjskem in Štajerskem, da takratno politično in vojaško vodstvo ni bilo sposobno ali pa ni moglo preprečiti teh velikih pregonov. Močno narodno in vojaško vodstvo je bilo toliko nujnejše, ker sta ostali obe pokrajini že v prvih mesecih okupacije brez intelligence in sposobnih, naprednih in zavednih Slovencev. Te je okupator najprej izgnal in, kot sem že povedal, s tem obglavil obe deželi, tako da je potem lahko skoraj neovirano izvajal svoje okupacijske načrte.

Toda pod katero koli zastavo in v kateri koli uniformi smo Slovenci prisilno služili vojsko v tujini, smo si vsi želeli samo vrniti se domov. To je bila tudi edina svetla misel, ki nam je vlivala upanje in vero, da se nam bo to, če bomo imeli srečo, tudi uresničilo.

Invalidom iz nemške vojske pa je bilo prepovedano tudi to, da bi si sami priskrbeli socialno podporo iz Nemčije. V času komunizma je takratni državni visoki funkcionar Udbe Slovenije Mitja Ribičič celo ukazal zaslišati in nekatere tudi zapreti z utemeljitvijo, da so organizatorji pobude iskanja podpore v Nemčiji. V dopisu z dne 6. aprila 1954 je poleg prepovedi, da bi si prizadeti

invalidi sami priskrbeli nemško pomoč, napisal: »Če bi se sklicevali na to, da je vsak posamezni invalid sam odgovoren, da je postal nemški vojni invalid, ker se ni umaknil mobilizaciji, bi se odrekli argumentu, ki ga imajo napram Nemčiji, od katere terjajo odškodnino.«

Diplomirani pravnik in odvetnik Rudi Markovič iz Celja v knjigi *Mobiliziranci* na strani 167 navaja okrožnico državnega sekretarja za notranje zadeve št. 03/2-S-6711/1-62 z dne 29. avgusta 1962 v zadevi »invalidi nemške vojske«, v kateri piše: »Prepoved izdajanja izpiskov iz matičnih knjig zaradi uveljavljanja zahtevka za nemško rento.« S to okrožnico je bilo državnim organom prepovedano izdajati potrebne izpiske iz matičnih knjig prizadetim nemškim invalidom. Vdovam in materam padlih vojakov je bilo prepovedano izdajati poročne in rojstne liste in druge dokumente, ki bi jih potrebovale za predložitev nemškim oblastem za pridobitev vsaj delne odškodnine za invalidnost. Te zadeve ureja pristojni nemški organ v mestu Fulda z namenom, da v okviru njihove zakonodaje pomaga tudi našim invalidom. Navedeni ukaz nadalje določa, da invalidi iz nemške vojske ne morejo imeti statusa invalida, temveč so lahko le »bolezenski invalidi«. S to direktivo so popolnoma preprečili uveljavljanje rent iz Nemčije.

Zahvaljujoč vztrajnemu in nepopustljivemu iskanju pomoči za invalide, ki so bili brez pravic, in za svoje padlih, je uspelo mimo vseh prepovedi povojnih oblastnikov pri pristojnih nemških organih izposlovati malenkostne invalidnine. Višina teh invalidnin je bila za dve tretjini nižja od tistih, ki jih za enake stopnje invalidnosti prejemajo v Nemčiji živeči invalidi. Naše državno vodstvo je za te rente izvedelo in od nemških oblasti zahtevalo, da tako znižane rente oziroma invalidnine ne smejo presegati višine invalidnin, ki jih prejemajo udeleženci narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji.

Takšne okoliščine pa so imele še eno posledico – beg v tujino, predvsem v Avstrijo in Nemčijo, Švico, Italijo, tudi v prekomorske države, na primer v Avstralijo, Združene države Amerike, Kanado, in v druge države. Do danes še nisem slišal, da bi se komu izmed teh tisočev zunaj domovine slabo godilo. Kljub težavam, ki jih ima vsak tujec v novem okolju glede prilagajanja, zaposlitve, tujega jezika, so se mnogi izučili poklica, doštudirali, pridobili so si vse zdravstvene in invalidske pravice. Lahko smo ponosni tudi na tiste, ki svoje sposobnosti, znanje in marljivost prodajajo tujcem, namesto da bi to storili v svoji domovini, ki jim tega ni omogočila kljub velikemu pomanjkanju strokovnjakov vseh vrst. Po naši vrnitvi v domovino bi vsako razumno državno in politično vodstvo pomagalo obnoviti v vojni porušeno vizijo vsakega posameznika. S tem bi se okrepila tudi finančna in gospodarska moč države. Žal pa se je

takratno vodstvo prizadevalo uničiti vse naše dotedanje ideje s ciljem, da se nam prepreči nadaljnji razvoj in nas s tem pripelje v popolnoma podrejen položaj, ki ga je moč vsak trenutek nadzorovati. Zato so bili begi iz domovine tako množični, poleg tega, da se mnogi Slovenci, ki so že emigrirali, niso hoteli vrniti.

Od teh dogodkov ni preteklo veliko let, ko so mnoge naše večje delovne organizacije z veseljem zaposlovale delavce iz takratnih južnih republik skupne Jugoslavije. S kamioni in avtobusi so jih vozili in takoj zaposlili. Naši gostje iz teh republik, ki so se, hvala Bogu, tu naselili, si ustvarili družine in si pridobili državljanske pravice, so tako nadomestili naše fante, ki teh pravic po vrnitvi iz nemške vojske niso imeli. Mnogi ležijo v brezni in jamah kočevskih gozdov, v Teharjah in drugih krajih Slovenije. Svojci teh žrtev še danes nimajo osnovnih dokumentov. Imajo rojstne in poročne liste, mnogi med njimi pa nimajo mrliškega lista, ki med drugimi podatki vsebuje tudi diagnozo, na podlagi katere je nastopila smrt. Ti nesrečneži si niso zaslužili niti pravice do groba, skromnega obeležja, da bi lahko svojci in prijatelji obiskovali njihove grobove. Nihče od svojcev ne zahteva, da bi jim država iz svojega proračuna poravnala stroške za grobove, kot je to storila za postavitev in oskrbo mnogih spomenikov padlim partizanom, kar je prav. Toda tudi do padlih in umorjenih mobilizirancev bi morala biti bolj poštena in sposobna najti moč in pogum v duhu osnovnih načel o človeškem dostojanstvu, da bi s priznanjem svoje zmote vsaj delno omilila gorje, ki ga je povzročila.

Ko razmišljam o teh rečeh in primerjam, kako so jih po vojni rešili v drugih državah, ki so jih okupirali Nemci, ugotovimo, da so jih reševali po evropsko – hitro in uspešno, predvsem pa človeško. Celo fašist Franco je v Španiji omogočil poravnavo vseh krivic, ki so bile storjene njihovim poraženim nasprotnikom – komunistom. Še danes se odgovorni za te pregone opravičujejo, češ da je bilo to njihovo početje »napaka«.

V Evropi ne poznam nobene države ali njihovih voditeljev, ki bi se do svojih državljanov, ki so se vojskovali proti okupatorju zunaj svoje domovine, enako obnašali, kot se je to dogajalo pri nas. Le po kapljicah smo bili deležni, pa še to smo izsilili, da smo po preteku pol stoletja pridobili delček tistega, kar imajo ves čas borci, ki so se bojevali doma.

Končno izsilili ustanovitev svojih organizacij

Dolga leta po vojni so bila neuspešna tudi vsa prizadevanja nekaterih naših tovarišev, da bi oblast dovolila legalizacijo tega med vojno največjega pregona. Bilo je tudi veliko poskusov za pridobitev domicila za brigade, ustanovljene v ZSSR. »Povsod so bile prošnje zavrnjene,« piše Alojz Žibert, ki se je po vojni trudil, da bi se odnosi do mobilizirancev normalizirali. O problemih še živečih mobilizirancev je Žibert pisal predsedniku Titu, Skupščini RS in mnogim drugim upravnim in političnim organom, vendar brez uspeha.

Do prvih, nebitvenih pravic in javnega nastopa je prišlo, kot rečeno, šele na partizanskem slavlju v Velenju leta 1969. Tudi dovoljenje po ustanovitvi svoje skupnosti brigad, ustanovljenih v ZSSR, v okviru Zveze združenj borcev je prišlo šele v letu 1984. Do tega leta se je v brezupnem tavanju skoraj vse dogajalo v ilegali. Leta 1986, ko je dodelila občinska skupščina v Celju tem brigadam domicil, je živelo samo še približno sedemsto bivših borcev. Preteklo je skoraj štirideset let od končane vojne, ko je ta peščica borcev prišla iz ilegale v javnost.

Po celjskem zboru so se odnosi do mobilizirancev sicer nekoliko popravili, niso pa se še normalizirali. Opisanih in še mnogih drugih krivic ne bo mogoče nikoli popraviti.

Po osamosvojitvi Slovenije so bila o naših krivicah izčrpno seznanjena vsa vodstva političnih strank, predstavniki vlade, skupščine in predsedstva države. Kljub temu pa se stvari, žal, niso premaknile z mrtve točke, čeprav se naša nova oblast sicer trudi, da bi vsaj delno popravila krivice, ki so se nam dogajale. Težava pa je v tem, da je prepad med krivicami in samoumevnim človeškim dostojanstvom tako globok, da tudi nova država, ki ima za cilj demokracijo, ni sposobna ali pa nima moči, da bi vsaj delno popravila storjene »napake«, kakor pravijo tem krivicam bivši oblastniki. Pri mobilizirancih gre namreč za bistveno več, kot so »napake«. Dejansko je bil nad temi nedolžnimi mladimi fanti narejen zločin.

Zelo rad prebiram zgodovino novejšega časa, tudi zgodovino drugih evropskih demokratičnih držav, še posebej od druge svetovne vojne dalje. Nisem zgodovinar, a toliko se nanjo že razumem, da že ob povprečnem branju dogodkov med vojno in po njej kaj lahko ugotovim vso težo sindroma mobiliziranih v nemško vojsko. In če usoda prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko ni zanimala državnega in političnega vodstva, bi se s tako veliko množico svojega prebivalstva morali ukvarjati vsaj zgodovinarji, novinarji in

drugi. Število mobilizirancev je predstavljalo največje število Slovencev pod orožjem. Po vojni pa so nas zamolčali in nas odrinili, kot da smo izmečki naroda, kot da ne bi nikoli obstajali, čeprav gre za 70 tisoč ljudi. Ali je na ta način hotela takratna oblast morda za nekaj časa ustaviti zgodovino slovenskega naroda? Ali so se tedaj zgodovinarji zavedali odgovornosti, ko so ignorirali in molčali o teh dogodkih? Mislim, da bi se bili morali tega pregona lotiti čisto drugače. Zgodovino pisati po naročilu, kot je bila praksa, in morda je še, ni prikaz resnice o nekem obdobju, temveč enostranskost. To pa ni več zgodovina, ampak navaden zmazek. Le kako bodo opisali mladim generacijam to praznino? Posledice preziranja prizadetih mobilizirancev se že kažejo – zmanjše naših vnukov in pravnukov. Radi poslušajo pripovedovanja iz vojnih časov, toda ko jim pripovedujemo o naših doživetjih pri zaveznikih, ne pa pri Nemcih ali partizanih, so zmedeni. V šolah jim govorijo le o partizanih, kot da se med vojno doma ali v drugih državah nihče razen njih ni boril proti okupatorju. Tudi partizanom bi se slabo godilo, če ne bi imeli zaledja, zlasti kmečkega prebivalstva, ki je prav tako sodelovalo in bistveno pomagalo z vsem, kar so potrebovali vojskujoči se partizani.

Ustaljena gledanja na nas me motijo še danes, prepričan pa sem, da današnja, mlajša generacija presoja ta sindrom objektivno in korektno.

Ob koncu bi rad poudaril, da se ne morem sprijazniti z dejstvom, da so do enakih žrtev, ki so prav tako darovale svoja junaška življenja v enakem boju proti istemu sovražniku, gojili tako vidno in občutno razliko samo zato, ker niso padle doma, ampak na tuji zemlji. Tega si padli v Rdeči armadi in pri ruskih ali ukrajinskih partizanih prav gotovo niso zaslužili.

S temi spomini se bom oddolžil pokojnim soborcem, ki jih ne bom nikoli pozabil. Po večletnem odlašanju sem se težko pripravil k temu pisanju. Želim, da bi s tem prispevkom vsaj skromno nadomestil zamujeno in poravnal svoj dolg do padlih tovarišev, še posebej pa do Franceta, ki je padel med prebegom v Rdečo armado, in Jožeta, s katerim sva se skupaj borila od Dnestra in Buga do Dnepra in Pruta v najtežjih bitkah do zadnjega utripa njegovega srca.

Začetni strani moje beležnice – posušena roža spominja na obdobje, ki sem ga preživel v nemški vojski na fronti, kokarda na pilotki (kapi), zvezda in moje ime v cirilici pa na čas v Rdeči armadi. Šopek takih rož sem nabral nekje ob reki Bug in ga položil k truplu padlega Franca Marčuna, doma s Koroške Bele. Bilo je v spomladanskih dneh, ko smo se branili pred neprestanimi ruskimi napadi in imeli velike izgube mož in v orožju. Od Ingulenca do Buga smo v snegu, ledu in ledenem vetru prehodili že več kot tristo kilometrov. Franca je ranil ostrostrelec v trebuh. Pred neko vasjo so se zakopali v obrambo, Franca pa so odpeljali v eno od porušениh kmečkih hiš. Vojaški zdravnik mu je povedal, da ga bodo odpeljali v bolnico v Nemčijo, kjer ga bodo operirali. Zabičal pa mu je, da ne sme popiti niti požirka vode, če želi preživeti. Ko smo ga obiskali, je bil zelo vesel, kajti tako imenovani Heimatschuss je pomenil zdravljenje v domovini in dopust po ozdravitvi. Prinesli smo mu rože in jih postavili v konzervo, ki je služila namesto vaze. Kljub strogi zdravnikovi prepovedi je ob prestajanju hude žeje skrivaj popil nekaj požirkov vode iz konzerve z rožami. Naslednji dan je umrl. Pokop je bil vsaj nekoliko podoben pogrebu. Vojni kurat je opravil pogrebno opravilo, Slovenci smo mu zapeli žalostinko. Takrat sem se prvič in zadnjič udeležil pokopa.

IV.

Zapiski iz mojega dnevnika

Dnevnik, ki sem ga vodil delno v nemških vojašnicah, na poti v Rusijo in iz bolnišnice v Beograd, je zelo pomanjkljiv. Daljša poročila o dnevnem dogajanju so pretežno pisana v slovenskem jeziku, krajša pa v nemškem. Prepričan sem bil namreč, da bi nemščina zagotovo dobro delovala pri oficirjih, če bi našli koledarček. Zaradi poenostavljenja sem zapiše v nemščini prevedel v slovenščino.

Pomanjkljivosti in časovni presledki izhajajo predvsem iz nerazpoloženja do pisanja po telesnih naporih, vznemirjenju in duševnem odporu do vsega, in to vse samo iz razloga, ker nam niso omogočili izkoristiti dopusta oziroma obiskati domačih. Dnevnik je pomanjkljiv tudi vsebinsko. Nisem si namreč upal napisati vsega, kar sem doživljal v nemški in ruski vojski. V originalnih dveh beležnicah formata žepnega koledarčka je tudi precej nečitljivih mest in madežev, ki so nastali od znojenja in dežja. Še danes pa mi ni jasno, kako sem obe beležnici in nemško plehnato »svetincico« (*Erkennungsmarke*) uspel ohraniti pri sebi do konca vojske. Svetinco so nam izročili pred odhodom v Rusijo. Zabičali so nam, da jo moramo vedno nositi okoli vratu, saj so v primeru smrti iz podatkov na njej identificirali padlega vojaka. Beležki in svetinca so bili tudi edino moje premoženje. Do bolnišnice po drugi ranitvi sem skrbno čuval tudi *loško* (žlico). To žlico, znamenito rusko žlico, ki je podobna majhni zajemalki, je iz kosa aluminija iz sestreljenega nemškega vojaškega letala ročno z žepnim nožkom izdelal in mi poklonil moj prijatelj in soborec v istem vođu Žorka (Jurij).

V oklepajih so navedene moje pripombe oziroma dopolnila, ki sicer niso predmet dnevnika.

V zapiskih o potovanju od doma do vojašnice v Neustrelitzu sem zapisal le kraje in datume vožnje z vlakom od Kranja do Neustrelitz. Nekaj dogodkov s te vožnje sem opisal v poglavju Vermaht.

Krainburg	18h	29.3.1943
Salzburg	8.30h	30.3. – zajtrk, sneg
München	12h-13h	30.3.
Regensburg	5.30h	
Hof	12h	31.3. – večerja
Chemnitz	7h	31.3.
Döblin	9.30h	31.3.
Riesa		
Elsterwerda	11h	
Ruheland		
Senftenberg		
Cottbus	14h	31.3.
Grüben	16h	
Frankfurt/Oder	19h	
Stettin		
Neustrelitz	6h	1.4.

o

21.11.1943, nedelja*

Bujenje ob 8. uri, potem ves dan prosti. Popoldne sem bil spet v kinu.

Radi službe je tu čisto drugače. V Gnieznu ni bilo niti ob nedeljah miru. Med tednom pa toliko, da ni bilo časa niti za jesti. Tu ob 6h vstajanje, dopoldne gelandedienst (vežbanje na terenu) do 11h. Pop. ob 2h pa kako uro exercir, čiščenje orožja in prosti večer.

23.11.

Dopoldne vaje na terenu, ves dan je deževalo. Popoldne pouk o plinih in vaje v hermetično zaprtem prostoru (dvorani) za vaje s plinom, zvečer nočne vežbe. Zopet letalski alarm zaradi preleta angleških bombnikov. Pri nočnih vajah smo slišali angl. letala, ki so šla zopet na glavno mesto.

*(Začetne liste koledarčka sem verjetno izgubil, zato začenjam z datumom 21.11.1943.)

24.11.

Javil sem se zopet bolnega (bolne noge) in sem dobil tri dni notranje službe (*Innendienst*). Vodji oddelka (desetine) sem rekel, da sem dobil štiri dni počivanja v postelji (*Bettruhe*). Tako sedim ves dan z Bizjakom, ki je tudi dobil nekaj dni notranje službe. Moja obveznost je bila samo vsak dan prevzeti od dežurnega podoficirja karte za hrano za našo sobo. Zunaj je zelo slabo vreme, zelo mrzlo in deževno. Danes je premeščena naša četa, razen nas (Slovencev), v glavno mesto (Berlin). Tja je odšlo tudi več drugih čet. Sliši se, da tam ni vse v redu! Šli so s polno opremo, čudimo se, da nas niso porinili. Kot izgleda, nam čisto nič ne zaupajo. Mi (Slovenci) jih res čisto nič ne ubogamo in ne razumemo. Delajo z nami kot z rekruti, mislijo, da ne znamo popolnoma nič. Vajs (Ivan) (op.: ime Ivan so mu dali Nemci, ker se je pustil po glavi obriti kot ruski vojak) ga vedno po malo lomi. Danes je bil zopet letalski alarm, je vsak večer skoraj ob isti uri, okoli 8h zvečer in traja do 10h. Sliši se prav sem, kako padajo bombe na glavno mesto, ki je precej porušeno. Imam pravzaprav notranjo službo, a sem se jim kar zlagal, da imam počitek v postelji. Par dni mislim še povleči. Služba tu ni huda, samo mraz, dež in burja vplivajo neprijetno.

26.11.

Včeraj, tako tudi danes, sem še vedno ostal v sobi. Ni nič novega. Danes so imeli moji tovariši majhen pregled (*Besichtigung*). Pride general. Drugače je tu zelo dolgočasno. Za čitanje nimam nič, pošte ne dobim. Tako moram ves dan sedeti ali ležati. Gledam skozi okno na kasarniško dvorišče. Poslušam kričanje in kreganje vaditeljev. Vsak dan je enako: lezi, vstani, korakaj, korakaj, polni (puško) in zavaruj, izprazni (puško), bajonet na puško, puško preko na rame, puško k nogi itd. Zvečer je bil spet letalski napad.

27.11.

Sem resnično zbolel. Ponoči sem imel temperaturo. Danes je sobota. Tovariši so imeli službo samo dopoldan. Danes praznujem obletnico mojega rojstva. Praznujem jo bolj slabo, ležim v postelji, postal sem res bolan, boli me vse.

28.11., nedelja

Ob 8h vstajanje, ob 10h kontrola sobe in apel omar. Danes smo morali kar od kosila leteti v klet, tomisi (Angleži) so prišli kar ob belem dnevu. Popoldne s Petrom in Ivanom v kino, nato pa v neki gostilni jedli za 100g mesa, v obli-

cah krompir, korenje in zelje; popili (5 ljudi) vsak en vrček piva. Plačali smo točno 16,5 RM = 330 din. Stran smo šli lačni in žejni! Bliža se zampfenstreich (s trobento je dano povelje, da morajo biti vsi v postelji), a se noče nobeden sleči. Vsako minuto čakamo letalski alarm, ki bo gotovo še enkrat.

1.12.

Po dolgem času sem danes zopet nastopil službo. Zjutraj od 7h do 8h smo imeli pouk, potem exercir. Imamo dobrega vodjo voda, oberfeldwebel. Nato smo streljali z malim kalibrom. Pop. dva pouka, kjer smo se spomnili na jugosl. državni praznik in zapeli Bože pravde. Prosti smo že ob 5h. Zunaj malo naletava sneg. Je že 10 dni, pa še nisem prejel nobene pošte.

5.12., nedelja

Ves dan prosti. Danes premeščeni Francozi. Najbrž bomo šli tudi mi kmalu.

7.12.

Danes sem od špisa (četni narednik) napredoval v namestnika vodje desetine. Tako v službi nisem nosil puške, plinske maske in čelade. V službi sem nastopal kot vaditelj, samo s pasom. Dopoldne smo bili na vežbališču, bilo je zelo hladno. Popoldne smo imeli samo dva pouka in nego (čiščenje) orožja. Ob 5h smo bili prosti.

8.12.

Dopoldne smo imeli marš 25 km. Sem kot namestnik vodje desetine hodil brez puške.

9.12.

Dopoldne streljali ostro, ko smo opoldne prišli domov, je špis odbral 30 Slovencev (nach linke Fliegel) na levo krilo. Takoj smo vedeli, kaj bo z njimi. Jutri se bodo odpeljali skupaj s Francozi na zbirališče in od tam na fronto. Med drugimi gre tudi Poznetov France. Iz naše grupe (desetine) vsi razen mene. Tu nas bo ostalo le še 15 Slovencev. Smo večina tisti, ki znamo nemško in smo bili pardonirani. Čudil sem se, da ni špis mene odredil, kajti ravno včeraj sem šaril s čelado po pisarni glede zapora.

10.12.

Zapadel ponoči sneg – pršič. Tovariši odrinili iz Neustrelitza.

18.12.

Danes je pisal Moder Franc iz Hammersteina. Rekel je, da bodo šli kmalu proč v Rusijo. Iz Neustettina so prišli letalski podoficirji, ki so bili naši vodje grup v Gnieznu. Med drugimi tudi podoficir Pirnat. Najprej bodo odpotovali za 16 dni na dopust. Popoldne sem bil v kinu Senzacije ljudje in živali. Po kinu sem šel z drugimi tovariši v Walterstube. Spet je bilo vse polno inozemcev (Holandci, Francozi), džez (klavir, saksofon, violina in kitara) nam je igral moderne šlagerje.

21.12.

Dopoldne v Ivanovem (veliko vežbališče), vadili napad. Opoldne je bilo ponovno 15 mož odpoklicanih (za Rusijo). Med drugimi so tudi prijatelji iz Elzasa (Francija), ki so stanovali poleg naše sobe. V spomin smo jim darovali božično drevesce z našo in francosko trobojko.

22.12.

Sneg skopnel. Je zelo oblačno in izgleda, da bo kmalu zapadel nov. V opoldanski pavzi smo okrasili božični drevešček, ki smo ga posekali v gozdu. Pecivo smo napravili kar iz papirja, ki smo ga iztrgali iz pisem (notranja podlaga). Namesto špice smo napravili jugoslovanski grb s trobojko. Nadomestek za sveče nam pa služijo cigarete, ki smo jih tudi danes fasali za božič. Namesto lask smo naredili štanjol papir, katerega spuščajo angleška letala, da z njim ublažijo zračne valove, katerega je dovolj po travnikih in cestah. Zelo se veselimo praznikov, ki stojijo pred nami. A še ne vemo, če jih bomo preživelih še tu. Kajti vsak dan lahko pride premestitev. Tako smo se veselili, da bomo s Francozi preživelih skupaj praznike, a njim je že usoda zmešala račune - preživelih jih bodo na transportu v živinskih vagonih na poti za fronto! To tudi nas čaka prav kmalu. Četa, ki je štela pred 10 dnevi še 200 mož, ima danes še kakih 25.

24.12., sveti večer, petek

Pop. zlagali na kolodvoru opeko. Zvečer vsa četa zbrana v kazini k sv. večeru. Božiček je vsakemu prinesel malo piškotov, cigaret. Slovenci kmalu zapustili dvorano in se v sobi zbrali pri jaslicah, malo molili in peli naše božične pesmi.

8.1.1944

Nadvse nepričakovano dobili dekret vseh 17 Slovencev. Jutri op. odraščamo najprej v zbirališče v Hammerstein, tja, kamor so šli naši tovariši pred enim mesecem.

9.1.1944

Dopoldne oddali vse stvari, razen kar imamo na sebi. Ob 13h z osebnim vlakom do Strasburga, od tam pa s SF (Fronturlauber) do Stettina. V Strasb. videli mnogo jugosl. ujetnikov. Ob kolodvoru velika tovarna za sladkor. Skozi Strasburg se sedaj že tretjič vozimo. V Stettin prišli 6h zjutraj. Na mesto in okolico je strašen pogled. Je 4 dni po zračnem napadu in še vedno vse gori. Smrdi po sežganih cunjah, mrličih in po vsem mogočem, kolodvor in пристanišče je pop. uničeno! Ljudje so se izselili iz mesta. Na srečo smo dobili ob 9h še potniški vlak, ki nas je popeljal do Stargarda, kamor smo prišli ob 11h zvečer. Tam smo šli v čakalnico, kjer smo čakali vlak do 3h zjutraj za Neustettin. V čakalnici sva s Semenom našla dve Srbkinji iz Kragujevca. Bil je ravno pravoslavni božič, pri nas pa nedelja. Prišle so obiskat poznane ujetnike. Ob 3h zjutraj smo šli zopet na vlak SF in prišli ob 4h v Neustettin, tam smo se zopet presedli na potniški vlak in prišli ob 5h v Hammerstein. Hammerstein, to je večji trg. V bližini je ogromno vojaško vežbališče, tu in tam so pa raztresene stare barake. Po 2-urnem čakanju so nas oddelili v eno takih barak. Vsi premraženi in zaspani smo se par ur drenjali okoli peči, spati nismo mogli, ker je bilo premraz. Ta dan nismo delali nič. Bila je nedelja. Vojaki so prihajali od vseh krajev Nemčije. Prišli so tudi Slovenci iz Schwerina (50 km), k sreči v našo četo 1/58/9.

12.1.

Dobili obleke in druge stvari, kar se rabi za na fronto (dve deki, šotorsko krilo, 3 pare perila, nogavice, škornje iz filca, novo obleko, šajkačo s šildom, skrivalno obleko in vatrane hlače in bluzo, na eni strani bela, na drugi strani pa zelena, čevlje in še mnogo drugih stvari). Do sedaj so nas vedno tolažili, da ne pridemo na rusko, a sedaj vidimo, da tudi za nas ni nobene izjeme. Danes so nam povedali, da bomo šli stran v petek ali soboto, 14. ali 15.1. Danes zopet zapadel nov sneg.

14.1.

Ob pol 11h dop. je rečeno, da se odpeljemo. Že včeraj smo glavne stvari spokali. Civilne stvari smo morali vse domov poslati. Odhod je bil preložen iz neznanih vzrokov za nedoločen čas. Najbrž ni nekaj v redu. Moramo biti vedno v sobah, če gremo na stranišče, se moramo prej javiti pri sobnem starešini. V kako drugo barako pa sploh ne moremo iti. Sem so prišli tudi letalci, s katerimi se skozi srečujemo. V Gnieznu so bili naši voditelji na vežbah. Od tam so bili premeščeni v Neustettin in pa v Neustrelitz. Po par mesecih smo se zopet srečali v Neustrelitzu. Kmalu nato smo bili premeščeni v Hammer-

stein in par dni nato še oni sem. Danes pop. kar spali. Najbrž bomo šli jutri stran. Sem je prišel tudi podpolkovnik iz Neustrelitza, ko je obiskal našo četo, je dal Slovincem vsakemu posebaj roko.

15., 16., 17.1.

V strogi pripravljenosti, ne delamo nič, kar ležimo ali pa kartamo. Ne moremo nikamor.

19.1.

Dop. na vežbališče, a morali takoj obrniti domov, opoldne smo jo že mahali na kolodvor s polno vojno opremo, cca 35-40 kg.

19.1. ob 17h

Iz Hammersteina Neustettin.

20.1.

Schneidemühl ob 2h, Poznanj ob 8h.

21.1.

Breslau (Vroclav) do 23.1.

24.1.

Bratibor, Krakov.

25.1.

Jaroslav, Pšemisl, vse razbito, nemško-poljska meja.

26.1.

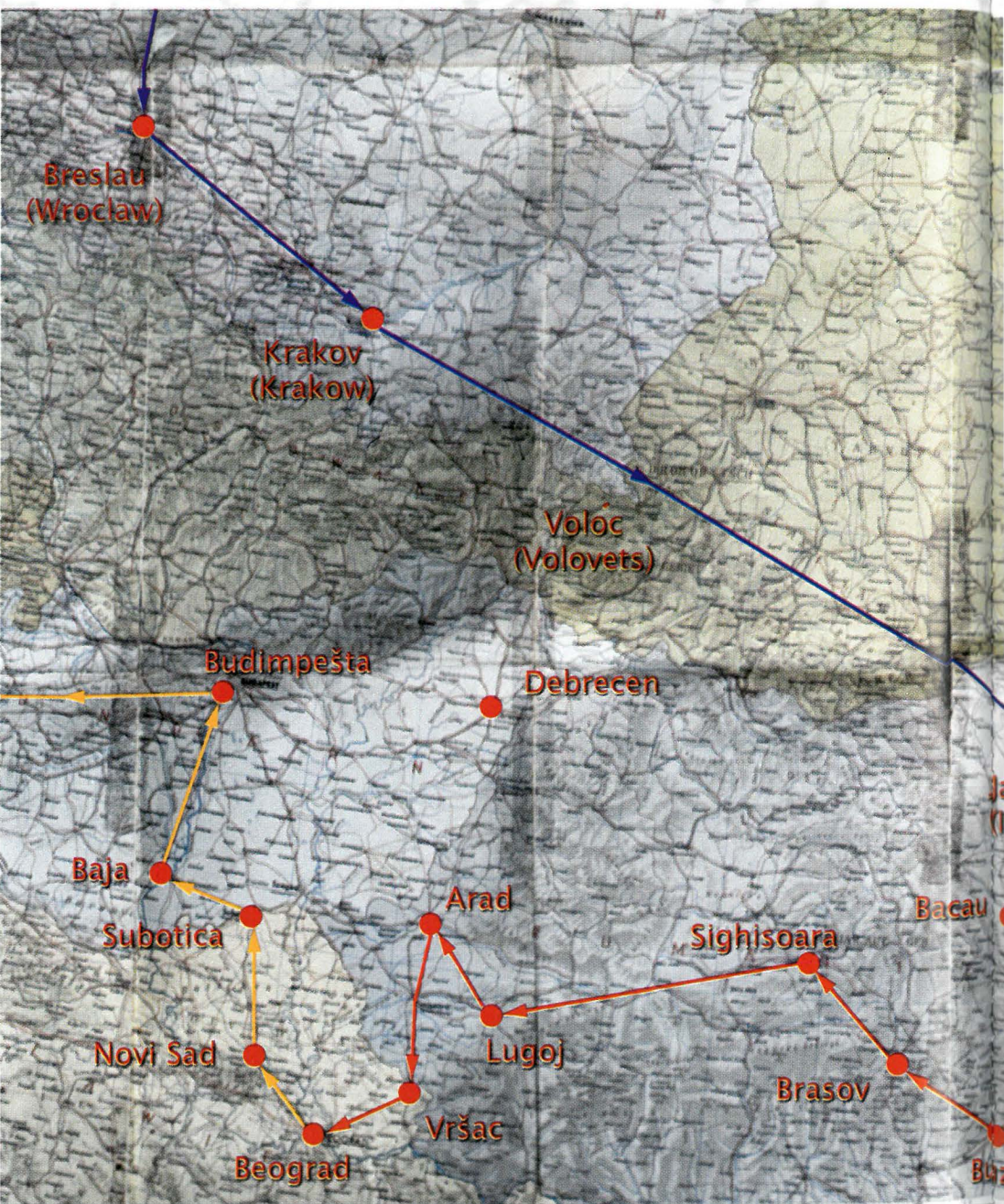
Čez madžarske Karpate, sneži, vasi zelo revne, sami smrekovi gozdovi. Larvoscue, Volóc.

27.1.

Nekje na Madžarskem, spet ravnina. Ugibamo potom kompasa, kam vozimo, zaenkrat smer jugozahodno. Domadidu, Kišmaj, Magyarakoly - menjali stvari v peneze, za katere se še dobi vse.

28.1.

Apahida, na meji Romunije in še v Madžarski.

1. Berezovka 2. Razdelnaja 3. Tiraspol

29.1.

Ob romunskih Karpatih, snega manj. Zjutraj se znašli v Romuniji. Na I. kolodvoru, kot že po vsej Madžarski, menjali razne stvari za leje, nekaj se jih je opijano. Vožnja zelo počasi, spet čez Madžarsko.

30.1.

Ponoči prišli v Romunijo.

31.1.

Oresti, same ciganske vasi. Maraseti, Grajdужи, Straseni.

1.2.

Jassi, veliko rom. mesto, sami cigani, na Rdečem križu (delili toplo juho).

2.2.

Chisinau, cigansko mesto, na Rdečem križu. Tu je Besarabija, snega ni.

3.2.

Odesa, ob polnoči prišli, ob Črnem morju. Na poti na vsaki postaji trgovali z Ukrajinci z različnimi (privat in vojaškimi) stvarmi. Tam si videl lanco (vojak), ki si slači pulover in ga daje za dva litra vina, drugi zopet za cigarete, tretji, neki Štajerec je prodal vojaško suknjo za 200 lejev (zato se dobi 4 zavitke cigaret), poslal je nekega civila, a se s cigaretami ni vrnil. Tako je revež ostal brez plašča in denarja. Jaz sem prodal v nekem mestu vojaške nogavice za 20 jajc. Kupčija je bila dobra. Neki star tošl pa za eno čutarco vina. Bil sem kar pijan od njega. Tovariš Peter je prodal 2 puloverja za vino in jajca. Vozimo se že 15 dni. Je skoraj neznosno, a bolje vseeno kot na fronti. Hrana je dobra, dobil sem jajca in mi pridejo zelo prav. Za kadit je malo, á 3 cig, romunske. Tudi hrano imamo samo romunsko, kruh je posebno dober. Na pečici, ki je v vagonu, je vedno vse polno menažk (*Kochgeschirr*) in kuhajo kavo, drugi pohajo kruh, tretji zopet golaž iz konzerve, sem in tja se celo opazi krompirjeva juha.

4.2.

Besarabska Kolosovka (Colosouca), en dan čakali. Ponoči Nikolajev.

5.2.

Vodopoj.

6.2., nedelja

Aleksandrovo (blizu Nikopola) do našega cilja ne moremo, kajti tam je že neprijatelj!! Tu se oblečemo v tarnung sanzug (varovalno obleko), tj. obleko, prilagojeno naravi, iz celtne. Strojničarji takoj v postojanke, zvedeli, da je R. čisto blizu in da napreduje s čudovito naglico. Tu prišli ruski kozaki, konjeniki, nam sporočili, da je borbena linija čisto blizu. Konec vožnje na bojišče!!!

6.2.

Maširali s skoraj vso prtljago čez Aleksandrovko (Alexanderstadt). Prenočili po hišah v Malenki Aleksandrovki. Ko smo ponoči hodili, se je močno žarilo na obzorju in bobnelo!! V Mali Aleksandrovki bil III. vod dodeljen k 3. četi. Tam jaz h komp. za tolmača. Pri marših si naprej priskrbel konja, ki mi je nosil prtljago.

13.2.

V Novi Kamenki vsi Slovenci (15) premeščeni v štab bataljona. S štabom maširali v neko drugo vas k drugemu bataljonu. Tu nas razdelili po komp. Jaz v 5. komp. (četi) s 5 Slovenci. Ves bataljon ima samo ujetnike čez, ki delajo. Naša služba je pa straža. V naši komp. imamo okoli 200 ujetnikov. So reveži, ne dobijo nič jesti, kar si sami priskrbijo. Vsi dobili uši, spimo v eni sobi brez oken.

14.2.

Ponavadi vsakih 6 ur 2 uri straže. Ostali čas prost. Zaenkrat imamo srečo. Drugi naši tovariši so že mogoče v prvih linijah, ponoči zapadel sneg. Piha mrzla burja. Hrana ni dobra. Vedno meso, kadar zmanjka, pa po drugo kravo v hlev ali prašiča, samo malo jih je še. Prebivalcev v tej vasi že ni skoraj več. Vse izgnali.

18.2.

Vsi Slovenci iz Červonij premeščeni nazaj v Novo Kamenko k bat. 335. Po zelo slabi poti, sneg in veter smo po 4-urni poti končno le prišli. S Slovenci smo vsi skupaj v eni hiši. Delamo ne dosti. Vlečemo kake avtomobile in vozove iz snega. Koliko časa bomo tu, ne vemo.*

* (Žal je moj dnevnik od tu do prihoda v vojno bolnišnico v Jassiju v septembru 1944 prekinjen. Edini vzrok so bili neprestani umiki oziroma forsiranja rek Ingulec in Ingul, bolje rečeno, begi pred močnejšimi napadalci – Rdečo armado. To se je dogajalo vse do mojega pobega iz nemške vojske v to zavezniško armado. V njej pa tudi vse do ranjenja in prihoda v bolnišnico ni bilo priložnosti pisati. Neprestane ofenzive in gonjenje sovražnika od Buga prek

Dnestra do Pruta, vse do težkega ranjenja 23.8.1944. Ob vseh umikih od Aleksandrovke do Buga (pri Nemcih) in kot ruski vojak od forsiranja Buga, Dnestra do Pruta smo prepešali ogromne razdalje pozimi v snegu, mrazu in ledu. Le tu in tam sem se poslužil kakšnega izstradanega konja, ki se je, Bog ve, v kateri bitki ali jurišu, izgubil in se potikal sam v snegu brez gospodarja in seveda brez hrane. Nihče se ni vprašal, kateri vojski je ta konjiček pripadal. Taki izgubljeni pa so nam olajšali hude napore vse do trenutka, ko so od onemoglosti poginili.)

(Ni datuma – verjetno kmalu po prihodu v bolnico 4.9.1944)

Par dni preživel z Romuni. Tu nas skopali in zopet ostrigli na balin. V tej bolnici mnogo ranjenih – preko 1800. Tu se seznanil z nekim majorjem, namestnikom načelnika hospitale. On me premestil k ruskim ranjencem. Tu mi je še boljše. Hrana dobra: 70 dkg kruha, zjutraj kaša ali kaka juha, obed juha (boršč), pire krompir z mesom, vsak dan. Zvečer zopet kaša ali riž. Vreme ves september krasno. Dolgčas. Hodil sem na vrt sončit se, rane kar dobro zdravijo v 8. palati (sobi) s še 40 ruskimi. Vsak dan dobimo poročila iz fronte, iz zagranice. Tako slišim vsak dan poročilo iz Jugoslavije.

2.10.

Nas vse iz te bolnice premestili v bolnico 4 km iz mesta ven. Te težke ranjence pa odpravili v bolnice po Rusiji. Tu glede vsega slabše, posebno radi hrane. V začetku oktobra prešle ruske vojske mojo Jugoslavijo in že zanjali (zasedli) nekaj mest v Banatu.

21.11.

Zvečer me nenadoma pokliče sestra in mi pove, da moram iti s svojimi stvarmi v I. nadstropje (odd. težko ranjenih). Tu sem zvedel, da mi nameravajo delati še enkrat operacijo na rami. Rana se je ponovno zagnojila. Tu zopet ležim na mehki postelji. V sobi nas je komaj 10 ljudi. Je to predoperacijska palata. Tu zopet hrana po 10. normi. Beli hleb in bulučki. Kompot in mleko vsak dan.

24.11.

Bil na perevijaski (prevezanje rane), tu je bil poleg našega majorja – kirurga tudi nemški profesor. Opazovala sta rano in kakor sem jaz videl, najbrž operacija ne bo potrebna.

27.11.

Moj rojstni dan. Vreme oblačno, hladno. Dan preživel kakor drugi. Brez spremembe! V naši palati ni nobenega zanimanja, kaj je v drugih oddelkih; vsak dan po 6 ur. Ponoči pa večkrat v kuhinjo krompir lupit ali pa biti v palati nekoristen.

6.12.

Zvedel, da bom danes ali jutri odšel z drugimi v zapasnoj polk (rezervni polk). Bil pri načelniku hospitala, p.polkovniku, on mi govori, da me bodo iz zap. polka odpravili v jugoslovansko armado. Ves dan dežuje.

7.12.

Vreme oblačno hladno, ponoči zmrznilo. Mi polučajem (prejemamo) produkte za na pot. Nas gre vsega preko 100 ljudi, v naši grupi 45.

8.12.

Okoli 40 vojakov – vsi ranjenci, ozdravljeni odkorakali na kolodvor. Ta kolodvor je meni poznan že iz januarja 44. Takrat je bil še nepoškodovan, a danes je popolnoma razbit. Usedli smo se na tovorni vlak, ki nas je potegnil v smeri proti Potoscanu (Pașcani). Mi smo že prej izstopili in prenočevali v eni ciganski vasi med samimi cigani. Drugi dan nadaljevali pot, se pripeljali v Potoscan, od tam pa dalje v smeri mesta Roman. Izstopili smo zopet nekaj km pred mestom in prenočevali v bližini vasi. Tu smo bili dve noči in 1 dan. Vas bogata, a ljudje zelo negostoljubni. Tako smo se povečini hranili iz lastnih produktov, ki smo jih dobili še v bolnici. Jaz sem bil v kvartirju skupaj s starejšino. Drugi dan smo zopet nadaljevali pot s tovrnim vlakom, nekateri na mašini, drugi na stopnicah itd. V Romanu nismo dolgo ostali, nadaljevali pot skozi Bascau (Bacău) in ponoči prišli v Foscan (Focșani).

13.12.

Kako se imenuje mesto, ne vem. Vozili smo se vso noč, zjutraj pa obstali vsi premrazeni 8 km pred mestom. V dežju smo jo mahnili peš v bližnje mesto. Tam prodal poslednje imetje, vžigalnik za 400 lejev. Kupil si kruha, kajti bil sem že zelo lačen. Na kolodvoru smo stali že več ur, se potikali po čakalnici in peronu. Tu je stal transport tujih vojakov, jaz sem mislil, da so Čehoslovaki. A le vprašam enega vojaka, kdo so. Pove mi, da Jugoslovani. Jaz skoraj nisem mogel verjeti. Med njimi mnogo Slovencev, k meni pride poročnik, Ljubljčan. Nočeval pri njih, hotel z njimi potovati v Jugoslavijo, a drugi

dan mi sporočijo, da ne morem, ker sem v Rdeči armadi. Tako sem ostal sam, moji so ostali daleč zadaj v vasi. Ob velikem vetru in snegu so me tako rekoč vrgli na cesto. Jaz se nisem dosti upiral. Povelje je povelje. Mahnil sem jo zopet peš na kolodvor (5 km) Bascau (Bacău). Tu so že bili moji tovariši.

24.12.

V Brašou (Braşov), zvečer odpeljali dalje. Ponoči izstopili v vasi Nussbach. Tu Nemci (Saksi). Smo že na teritoriju Transilvanije ali Siebenburger. Tu mnogo nemških naselij. Božič praznovali v tej vasi.

30.12.

Prenočevali v eni od madžarskih vasi. Zjutraj smo se odpravili peš proti Sighişvaru (Sighisoara) ali Schersburgu (10 km). Okoli opoldne smo prišli v Sighişvar (lepo mesto med hribi) – kot mali Salzburg. Nadaljevali smo pot v smeri Arada. Hribe in doline pokriva tanka plast snega. Proti večeru smo prišli v veliko nemško vas Neudorf (Nousesci) blizu kolodvora.

Daneus. Od tu smo napravili še 7 km levo med hribe. Že ponoči smo prišli v vas Reuthal (Rondola). Že od daleč smo opazili vinograde in z veseljem nadaljevali pot. Jaz kakor po navadi s seržantom Petrom Ivanovičem. Stanovanja mi ni bilo potrebno iskati, otroci so nas kar vlekli za roke v neko hišo, nas lepo pogostili z vinom, mesom, špehom, vodko, krofi. Tu čez novo leto.

3.1.45

Na kolodvor Dombraveni. Tu čakali na vlak, se skregali in razdelili v dve skupini. Staršoj, staršina seržant in jaz v eni, ostali v drugi. Mi smo hoteli odpotovati, oni pa oditi v vas, tako da nihče ni hotel popustiti. Oni so šli v vas, mi pa kmalu nato na električni tramvaj in se vozili vso noč, proti jutru na potniški vlak, se vozili do večera, prepotovali okoli 150 km, do Arada. Tu prenočevali ob veliki in globoki reki Mores.

5.1.

Prišli peš v Arad. Tu so nas zavrnil, nadporočnik? (starši lojtenant) mora poiskati vse ljudi in z njimi potovati dalje.*

* (Potovanje od Arada do Beograda in od tod domov je opisano v tekstu.)

Ali sinovi Triglavu

(1.)

Ali ti od Triglava smo dama
nam v spomin naj bude pesem ta
Slako nilerije nam protika
Če kar smo ili v taji kraj

(2.)

Pri sololatihi listov je
Imamo jiti al pa ne
Tjistaaj kava rničor kafe
Ograbljan juha čista je

(3.)

V dramirju najdemo atko
Kartofel da je ti pragu
Ertotfel n mape pot ti kašo
Če kufe v luvini ga protika

(4.)

Glovenum is pruhudo ni
li mak od dama kaj dobi
Karko ipth u me mti
A nemum dina se sedi

(5.)

Da ne bi kdo se igulit
Je mak is cinka tablica dobit
Ta nar lepo okragla
Gredlinji pasji je podobna

(6.)

Tablica dragocena stvar
Kubiti jo nemej nikdar
Če komu to se pripeti
Mesec kopana mu sledi

Pesem brez datuma in avtorjevega podpisa sem našel v svojem arhivu. Mislim, da je pesnitev del našega sotrpina Franca Odarja iz vasi Studor pod Triglavom v Bohinju - rekruta iz Druge čete

7.)

Obleka tudi brana je
 Prevelika oh premajhna me
 Zašla stokrat v marano
 Oh naredi te daru negu

8.)

Ko spetraj si ležiš
 Vt' pkearor ste nasen brat dolis
 Potem pra celi ljubi dan
 To viera de ropt si resnem

9.)

Najprej bolni kafeji
 Nato flegdinot antiseton je
 Potem salbis na mori penajd
 In na vialo ropt haid

10.)

E vreme bog lipo dia
 Vsepotis se do monga
 E pa na dei naltis
 Et tden x ne jensis

11.)

Gedaj navajini smo si
 Shindigat ank in drugo, vi
 Gasularm suider auf
 Potem pra ropt lauf

12.)

In mori sedno si vrti
 Da kar loje se ti jiri
 Ko ob sonca na si vigan
 In proti kancu ver bolam

GAB-48. Napisal jo je med vojaškimi vajami med aprilom in septembrom 1943, ko se je bataljon nahajal v mestu Gniezno na Poljskem. To potrjujeta tudi 15. in 16. kitica, kjer avtor opeva deklice - Poljakinje.

15.)

Trečji in četrti dan
lačjen se si in razpar
če hujši spanji travnika ver
ti od mornar nemara prva

16.)

Blah si govenu
mariktor od dilet
Gij gatare ima muk svo
ob imel jo si poposi

17.)

Dileta so nam vice
A oblika selanu ji po erci
nato se jim nedopada danti
če prva slavenko si bori

18.)

Mi ki od Triglava smo doma
Pana nado sba slovenkega
Ki s sijini sdoi živimo
če bratov ne puzabimo

19.)

Na domovine nam je nam je nar
za lepo jo s slovenska stvar
Ko vsak se mu to le nari
Kar mati domarina pravi

20.)

En gida muk si glasi
Triglav lačij nam ti
Simoni si gore triglava
Kličite me vama slava
Korica.

Franc Odar je imel srečo - dobil je dopust in namesto v vojašnico na Poljskem se je zatekel k domačim partizanom. Žal je že dolgo pokojni.

Dragi Boris!

Pričeti in začeti!

24. 9. 93

Sprijel sem Tugoje bil me, ko sem ga takrat tekel čakaal kot vidim preživljate teče čas in ne najdem vzroka temu. Najbrž jim kraj umreli, saj Peter jim ne da miru in jih goni umrele čim bolj in ne vem kdaj se bo ta grozila celjenja. hihim, da za nas "kreme" nič kaj slabo. Ki Boris, čas življenja in živja se tekel priča kumava voboda, ki bi težjalo se masikateri žrtvi tudi med nami nekajini. hme umrele dan manj umrele, o kinkati fuzen, hme vem da se nam tam ne vbeha nič lahipe. Saj naša svobodna nepleta marača iz dneva v dan in vedno bolj se kumajini naši fantje. hme za našim padla v njihove hoke. Žiri v hile v istum zasidene, Suvak in Reka ter Ldnja sta se v njihovih notrah. V Tuti so utuli moše o. te, saj tu je skumaj abai 150000 vojake, ki se nekaj pomeni. Ljiljane je pa čuden otro, da ne vem ali kaj predstavja o. Sedaj jo ima v avstriji. Ruspika hme župan Rjut. in je svetov med umirij hotelatatum. Lopot se tu kumaj mla zvijs nje, namre kumaj hme kumaj kumaj. Ruspika se regutina vojake med Ljiljančani. Naj se vpih umrele vbehi naša umre, ki da bi se pravčasno spametovati. Sedaj tudi namreki izavisi umre.

no obkumaj za sebo in me kumaj
umrele kumaj kumaj kumaj

Pismo prijatelja Janeza Grobovška iz Otoč pri Radovljici, mobiliziranega v nemško vojsko, ki je med dopustom pobegnil k partizanom. Pismo mi je poslal kmalu po prihodu v partizane. Ko je odhajal na dopust, sva bila dogovorjena, da se partizanom priključim tudi jaz, če bom dobil dopust. Želja se mi ni uresničila, saj se od približno desetih Slovencev (v naši četi nas je bilo približno šestdeset), ki so smeli oditi domov na dopust, nihče ni vrnil,

njajo, slovenske upornike" v zvezi z ital. komunisti. Torej
 hvala se je pisatelj na svoj čast. Torej kulovši je postal
 skupen na nas me. Vendar mi se me samjemo. Žal
 mi je, da ne morem dobiti Tabe in fancev ter me,
 kar me, da name do tebe se nadalje prestopati
 me te iskane, ki hudo vsak dan hujše. Slušašta
 na vsak način piti v bližino in potem got vna
 se plan. vej. Boris, se se ti posveti piti do Rad. Ti
 bom jaz vedel ves in bi bil vsak nevedel
 prišel med nas. kar ta dan, ki si doblim
 je bil, bom jaz se ne morem dobiti hle in pripad.
 miš druge vsake 2. bratov med. Upam, da mi bo
 mila mila in da eden izmed in tega bava. Te
 hudiš se name, ne im nam morete zapraviti živost.
 Vendar jo namam gledati na se. Vidsa z fancev
 na slušašta ukiniti tako, da se nista tega vedela.
 Glede Tvoje stvari momentam ne morem skiniti nič,
 kar je bilo. tudi zasleda, a slušaš bom stvar pop
 mati v tel. V lip. nisem bil nič, kar je hudiš in
 zapita tvoj tudi moje delnice insem videl. A upam,
 da jo bom prej kot si pa mislim. Boris, zisim v
 težkih časih, vendar bo veta velika večja in nepol.
 nipa, ki bo se to minilo. Hteta se z fancev in
 imajta plan na pravem mestu in vinta se ziva
 in zdrava. Boris to jime zaga, da pa prebira in
 se mi bo more se bom se jačil. Varajte in pazite se
 Simona, kar je opasen tip. Boris ne pozabi me, kot
 Te jaz ne bom in spijni mnogi prijatelji dobdan st
 zvezi in nezvezi.

Te imo kake morene se pbi na svoj hujšle, Radam, vendar hujšle pbi
 v kvečak in me pbišle vbišle davi in fancev, zapira vrtlova. Te pbi hujšle pbi
 in hujšle vrtlova.

zato so nam dopuste ukinili. Janez je v partizanih hitro napredo-
 val in postal komisar bataljona na Gorenjskem. V tem času je
 prišlo od Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije na
 njegovo višjo komando povelje, naj se borem - vojaškim poveljni-
 kom, ki so dezertirali iz nemške vojske, odvzamejo vse vojaške in
 druge funkcije. Na pritožbe po vojni so mu priznali v partizanih
 doseženi položaj in mu dodelili čin kapetana.

Moja vojaška (zlasti ruska) odlikovanja in ordenska knjižica. Vsa ruska odlikovanja sem dobil od jugoslovanske Zveze borcev petdeset let po tistem, ko sem jih zaslužil.

V.

Pričevanja preživeli soudeležencev

V tem poglavju želim podkrepiti svojo izpoved z opisom vojnih doživetij nekaterih mojih prijateljev, sorodnikov in drugih, ki so bili žrtve nacizma, pahnjeni v pekel podobnih bitk, predvsem pa tistih z ruske fronte.

Prispevke so napisali tisti srečneži, ki so se po vojni vrnili domov, ne glede, pod katero zastavo so morali služiti. Prišli so dezertjeri ob razsulu nemške vojske, kot pobegli vojni ujetniki iz raznih nemških in ruskih ujetniških taborišč, neozdravljeni ranjenci iz nemške vojske, iz prekomorskih brigad in jugoslovanskih brigad, ustanovljenih v ZSSR, Rdeče armade, bivše kraljeve vojske itd. Noben državni organ bivše socialistične države nima natančnega pregleda nad njihovim številom, ali pa ga morda ima, vendar je za javnost nedosegljiv.

Navedena pričanja so bila že objavljena, a sem jih namenoma ponovil. Te prispevke sem uvrstil zato, da bi natančneje prikazal takratni odnos do mobilizirancev. Seveda smo vsi nosili enake škornje, uniforme, enako so nas hranili in enako smo morali izpolnjevati programe vojaških vaj. Toda usoda, ki nas je vodila med vojno, še posebej po vojni, se je poigrala z vsakomer od prizadetih na svoj način. Dejanja takratnih oblastnikov, ki so z neverjetnimi programi mučenja hoteli od nas izsiliti priznanja nekih dejanj, ki jih nikoli ni bilo, so bila podobna neuspeli operaciji, ki jo je izvedel kirurg na zdravem organu človeškega telesa. Taka operacija pa ima za posledico še druge stranske učinke, največkrat negativne. Tako se je dogajalo tudi z nami. Že iz navedenih pričevanj lahko ugotovimo, da dva primera nista bila enaka. Kar pa je za nas še bolj porazno, je neizpodbitno dejstvo, da so se posledice prenesle na družinske člane tudi, ko se je zasedovala nova družina. Ne samo pri meni, pri

marsikomu je nemški sindrom popolnoma obrnil vizijo življenja, ki se je oblikovala pri vsakem posamezniku v tistih letih dozorevanja. Ta nenaravni poseg v naš komaj dozorevajoči organizem je imel strahotne posledice. Odvrnitev ali vdor v že zasnovani program življenja je pomenil približno to, kot da bi na kmetiji izbruhnil požar in uničil vse pridelke, mehanizacijo, poslopja in podobno. Če doleti taka nesreča enega kmeta na vasi, mu pri obnovi pomaga jo sovaščani, zavarovalnice in druge organizacije. Le kakšna bi bila posledica, če bi vsem kmetom v veliki vasi naenkrat požar uničil vse?

Od prek 60 Slovencev, ki smo predstavljali en vod rekrutov v četi 48-GAB Neustrelitz, nas živi v domovini le še pet, in od teh sta dva težka invalida.

Pri iskanju knjig s pričevanji mobilizirancev sem našel le nekaj skromnega gradiva: zbornik *Bojna pot brigad, ustanovljenih v ZSSR*, ki sta ga napisala in uredila Branko Ivnik in Ivan Orehek in izdala leta 1984. Ta zbornik je tudi prvi tiskani prispevek, ki ga je takratna oblast po preteku več kot 39 let dovolila natisniti. V letu 1994 je izšla knjižica *Mobiliziranci*. Gradivo je zbral Bojan Tomažič, uredil pa Dušan Hasl. Na voljo sta tudi zbornik *Od vzhodne fronte do Slovenije*, ki je izšel prav tako leta 1994, uredil ga je Jože Dežman, in knjižica *Po sili vojak*, ki jo je leta 1990 izdal Muzej revolucije v Celju. Avtorja Jože Dežman in Jože Vurcer v njej navajata pisma, ki so jih mobilizirani vojaki iz vojašnic ali bojišč pošiljali svojcem domov, ter povzemata pričevanja o preživelih vojaških dogodkih.

Svoja doživetja opisuje Alojz Žibert, ki je leta 1991 izdal knjižico *Pod Marjinim varstvom* in kasneje ponatis z dopolnitvami. Že ob površnem prelistanju obeh njegovih knjig lahko ugotovimo, da se je Žibert izjemno potrudil opisati svoje trpljenje na ruski fronti. To pohvalno opisovanje dogodkov je še posebej pomembno glede na njegovo krhko zdravje in stoodstotno invalidnost.

Vsem navedenim in nenavedenim avtorjem moramo biti hvaležni, da so poskrbeli, uredili in napisali vsaj to, kar imamo.

V nadaljevanju najprej navajam nekaj prispevkov vojakov, zbranih v knjižici *Po sili vojak* (pričanja iz te knjižice navajam s kratico Po – str.). Na tretji strani je objavljen prispevek neznanega vojaka. Iz vsebine lahko sklepamo, da je med vojno na ruski fronti dezertiral iz nemške vojske ali pa prišel v rusko ujetništvo. Gre za Slovence, ki je prestopil ali bil dodeljen v eno izmed jugoslovanskih brigad, ustanovljenih v ZSSR. Te brigade so sodelovale v bitkah za osvoboditev Srbije pri preboju sremske fronte in prek Brčkega nadaljevale pot do Zagreba in naprej.

Zapisano je:

»Moj prijatelj T. U. je padel 6. aprila 1945 v bojih za Brčko. Po vojni sem sporočil njegovi materi, kakšno usodo je doživel njen sin. Mati me je naprosila, naj ji pošljem uradno potrdilo o sinovi smrti, ker ga potrebuje za krajevni odbor ZB, ki bo vklesal njegovo ime v spomenik padlim borcem sredi vasi. Poslal sem ji uradno potrdilo o tem, kdaj in kje je padel njen sin. Ko sem pa čez mnogo let neko nedeljo prišel v tisto vas, sem videl spomenik padlim borcem, toda imena mojega prijatelja ni bilo na njem. Na moje vprašanje sem dobil odgovor, da niso vklesali njegovega imena, ker je bil v nemški vojski.«

Navedena so tudi pisma **Darka Ogrina**, rojenega v Bohinjski Bistrici, ki je bil mobiliziran 11. januarja 1943. Vojsko je služil v mestu Görlitz. Ko je septembra istega leta prišel domov na dopust, je pobegnil v partizane in se priključil Jelovski četi Gorenjskega odreda. Padel je kot borec Planinčevega bataljona 22. aprila 1944. V enem izmed svojih pisem je med drugim zapisal:

»Dragi domači!

Po dolgem času se vam zopet oglašam. Postaja mi zmeraj bolj dolg čas po domu in domačem kraju. Naveličal sem se že tega vojaškega životarjenja. Bil sem že vesel da bom saj kaj na Koroško lahko prišel, pa je še to splavalo po vodi. Mislil sem da bomo vsaj tukaj kaj prosti, pa še tisti dan po ausbildungi nismo smeli v mesto kljub temu da je bila nedelja. V ponedeljek se je pa začela zopet stara pesem. Vežbamo še veliko bolj ko preje, zaničujejo nas še bolj tako da je z dneva v dan slabše. Pred par dnevi ko smo mašerali opoldne od vežb nismo hoteli peti ker so nas tako potegnili za dopust. Lojtnant (19 let star) nas je vprašal ali hočemo peti ali ne. Mi smo seveda rekli da ne. Vpraša zakaj, pa reče eden, mi imamo samo dolžnosti drugega nič ni urlaub. Potem nas obrne nazaj in pravi magar še dve uri tako maširamo. Eni so potem začeli peti kar sredi vrste, samo 15 spredaj ne. Te je obrnil in poslal nazaj v kasarno. Mi smo pa korakali še naprej. Potem smo pa še mi začeli toliko pet da smo šli še mi nazaj. Popoldne so nas pa uzmerjal in da smo uporniki. Lojtnant je reku da so dali to naprej na diviz. komando. Pa nebo nič iz tega samo za sigurne nas nimajo. Ta teden smo mislili da bomo šli naprej ker smo bili pri zdravniku pa za enkrat ne kaže.«

Objavljeni so tudi prispevki nekaterih slovenskih vojakov, ki jim je uspelo prebežati iz nemške vojske v partizane.

Dušan Majnik (Po – str. 29)

»(...) in potem smo bili izdani kot da zbiramo denarno podporo za O.F. dne 30. julija 1942 so me aretirali v Hofgasteinu in me odpeljali v Markt Pongau čez dva dni so me prepeljali na Jesenice na gestapo, bival sem nekaj časa v Begunjah potem so me dali v delavsko komando Št. Vid pri Ljubljani. Tako, da sem šest mesecev bil v Spitalu. Življenje pri Begunjah je bilo obupno, delali smo od jutra do večera kot črna živina. Bilo nas je osem v vagonu in vsi so pobegnili v gozdove le jaz sem imel smolo, da so dan preje, ko sem imel namen v partizane prišli Nemci in moral sem v nemško vojsko. Poslali so nas v Romunijo na rusko fronto toda po devetih mesecih sem imel priložnost prestreliti si na desni roki prstanec in tako sem odšel nazaj v zaledje dne 1.12.1944 sem se pridružil našim partizanskim edinicam na Primorskem.«

Stanislav Zugwitz (Po – str. 29)

»Konec pomladi 1943 sem bil poklican na nabor, koncem 1943 pa nasilno mobiliziran v nemško vojsko. Najpreje sem šel na Bavarsko, kjer sem bil v roko ranjen od drobca protitankovske granate. Poslali so me na zdravljenje v Nemčijo, od tu pa sem le s težavo dobil dopust za Beljak. Na Gorenjsko takrat niso več dajali dopusta, ker je skoraj vsak, ki je prišel domov, odšel v partizane in se ni več vrnil k Nemcem. Nekako mi je uspelo, da so mi kot ranjencu v Beljaku le podaljšali dopust za Jesenice. Ko sem prišel semkaj sem se moral javiti na policiji in tu shraniti vojaško obleko. Razumljivo da tudi jaz nisem šel več nazaj, pač pa sem 15. septembra 1944 stopil v NOV.«

Jožef Koselj (Po – str. 29)

»Dne 12. jan. 1943 so me mobilizirali za delovno službo (Arbeitsdienst). Po 6. mesecih so me odpeljali v München in me preoblekli v nemškega vojaka. Poslali so me v Francijo kjer sem ostal do kapitulacije Italije. Odločil sem se, da pobegnem. Posrečilo se mi je priti srečno do Celovca. Tam sem se preoblekel in odpeljal proti domu. Med potjo so me zasačili, ker sem bil brez legitimacije. Odpeljali so me nazaj v Celovec, kjer sem bil zaprt 6 dni. 2 vojaka sta me peljala po vojaško obleko v drugi del mesta, a sem jim spotoma ušel in se vsedel na vlak, ter srečno prispel domov.

V NOV 9. novembra 1943. Prešernova brigada, od junija do septembra 1944 болоval, nato komanda gorenjskega vojnega področja.«

Marolt Jože, kmečki sin, Plešivec, r. 1924 (Po – str. 29)

»Doma sem delal vse do leta 1942. Leta 1942 so mi ustrelili Očeta Marolt Jože v Mariboru kot talca, Mater, brate in sestro so mi odpeljali v taborišče v Nemčijo. Mene so med tem časom pa poklicali da mi ne bo treba iti v taborišče kakor tudi Materi ter bratom in sestri, ako bi šel v vojsko. 8. junija 1942 so mi ustrelili Očeta, 10. julija 1942 so mene porinili v Arbeitsdienst, 4. avgusta 1942 so pa odpeljali Mater, brate in sestro v taborišče v Nemčijo. Jaz sem ostal v Arbeitsdienstu do 15. decembra 1942, kadar so me prisilili k vojakom kjer sem bil do Aprila 1943. od Aprila do Decembra 1943 sem bil v Nemčiji a Decembra 1943 pa do 10. Junija 1944 v zaledju Ruske fronte bil sem v delavskih bataljonih kjer smo večinoma popravljali ceste.

Junija 1944 sem dobil dopust samo do Celja ker me niso pustili domov. 10. Julija sem odšel iz kasarne in vstopil v partizane. V 2. četo 1. bat. II U.B. Lj. Šercerja.«

Samec Ivan, kmečki sin, Runtole, r. 1918 (Po – str. 30)

»Po končani državni meščanski šoli do 1939 delal doma na posestvu. 1939–1941 služil kadroviski rok v pešadijskem puku kraljeve garde v Beogradu. Po bombardiranju Beograda vrnil domov ter delal spet doma na kmetijstvu.

15. aprila 1943 sem bil prisilno mobiliziran v nemško vojsko, kjer sem delal rekrutacijo v Ukrajini. Radi umikajoče nemške fronte, katera se je približala do same Ukrajine sem bil še kljub tedajšnji nepopolni regrutaciji odveden v bližno frontno linijo, ter tam bil po par dnevih v mesecu sept. 1943 ranjen od Ruske artilerije. Od tedaj sem bil v bolnicah na Poljskem, Tirolu in končno v bolnici Novo-Celje kjer sem bil zopet v zvezi z terenskimi delavci O.F. Po zbolšanju rane sem od tam 20. avgusta 1944 ušel v NOV ter stopil kot borec v SUB T. Tomšič.«

Venceslav Grobotek (Po – str. 31)

»(...) Slovenci nismo prenesli, da so nas mobilizirali v nemško vojsko. Nihče od nas ni bil zato. Bila je pač prisila. Manj korajžni se proti temu niso upali upreti, ker so vedeli, da jih čaka smrt. Pet od nas in to

Franc Grbec, prometnik iz Domžal,
Kleindienst Rudi kmečki sin s Peračice,
Oblak Ludvik študent iz Tržiča,

Gladek Anton vajenec iz Sv. Ane pri Tržiču in jaz pa smo 30.10.1943 skrivoma brez orožja (drugače ni šlo) zapustili tisto nemško četo grenadirjev v Gaapu (Francija – pod Alpami) in se podali na slepo brez vsake zveze v partizane. Pri tem nas je vodilo dejstvo, da moramo čimdalj od kasarne. Dva od

nas sta iz šole znala kar dobro francosko, pa smo pri ljudeh iskali zvezo s partizani. Malo med njimi je vedelo za našo situacijo, zato ni šlo lahko, ker nam niso zaupali. Končno smo le prišli v neko vas, kjer nas je lepo sprejel župnik, pri katerem smo bili en teden. On nam je tudi dobil zvezo in smo tako prišli v enoto francoskih partizanov FFI in FTP. Skupno nas je bilo 48. Dokler sem bil tudi smo dvakrat šli v prehranjevalno akcijo. Neko jutro ko smo bili v vasi Mall valle pa smo bili popolnoma obkoljeni od kakšnih tisoč Nemcev. To je bila majhna vas kakšnih 50 km severno od Grenobla. Napram takšni množici sovražnikov in presenečenju odpor ni bil mogoč. Vsak se je branil kot je vedel in znal. Vsi, razen mene so bili zajeti in pobiti. Zmetali so jih v hiše in jih zažgali. Sotovariša Franceta Grbca, Antona Gladka so ujeli živa. Odpeljali so jih na sojenje, nakar so jih kot sem pozneje zvedel obesili.

Jaz sem do temeljev izkoristil starojugoslovansko obuko, bil sem namreč pri planincih na Bohinjski Beli pa tudi kar sem se navadil v nemški vojski, da sem se, med sklenjenim obročem Nemcev neopazno splazil skozi zasede in prišel najprej v redek nato pa v gost gozd. Pri plazenju sem vsak kamen preje preizkusil, da se ni majal, da ga ne bi sprožil po pobočju, in s tem zbudil pozornost zasledovalcev. Še isti dan sem prišel v dve uri spodaj ležečo vas. Tu sem se oglasil pri sirarju Oskarju, ki je bil tu naseljen Slovenec. Ko so Nemci odšli sva šla na pogorišče in ugotovila kaj so storili.

Čez nekako 14 dni sem dobil zvezo in se vključil v novo enoto, kjer so bili že tudi štirje Slovenci dezerterji iz nemške vojske. (...) Od tu smo se Slovenci, takoj ko so zavezniki osvobodili Francijo prostovoljno javili v Prekomorsko brigado.«

Alojz Razlag (Po – str. 35)

se je rodil leta 1919. Doma je bil iz Sitarovcev pri Ljutomeru. Bil je mobiliziran v nemško vojsko, a se je kot vojak v Franciji vključil v odporniško gibanje. Nemci so njegovo delovanje odkrili in ga 14. marca 1944 ustrelili v Besançonu. Pred smrtjo je zapisal:

»Dragi starši!

Sporočam Vam da se vidimo nad zvezdami

Prosim Vas ne pozabite

Danes sem dobil spovednika in sem se spoveda za vselej

Dragi starši odpuste mi če sem Vas gdaj razžalil

Spreimite pozdrave

in Sina

Aloiza Razlag«

Jože Soklič (Po – str. 37)

»Dne 22.8.43 sem bil nasilno mobiliziran od nemških oblasti in sicer na domu ob 4. uri zjutraj. Iskat so me prišli 4 vojaki.

Najprej sem bil na Jesenicah, potem so me odpeljali v Nemčijo v komando Norden k mornarici. Dne 10.9.1944 sem dobil radi smrti ženinega očeta 7 dni dopusta. Doma sem izkoristil priliko in dezertiral od nemške vojske v NOV in sicer k jeseniško-bohinjskemu odredu 1. bataljon 1. četa. Dne 2.11.1944 sem bil sojen od gestapa, da se me ustrelili.

Poznani ljudje so to videli, kaj se z menoj godi, ter so mi pomagali, da me niso ustrelili. Na Bledu sem bil v zaporu od 2.11.44 do 28.11.44. nato sem bil odpeljan v lager Salzburg na delo in sicer pod stražo. V lagerju sem bil od 28.11.44 do 13.2.45, nato sem bil odpeljan pod stražo v isto komando, kjer sem bil prej vojak v Norden. Tu sem bil zopet sojen, ker sem bil pripoznan kot saboter in bandit. Hoteli so me ustreliti ker so rekli, da drugega ne zaslužim. Prosil sem komandanta, naj vpraša na Bled kako je z menoj in na srečo ni bilo nobenega odgovora z Bleda, ker so bile vse veze pretrgane. Ta čas sem bil v zaporu. Takrat pa so Angleži zavzeli Hamburg. Ušel sem iz zapora in šel od Nordena do Hamburga peš. Pred Hamburgom so me ustavili Angleži in me vprašali od kod sem. Povedal sem, da sem iz Jugoslavije, nakar so mi dali potrdilo, s katerim sem se moral javiti v lagerju, kjer so zbirali Transporte za Jugoslavijo. V lagerju sem bil od 10.3.45 do 8.9.45.«

V knjigi *Bojna pot brigad, ustanovljenih v ZSSR, v bližini Moskve, v mestu Kolomno*, so zelo natančno opisani delovanje in boji teh jugoslovanskih brigad. V glavnem so bile organizirane iz slovenskih dezerterjev iz nemške vojske. Te brigade so v bojih od bolgarsko-jugoslovanske meje do Slovenije odločilno prispevale k zmagam narodnoosvobodilne vojske, še posebej pa pri preboju sremske fronte, aprila 1945. Zaradi obširnega opisa aktivnosti teh brigad navajam močno skrajšan potek borb Druge tankovske brigade.

Ivan Orehek

navaja, da je imela ta tankovska brigada pri preboju velike izgube:

»Takoj po formiranju brigade so nas iz Kolomne z vlaki prepeljali v rusko tankovsko taborišče Tesničevskaja pri mestu Tula. Tam so se začele vaje spet od začetka, tako da so se tovariši, ki so se v Egiptu privajali angleškimi tankom Stuart, morali v Tuli prekvalificirati v ruske tanke T34.

Najhujše je bilo v zimskih mesecih, ko smo v strašnem mrazu prevzeli od ruskih tankistov takrat najmodernejše tanke T34-85 s topom in dvema mitraljezoma. Spominjam se, da smo morali v tistih dneh zmrznjeni kruh žagati, če smo ga hoteli razdeliti in na ognju prepeči. Toda tudi najtežje je bilo za nami in po opravljeni brigadni vaji so nam povedali, naj se pripravimo za pot v Jugoslavijo. Čeprav smo odhajali na bojišče, smo vriskali od veselja. Na Topčideru smo opravili zadnje priprave na tankih za boj v Sremu.

S splavi so nas prepeljali v Zemun, od koder smo začeli pohod do Rume, začetek sremske fronte. Pri preboju te fronte smo sodelovali z XXI. srbsko divizijo. Po opravljenih pripravah smo se ponoči iz rajona koncentracije približali na položaje pričakovanja. Zgodaj zjutraj naslednjega dne smo po močnem artilerijskem in letalskem pripravljalnem napadu zasedli začetne položaje. Ob krvavo rdeči sončni zarji smo začeli bitko. Mesece utrjenja obrambne linije je bilo prebite v nekaj dneh. Preboj je trajal približno teden dni. V tem času smo imeli velike izgube, še več izgub pa je imel sovražnik. Po bitki smo se zavedali, da je pot v Slovenijo še dolga in da moramo priti tja kar najhitreje. V tej brigadi se je borilo dve tretjini Slovencev. Ker smo zelo dobro poznali Hitlerjev militarizem, smo vedeli, da je prišel čas, da moramo »nadljudem« dokazati, da smo hrabri narod. Po preboju fronta smo se približali Vinkovcem. Jurišali smo na mesto. Spopad je bil srdit in neusmiljen. Na obeh straneh je bilo veliko žrtev. Po nekaj dneh je izgubil naš bataljon tretjino tankov, med njimi tudi mojega. »

Tovariš Orehek je po prevzemu novega tanka takoj nadaljeval z brigado, sodeloval v bitki za Zagreb, nadaljeval za Slovenijo in končal svojo pot v Trstu.

Leopold Kopač – Lev

Podatki, ki jih navajam v zvezi s Kopačem, so pomanjkljivi, kajti ob informbiroju so ga zaprli, sledilo je prestajanje kazni, pobeg v tujino in smrt. Tako so podatki, ki jih je takrat opisal, zbledeli. Pričujoči opis so izjave, ki sem jih dobil od njegovih sorodnikov.

Moj pokojni svak je služil nemško vojsko v Franciji, nekje na zahodni obali Atlantika. Dezertiral je in se priključil francoskemu odporniškemu gibanju. Po bojih ob izkrcanju anglo-ameriške vojske v Normandiji so Slovence, ki so dezertirali iz nemške vojske, prevzeli Angleži. Ob ustanovitvi prekomorskih brigad je bil Kopač dodeljen Peti brigadi. Ker je v Kraljevini Jugoslaviji že odslužil vojaški rok in mu je bil v rezervi dodeljen oficirski čin, je postal komandir jurišnega bataljona. Njegova brigada je takoj po izkrcanju v Dalmaciji vodila zelo težke boje v Bosni in Liki. Spominjam se, da je večkrat omenjal boje za Bihać in Gospić. Po pripovedih njegovih soborcev je bil Lev

sposoben vojaški starešina, hraber in predvsem vzoren tovariš. Njegov prijatelj, tudi vojaški poveljnik, mi je nekoč dejal, da bi Lev Kopač, če bi bilo treba, sezul tudi svoje čevlje in jih dal soborcu. Za tiste čase je imel le nekaj napak, ki pa so bile usodne za njegovo življenje. Bil je preveč pošten, preveč naiven, verjel je tudi vsakemu vse in se na politiko ni spoznal čisto nič. Nikoli ni bil niti član Partije.

Ker je bil velik prijatelj živali in vzoren lovec, so ga po demobilizaciji postavili za upravnika živalskega vrta v Ljubljani. Njegov hobi pa je bil tudi popravljanje starih avtomobilov. Tako je iz »jame« v Ljubljani, kjer je ležalo nešteto raznih trofejnih starih avtomobilov, iz njihovih delov sestavil takrat najmanjši avto topolino. Popolnoma ga je usposobil za vožnjo. V času informbiroja je nekega dne prišel k njemu (ali pa sta se morda slučajno srečala) takrat eden najvišjih funkcionarjev Ozne. Kot lovca sta se verjetno spoznala pri lovu. Leva je takrat namreč poznalo več bivših partizanov, ker je kot eden redkih iz odpadnih delov naredil avto, kar pa je bila za tiste čase prava posebnost. Vsakomur je ustregel, če ga je le prosil za kakršen koli prevoz. Oznovec je omenil Levu, da mora takoj v Mursko Soboto na dogovorjeni lov z drugimi lovci in da trenutno nima prevoza. Prosil ga je, da ga s topolinom pelje v Mursko Soboto. Kljub dejstvu, da je bila njegova žena (sestra moje žene) s težko bolnim dojenčkom na zdravljenju v Dalmaciji, mu je Lev takoj ugodil in ga odpeljal v Mursko Soboto. Tam ga je odložil in se takoj vrnil v Ljubljano. To se je dogajalo februarja 1949. Ker ni bilo nikogar doma, je prespal pri družini moje žene, tudi zato, ker je vedel, da ima ona telefonsko zvezo s sestro. Drugo jutro je odšel na delo. Kmalu za tem pa so organi Ozne obiskali mojo ženo in od nje zahtevali vse mogoče podatke o Levu. Njega so medtem že aretirali, verjetno v službi. Več kot leto dni ni nihče vedel, kje se nahaja. Takoj naslednji dan pa je Radio Ljubljana med poročili sporočil, da je iz Ozne Ljubljana pobegnil na Madžarsko njihov član in funkcionar Albert Svetina in da v imenu informbiroja v slovenskem jeziku na Radiu Budapest dnevno v poročilih napada Komunistično partijo Jugoslavije.

Po preteku treh let so tega vrlega »informbirojevca« odpustili. Ni se branil nobenega dela in je vsakomur pomagal tudi pri najtežjih delih. Toda o Partiji in informbiroju je vedel le toliko, kot se jaz spoznam, na primer, na budizem. Ko mi je spomladi na vrtu pomagal pri delu in si slekel srajco, sem opazil, da ima na hrbtu in prsih čudno nagrbnčeno kožo. Vprašal sem ga, kaj se mu je zgodilo. Hitro mi je odgovoril, da je v zaporih imel neko kožno bolezen. Na kopanju smo opazili, da nima nohtov na nogah. Odgovoril nam je enako kot ob prejšnjem primeru s kožo.

Zaposlil se je v gospodarstvu. Toda za najmanjšo napako, ki mu jo je kdo očital, se je stresel in pomislil, ali bo moral ponovno pretrpeti in doživeti to, kar je že pretrpel. Bil je dnevno zasledovan, madež informbirojevca ni izginil, temveč ga je nosil dalje. Seveda ni bil niti član Partije, še manj pa informbirojevec, napravil je samo uslugo svojemu kolegu s tem, da ga je peljal v Mursko Soboto na lov.

Kmalu se je odločil in pobegnil najprej v Francijo in nato v Nemčijo, kjer je umrl leta 1983. Pred pobegom je prišel k nama z ženo po slovo in nama povedal vzrok za svojo odločitev. Slekkel je srajco in nogavice. Povedal nama je, da je skoraj leto dni preživel v samici v zaporu, kjer so ga vsak dan mučili. Rablji so imeli bič, ki je imel na koncu vrvice pritrjen trd predmet z grobimi štrlečimi izrastki. Ta predmet mu je ob vsakem udarcu strgal s telesa kožo in meso. Brez nohtov na nogah pa je ostal, ker so mu jih med mučenjem enostavno populili.

Očetov madež se je prenesel celo na nedolžne otroke. Obema fantoma kljub študiju v domovini prihodnost ni bila zagotovljena. Starejši Matjaž je danes na Švedskem že dolgo let spoštovan poslovnež. Mlajši Ljubo je doktor elektronskih znanosti in med vodilnimi inženirji pri italijanskem trustu za elektroniko. Kot vrhunski strokovnjak skoraj vsak mesec potuje v Ameriko, kjer je pri tamkajšnjih kooperantih zelo zaželen gost. Pa tudi z novim predsednikom ZDA, Georgem Bushem, je dober prijatelj.

Knjiga *Mobiliziranci* obsega več kot dvajset pričevanj štajerskih in gorenjskih fantov, mobiliziranih v nemško vojsko. Njihove izpovedi podajam v skrajšani obliki oziroma izvlečkah (navedenih s kratico M – str.).

Franček Bauman (M – str. 5–16)

»Bili smo rosno mladi in prepuščeni sami sebi. Kateri vojni val je koga zajel, tisti ga je pogoltnil. Ni bilo človeka, ki bi mi bil svetoval, kam naj bi šel, če ne v nemško vojsko, v katero sem bil vpoklican!

(...) Sredi noči so nas odgnali na železniško postajo in nas zaprli v vagon, čez pol ur smo se peljali proti Avstriji, naslednji dan pa so nas iztovorili v češkem Lundenburgu. Takoj se je začel vojaški ples, ker so Nemci na ruski fronti zaradi močnih pritiskov Rusov potrebovali veliko vojakov. Večinoma smo vadili z orožjem, priganjali so nas, da me je bolela vsaka mišica.

(...) Nato so me poslali v Lublin na Poljskem. Tam sem ostal do junija 1944, ko so me zajeli Rusi. Leto in pol sem živel med Poljaki in se z njimi prav dobro razumel. Imel sem prijatelje in prijateljice in bil zato med Nemci slabo zapisan, »du ferfluhte bandit,« so mi rekli.

Nekega dne so na strelišče pripeljali v raztrgana oblačila odetega moškega z dolgo brado. Ubežnika iz nemške vojske, ki se je skrival po Poljski, a so ga Nemci našli. Jama je bila izkopana in ob njej zabiti kol. Morali smo stati okrog morišča in gledati, kaj se zgodi z dezerterjem. Privezali so ga h kolu. Bil je tako slab, da ni mogel stati. Najprej je govoril oficir, nato mu je duhovnik dajal napotke. Potem so mu zavezali oči. Deset vojakov je stalo v vrsti, podoficir je poveljeval: »Puške polni! Pripravi se na strel! Streljaj!« In človeka ni bilo več. Tako so Nemci svojim vojakom vcepljali strah v kosti.

(...) V začetku junija 1944 smo končali kopanje obrambnih jarkov. Prepričan sem bil, da se bo naša enota, ki ni bila borbena, pravočasno umaknila, pa sem se grdo zmotil. Sami sebi smo kopali grobove. Tri dni, preden so prišli Rusi, so se vsi rodovi SS in SS-policije ter druge vojske noč in dan vozili skozi Lublin, nato je bilo mirno. Nas iz zaledja so pustili na okopih, da bi zadrževali Ruse, medtem ko so se borbene enote zadaj utrjevale. Prepustili so nas na milost in nemilost Rusom. Nekateri so se zagrizeno borili in tako smo zdržali tri dni.

Med boji sem s konjema z vozom, na katerem je bil narisana rdeči križ, vozil k strelskim jarkom strelivo, nazaj pa ranjence. Med eno od voženj nazaj s frontne črte je poleg voza z ranjenci udarila granata. Pometalo nas je na vse strani, pobrali smo se in se hitro odpeljali do zaklonišča. Vozili smo se skozi razrušeno mesto, v katerem so na ulicah ležali mrtvi ljudje in konji. V zaklonišču v samostanski kleti je bilo blizu tristo ranjencev.

Ob treh popoldne sem ravnodušno splezal na prosto, ruski vojak pri kamionu pa je zakričal: »Fric, Fric, jop tvojo mat, Fric!« Potegnil je pištolo iz toka in šel proti meni. Mižal sem in čakal, kdaj bo počilo. Pa sem zaslišal krik: »Idi suda!« Šel sem proti njemu. Še preden me je pretipal, ali sem oborožen, sem mu moral dati svojo ročno uro, vzel mi je tudi očetovo srebrno uro in cigaretno dozo. Gnal me je nekam in takrat sem videl, kaj se je dogajalo prejšnjo noč. Vsepovsod so ležali mrtvi. Peljal me je k oficirjema, nato pa k drugim ujetnikom. Dal mi je celo cigareto iz moje cigaretnice. Potem so nas uvrstili v kolone in nas brez hrane in vode vodili v ujetništvo.

(...) Pri Kijevu nas je bilo okrog 50 tisoč ujetnikov. Iz Kijeva so ujetnike vozili v taborišča po vsej Rusiji. Jaz sem bil v transportu za Zaporožje, kjer smo obnavljali tovarno.

Konec oktobra ali v začetku novembra 1944 so tiste, ki smo se javili za jugoslovansko, Titovo vojsko, prepeljali v Moskvo. V vagonih je bila huda žeja, za hrano so nam dali posušene ribe brez kruha, vode pa ne. V Moskvi smo videli ognjemete, ki nas niso zanimali, ker nas je zeblo, da nismo čutili nobenega uda več. Pa nas niso poslali v Jugoslavijo, ampak v kolhoz na delo. Gozdna in gradbena dela smo opravljali. Niti minute nisi smel mirno stati, ker bi ti lahko zmrznile noge. Napadle so nas tudi uši. Ko je bilo hladneje od minus 32 stopinj, smo bili v baraki, sicer pa smo delali; stražarji so to skrbno preverjali na termometrih.

(...) Okoli 1500 nas je prišlo v taborišče, čez pol leta pa nas je bilo za delo sposobnih še samo okrog petsto. Bil sem v bolnici in preboleval malarijo, ko sem zvedel, da gremo domov. Tako slaboten sem bil, da se ne spomnim, kdaj smo se odpeljali proti Madžarski. Iz Madžarske so nas odpeljali v Avstrijo. Bil sem že skoraj doma. Treba je bilo samo priti prek Mure.

(...) Previdno sem hodil proti domu. Kaj naj naredim, če najdem doma tuje ljudi? Zdelo se mi je, da so bili to najtežji trenutki mojega tavanja po svetu. Ves premražen, nag in bos sem stal pred domačim pragom in v meni je kljuvalo.

Bilo je okrog četrte ure zjutraj, julija leta 1946. Hiša je stala ob gozdu, drevesa so rasla skoraj do praga. Usedel sem se ob robu gozda in premišljeval. Preudarjal sem, pa mi ni prišlo nič pametnega na misel. Okoli hiše je bilo še mirno. Privoščili so si daljši počitek, ker je ponoči deževalo, sem sklepal. A kdo? To moram ugotoviti. Splezal sem na kozolec in gledal skozi špranjo. Nisem dolgo čakal, ko je zaškrtal ključ v vratih. To so bili izredno napeti trenutki. Vrata so se odprla in na pragu so se pojavili mama. Tista mama, od katere sem se poslovil pred štirimi leti.«

Tone Logar (M – str. 17–47)

»Prvič sem moral zapustiti dom in oditi v neznane tuje kraje, ko še nisem dopolnil 18 let. 7. julija 1942 sem bil poklican v RAD (Reichsarbeitsdienst), po vojaškem vzoru organizirano nemško obvezno delovno službo. Čeprav se je po vojni in do današnjih dni pisalo, da je obstajal možnost vključevanja v NOV že v prvih vojnih letih, ni bilo tako. V letih 1942 in 1943, ko so se na Štajerskem pričeli vpoklici, se jim je odzvala večina, tudi levo usmerjeni in celo sorodniki komunistov, ki so pobegnili v gozd že ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo junija 1941, da so se izognili zanesljivim aretacijam in taboriščem.

(...) Konec novembra 1942 sem bil iz RAD odpuščen, ob prihodu domov pa me je že čakal poziv za nemško vojsko. Tako sem se 9. decembra 1942

znašel z drugimi štiridesetimi fanti iz Zasavja v Böblingenu, podeželskem kraju južno od Stuttgarta.

Koliko tisoč mojih kolegov, tudi precej dobrih in dragih prijateljev pa je za vedno ostalo v tujini, za tuje, nam nerazumljive interese in ambicije. Ti so oropani vsega, kar lahko mi uživamo, omahnili so v smrt, še preden so lahko začutili toplino telesa ljubljenega dekleta, o čemer so sanjali in hrepeneli v samotnih in tihih nočeh na straži ter pod točo granat in bomb v strelnih jarkih.

(...) Prav tako na zunaj malo opazna posledica, ki me je precej zaposlovala, je bil občutek krivde nekaterih udeležencev vojne. Gre za vedno glasnejši glas vesti, še posebno na stara leta, ko se bliža trenutek, ko bo treba opraviti obračun s samim seboj, za verne in tiste, ki jim je vera še vedno v podzavesti, čeprav to tajijo, tudi obračun z Bogom. Posledica glodanja vesti so neprespane noči, nočne more, prikazovanje žrtev v sanjah, čeprav so likvidacije odredjali ali izvajali iz prepričanja ali po nalogu. Nekaj takih ljudi, tudi vojnih žrtev, sem poznal, pekočo vest so poskušali utopiti v alkoholu in takrat so povedali marsikaj, česar sicer ne bi. Eni so končali v umobolnici, drugi so naredili samomor. Med kolegi takega primera ne poznam. Vsi meni znani likvidatorji so izhajali iz vrst represivnega aparata NOV.

Sam takih težav nimam, imam mirno vest in mirno spanje. Res pa je tudi, da nikoli nisem bil v položaju, ki bi od mene terjal ukrepanje v nasprotju z vestjo in mojimi moralnimi načeli. Seveda tega ni razumeti tako, da sem na fronti streljal v zrak, kot je marsikdo trdil po vojni in trdi še danes, to v tankovskih enotah pač ni bilo mogoče. Sem pa v dveh primerih z odločno intervencijo preprečil poboj zajetih zavezniških vojakov, takšno pobijanje je bilo po nemških vojaških predpisih HDV (Herres Dienstvorschrift) najstrožje prepovedano in kaznivo, a če ne bi reagiral, bi se zgodilo. V prvem primeru sem preprečil, da bi naš podoficir v afektu postrelil ujetnike. V drugem primeru pa so se nad ujetniki hoteli znesti pod vplivom alkohola.

(...) Moja popotovanja od 1942. do 1945. leta:

(...) - maj 1945: preboj iz obkolitve jugovzhodno od Moravske Ostrave. Kapitulacija in rusko ujetništvo južno od Prage. Prehodna ujetniška taborišča: Veterny Jenkov, Nemecki Brod, Brno.

- junij 1945: železniški transport iz Brna prek Budimpešte, Bukarešte do Constance ob Črnem morju, z ladjo do Sevastopola na polotoku Krimu in nato do taborišča Simferopolj v osrednjem območju Krima.

- oktober 1945: odpust jugoslovanskih in francoskih državljanov (iz Alžacije in Lotringije) iz ujetništva in s transportom prek Ukrajine proti zahodu.

Z istim transportom so šli domov tudi težko bolni in za delo nesposobni Nemci in Avstrijci.

- november 1945: iz prehodnega taborišča Marmora Siget skozi Romunijo in Madžarsko v Jugoslavijo. Prehod madžarsko-jugoslovanske meje 3. novembra – Subotica.

- 8. november 1945: vrnitev domov v Zagorje.

(...) Ko sem po končanem vojaškem usposabljanju junija 1943. leta prišel domov na dopust, za pobeg v partizane še ni bilo realnih pogojev. Tudi če bi bili, v meni takrat še ni dozorelo prepričanje, da je moje mesto med njimi. Partizani so namreč izvajali sabotaže, takoj zatem pa so se umaknili na varno, civilno prebivalstvo, ki ga niso bili sposobni zaščititi, pa prepustili nemškim represalijam.

Da bi lahko bil sprejem v Jugoslaviji drugačen, kot smo pričakovali, smo najprej slišali na poti skozi Madžarsko. Na železniških postajah, kjer se je vlak ustavil, so nas madžarski vojaki nagovarjali, naj pravočasno pobegnemo, ker nas bodo v Jugoslaviji vse pobili. Veliko jih je takrat resnično zbežalo z vlaka.

(...) Slovenci smo bili ob takih vesteh zelo vznemirjeni, precej smo razpravljali in ugibali, kaj naj storimo. Vedeli smo, da na Madžarskem ne moremo ostati, ker ne znamo madžarskega jezika. Gremo domov, pa naj se zgodi, kar hoče, smo sklenili. Imeli smo mirno vest in bili prepričani, da se nimamo česa bati. Prehod madžarsko-jugoslovanske meje in predaja ujetnikov jugoslovanskim oblastem sta potekala brez zapletov. Iskali so samo banatske Nemce in jih takoj nagnali nazaj čez mejo. V Subotici so nas pošteno očistili mrčesa in nas nasitili.

Drugi dan po prihodu v prehodno taborišče v središču Subotice so me poklicali na daljši razgovor k jugoslovanskemu kapetanu z modrimi našitki (takoj mi je prišlo na misel, da je bila modra barva v Rusiji rezervirana za politične). Razgovor je potekal v na videz sproščenem ozračju, čeprav sem se zavedal, da je to zaslišanje, ker sem bil v ujetništvu tolmač.

(...) Prvi mesec po vrnitvi domov sem doživljal najtežje trenutke v mojem življenju. Toliko ponižanj in razočaranj, kot sem v tistih dneh, nisem doživel še nikoli. (...) Domov sem prišel prav v času največje partizanske evforije, le nekaj dni pred volitvami, ki so bile na Martinovo nedeljo, 11. novembra 1945. leta. Ob navdušenju nad partizansko zmago sem imel občutek, da se me sramuje celo lastna mati – partizanka.

Bil sem obdolžen, »da klevetam Sovjetsko zvezo«, ker sem dvema predvojnima znancema povedal, da v Rusiji ni tako, kot pišejo naši časopisi. Na milici so me poučili, kako stoje povsod po SZ lepe palače in kako lepo da je tam. Imelo me je, da bi jim rekel, »da oni že vedo kako je, ker so bili tam«, pa sem se

obvladal, ker jih je že tako pomočnik komandirja komaj zadrževal, »da mi niso osvežili spomina« s pretepanjem.

Tudi prej sem razmišljal o samomoru. Trdno sem bil odločen, da si požemem kroglo v glavo, če bi postal težek invalid, odvisen samo od tuje pomoči. Zavedal sem se, da nimam doma nikogar, ki bi lahko skrbel zame, oče je bil težko bolan, pričakoval je mojo vrnitev in januarja 1946. leta umrl, za mamó sem bil od poletja 1944. leta prepričan, da je mrtva, pa se je po osvoboditvi vrnila domov iz partizanov.

(...) Nisem se mogel zaposliti niti kot pomožni delavec v rudniški elektrodelaavnici, ampak le v jami. Za zaposlitev bi moral prinesiti potrdilo sindikata, njegov predsednik pa me je takoj postavil na trdna tla: »Kurba švabska, pojdi v jamo, še to delo je zate predobro!« Upal sem, da bom lahko nadaljeval študij, ki sem ga želel pričeti že 1940. leta. Šel sem v jamo, druge izbire ni bilo, oče je bil na smrtni postelji, treba je bilo preživeti! V rudniku sem leto dni delal na najnižje vrednotenem delovnem mestu rudarskega tekača. Uteho pa sem našel v delu in pozneje v športu.

(...) Bil sem na dnu, razmišljal sem, kako so te Nemci cenili in spoštovali, če si bil dober vojak, sposoben in pošten, prav tako tudi Rusi, čeprav si jim bil izročen na milost in nemilost. Doma, kjer te najboljše poznajo, pa si naenkrat nič, izdajalec svoje domovine, zapuščen od vseh, ki so ti kaj pomenili. Se tako splača živeti?

Na prireditvi Slovenske demokratične zveze v dvorani Slovenske filharmonije v Ljubljani spomladi leta 1991 je nekdo izjavil, da je vse tiste, ki so se odločili drugače kot on, ki je bil v NOB, lahko sram. To me je zelo razburilo, zaprosil sem za besedo in jo tudi dobil. Vstal sem in govoril glasno, čustveno in prizadeto, predstavil sem se, potem pa rekel: »Jaz sem eden izmed tistih, ki naj bi jih bilo po besedah predgovornika sram. Javno izjavljam, da me ni prav nič sram, ker me nima zakaj biti. Čeprav sem kot 18-letni mobilizirani Spodnještajerec prisegel Hitlerju, kar je še danes po mnenju nekih neodpuštljiv greh, sem ostal pošten, kjerkoli sem hodil. Pa sem prehodil precej sveta. Tu pred vami izjavljam, da lahko z mirno vestjo pridem v tiste tuje kraje, kjer sem bil, povem kdo sem in vsakemu pogledam v oči. Prepričan pa sem, da si marsikateri od tistih, ki so bili v NOB, ne upa pogledati v oči domačim ljudem. Ker so jim lagali.« Odziva ni bilo!«

Alojz Žibert (M – str. 47–83)

je 100-odstotni vojni invalid in pravi rekorder v neprekinjenem vojskovanju. Statusa vojaškega invalida mu niso priznali, ker je bil v nemški vojski. Bil je

eden izmed najbolj vztrajnih in zagrizenih borcev proti krivicam, ki so se neprestano dogajale mobilizirancem. Gospod Žibert je tudi avtor knjige *Pod Marijinim varstvom*, ki je dopolnjena izšla v ponatisu.

Po *Arbeitsdienstu* v Nemčiji je moral brez dopusta na rusko fronto, v Novgorod, Volensk v Ukrajini, kjer je bila Stalinova linija.

»(...) Pred Kijevom smo stražili progo. Z domačini smo bili v dobrih odnosih. Dali so nam stvari, ki smo jih potrebovali. Mi smo jim prinesli saharin in moko, kakršne še videli niso, in bili so zelo veseli. Ko se je fronta približevala, so nam rekli, da nas bodo spravili v partizane. Štirje Slovenci smo se dogovarjali o vseh podrobnostih, ker smo se razumeli z domačini. Dogovorili smo se, da nas bodo napadli, a prosili smo jih, naj naših nemških kolegov ne pobijejo, ampak samo uprizorijo napad, pri katerem bi nas ujeli. Tako tudi naši doma ne bi imeli težav. Vse je bilo dogovorjeno, a je Slovenec, ki je iz tabora šel po Ruse, malo preveč »Marija k sebi naredik« – pobral nekaj ur, brzostrelko in daljnogled. Nemci so začeli raziskovati primer, budnost se je povečala. Ugotovili so, da sem bil jaz v času kraje na straži. Potem je šlo zelo hitro. Nekaj časa sem se še izgovarjal, da nič ne vem, potem so pričale priče, ki so slišale, da je šel nekdo ven. Kako to, da jaz tega nisem slišal? Brez zaslišanja mi je oficir izrekel sodbo v imenu nemškega rajha in firerja: smrt z ustrelitvijo, ki bo opravljena naslednji dan. Doma pa bodo dobili obvestilo, da sem pogrešan.

Pri mojih doma so res dobili obvestilo, da sem pogrešan, a mene so v resnici zaprli v klet, kjer naj bi počakal na eksekucijo. V zaporu sem si izbral kamen, v katerega sem se nameraval z glavo zaleteti, preden bi me odvedli na strelišče. Tako bi udaril, da bi se glava raztreščila.

A samomora mi na srečo ni bilo treba delati. Rusi so namreč začeli bombardirati. Zunaj so nemški vojaki brezglavo tekali in iskali primerno zatočišče. Iz gneče sem slišal, kako je nekdo nekaj zavpil po slovensko. Zakričal sem za tistim glasom. Naj me rešijo, sem se drl. Pritekli so in s kolom odstranili rešetke na oknu in me rešili iz kleti. Rešitelji niso bili iz naše divizije. Vprašali so me, kaj sem delal notri, odgovoril sem, da sem v kleti pospravljaj in so se za menoj zaklenila vrata.

Bil sem zunaj, moral sem oditi čim dlje stran. S tovarnjakom sem se z nekimi vojaki umaknil z bombardiranega območja. Pridružil sem se nemški enoti, kjer me niso poznali. Na uniformi nisem imel oznak. Jaz pa sem se delal norega, da me ne bi vrnil v divizijo, kjer sem bil obsojen na smrt. Na vprašanje, kaj sem tam delal, kje sem bil, sem odgovarjal: »Ih šise.« Ko so vprašali, kdo je moj komandant, sem odgovoril: »Her oberlojtnant.« Smejali so se, nato pa odločili, naj ostanem pri njih. Dobil sem drugo uniformo, orožje in

nove dokumente, postal sem tankovski grenadir. Čistil sem tanke, prinašal gorivo, oficirjem loščil čevlje. Dober mesec potem pa sem šel spet na fronto.

Ko je bila fronta prebita, smo ob umiku skozi Ukrajino videli, kako je gorelo desettisoče ljudi, ki so jih iz avionov posipavali s fosforjem.

11. avgusta 1944. leta sem bil ranjen. Potem sem ležal v raznih bolnišnicah, nazadnje sem se kot ameriški ujetnik zdravil v Ameriki. Tam so me naši pregovorili, naj se vrnem domov. Vračal sem se v spremstvu jugoslovanskega vojaka, ki me je celo pot po tujini božal in lulat dajal. Ko pa sva se z vlakom pripeljala na našo stran predora, mi je rekel: »Svinja, dol!« Naši vojaki so se norčevali iz cevki, ki so mi štrlele iz telesa. V Kranju so me nato ponoči prevezovali, da ne bi oblastniki videli, da mi pomagajo. Ilegalno smo nabavljali zdravila, ker se za to ni smelo vedeti.«

O bednem položaju bivših nemških vojakov je gospod Žibert pisal številnim institucijam in tudi najvišjim državnim funkcionarjem. Že leta 1947 je pisal Titu in mu opisal odnos do bivših nemških vojakov. Spravljene ima tudi vse odgovore. Pisal je še jugoslovanski zvezni skupščini, zveznemu izvršnemu svetu, zveznemu sekretarju za zdravstvo in socialno politiko, zveznemu uradu za predloge in pritožbe, zvezni borčevski organizaciji, zvezni organizaciji Rdečega križa, slovenski republiški skupščini, izvršnemu svetu, uradu za predloge in pritožbe, slovenskemu Rdečemu križu, slovenski borčevski organizaciji, zavodu za socialno zavarovanje, Edvardu Kardelju in bil tudi pri njem, Mihi Marinku, Josipu Vidmarju, Pepci Kardelj, Francu Popitu, Vidi Tomšič, Leskošku Luki, Janku Rudolfu in drugim.

Na Štajerskem, v Braslovčah, je začel zbiranja Martin Marolt z nekaj kolegi že leta 1952. Povezali smo se in organizirali zborovanja mobilizirancev. Prva so dovolile uprave za notranje zadeve. Udeležba je bila ogromna tako na Štajerskem kot na Gorenjskem. Zapisnike je bilo treba poslati Udbi, partijskemu komiteju in notranji upravi na občini, čeprav na teh zborovanjih nismo govorili nič političnega, ampak samo o tem, kako si pomagati pri delovni dobi, pri ortopedskih pripomočkih, zdravstveni zaščiti in kako pomagati stoodstotnim invalidom brez dohodka. Tri sestanke so dovolili, potem pa jih prepovedali in nas nekatere organizatorje zaprli.

»(...) V pismu Titu leta 1953 sem navajal podatke, da je v Sloveniji iz vrst mobiliziranih približno devet tisoč invalidov, od tega dve tretjini nad petdesetodstotnih, in da je nekaj tisoč padlih. Na to pismo mi iz kabineta maršala niso odgovorili. Na pismo, datirano z 19. aprilom 1954. leta, ko smo državni sekretariat za občo upravo in proračun v Beogradu obvestili, da se bomo v zvezi s

tem direktno obračali na ZRN, je po desetih dneh prispel odgovor, da prošnji mobilizirancev in invalidov ni mogoče ugoditi, »v nobenem primeru pa ni dopustno, da bi naši državljani dobivali kakršnokoli pomoč od neprijatelja za služenje v njegovi vojski.

Tudi denarja nismo smeli vzeti, čeprav so ga bili Nemci takrat pripravljeni dati. Dr. Milan Batoš, zvezni poslanik v tujini, je v Ljudski pravici 10. avgusta 1955, številka 186, napisal v članku o nemških pokojninah, da imamo naposled do Nemčije še nekatere terjatve, o katerih se doslej še ni pogajalo, Nemčija pa da je pripravljena izpolniti svoje obveznosti. Nato precizira, da gre prav za socialno zavarovanje tistih jugoslovanskih državljanov, ki so bili na okupiranem ozemlju mobilizirani v nemško vojsko in so med njo postali invalidi, ali sorodnike padlih. Tudi od tega ni bilo nič. (...) Leta 1963 je izvršni svet Slovenije, podpisana je bila Ela Ostank, odgovoril, da nimajo denarja za žrtve nemške vojske, če bi ga imeli, pa bi ga raje namenili za kaj drugega. Leta 1975 je bila Kardelju, Marinku, Leskošku in Titu ponovno predložena celotna problematika mobilizirancev z vsemi našimi težavami, o tem, kako smo mi, ki smo bili po službah, zbirali prispevke za tiste, ki se niso mogli preživljati. Kabinet predsednika Tita, podpisana je bila Leka Ilič, in Skupščina republike Slovenije sta mi 1975. leta odgovorila: »Nobene osnove ni, da bi kot invalidi iz nemške vojske bili deležni enakih pravic, kakor jih imajo borci NOB.« V nadaljevanju pa piše, da se jim zdi neumestno sklicevati na prisilno mobilizacijo v nemško vojsko. »V času, ko ste odšli v nemško vojsko, je na Gorenjskem že bil organiziran močan odpor proti okupatorju,« so zapisali, kar pa ni držalo. To je priznal tudi general Dolničar, ki je rekel, da takrat odpor še ni bil zrel in so svetovali fantom, naj gredo v nemško vojsko. Za vse v gozdu niti ni bilo dovolj hrane in orožja. Rekli so, pridružili se nam boste, ko pridete na dopust.«

Franc Fideršek (M – str. 89–97)

»Vsi, ki smo bili prisiljeni služiti v nemški vojski, smo po vojni pogosto poslušali očitajoča vprašanja: Zakaj pa nisi dezertiral? Večina tako vprašanih bi najbrž odgovorila, da ni bilo mogoče. Vendar bi bil to bolj izgovor kot odgovor. Vsak je imel možnost dezertirati ali se ne odzvati pozivu v nemško vojsko. A z veliko mero tveganja za svoje življenje ter za življenje in imetje staršev. Svoje življenje bi bil marsikdo pripravljen tvegati, mnogo težje pa je bilo potisniti v nesrečo starše, mlajše brate, sestre in vso domačijo.

Mobilizirancev je bilo največ iz revnih delavskih družin in kmečkih sinov. Tisti, ki so se vseeno odločili za tveganje, so ponavadi naredili tako, da je bilo videti, kot da domači nimajo s tem nobene zveze. Če je sin odšel v partizane,

so starši običajno prijavili policiji, da so ga »banditi napadli, zvezali in odvlekli s seboj«. Ali da je odpotoval od doma, se iz Gradca ali Dunaja še javil s kartico, potem pa od njega ni bilo nobenega sporočila več. V dokaz so seveda morali imeti kartico ali pismo. V takih primerih običajno proti staršem niso izvajali najostrejših represij.

Lokalne oblasti so Nemci obveščali tudi o prebegih na frontah.

Bil je čas totalne vojne, zato so dezterstvo brutalno kaznovali. Če so okupatorji ujeli partizana, so ga ustrelili kot talca, poslali v taborišče ali pa v kazanski bataljon s kančkom upanja, da bo preživel. Če je bil ta partizan ubežnik iz nemške vojske, pa ga je čakalo vojaško sodišče s klado in sekiro, ki je odrobila njegovo glavo. V vojnem času se vsako dezterstvo kaznuje s smrtjo. Razlike med vojskami so bile le v načinu izvršitve kazni. Za nesrečnike pa je tako vseeno, ali umrejo častno pred strelskim vodom ali dobijo kroglo v tilnik ali pa jim krvnik zadrigne vrv okoli vratu ali odseka glavo.

V letu 1942 je bil nacistični teror izredno močan.

Mobilizacija je pomenila rešitev, marsikje so bile postojanke OF varne prav zato, ker je na steni v hiši visela slika sina v nemški uniformi. Med mobiliziranci je bilo tudi več mladih predvojnih skojevcev in tudi partizanov iz 1941. leta. Večina je pokorno prišla na pozive in odhajala v vojašnice po vsej Nemčiji ter v priključene pokrajine. Vsak je odhajal s tihim upanjem, da se bo že nekako izmazal in se vrnil živ med svoje domače. Žal skoraj tretjini vpoklicanih to ni uspelo.

Na fronti prebegniti na nasprotno stran ni bilo lahko. Mnogi so poskus plačali z življenjem. Če je fronta mirovala, je bilo mogoče z veliko mero tveganja priti na nikogaršnje ozemlje in če nasprotni vojak na predstraži ni izgubil živcev, si prišel živ v ujetništvo. Toda za svojce takega Überlauferja je bilo enako, kot da bi doma odšel v partizane. Dvigniti roke med bojem je bil za vojaka čisti samomor. Videl sem več takšnih primerov, ko se ni vedelo, ali jih je podrla krogla od spredaj ali zadaj.

Na vzhodno fronto sem prišel konec julija leta 1943. Prav tedaj je ponehala propadla nemška ofenziva v kurskem kolenu in 3. avgusta se je nepričakovano začela sovjetska ofenziva. Bil sem v samostojnem pionirskem (pontonirskem) bataljonu. Prvih nekaj noči na fronti smo utrjevali prvo frontno črto. Delali smo od mraka do zore.

(...) Tisti večer smo se v vod naše desetine vrnili le trije. Naslednji dan smo morali z bataljonom v protinapad, da bi zadržali napadajoče množice rdečearmejcev in omogočili drugim enotam umik proti Harkovu. Oba starejša vojaka iz ostanka moje desetine sta bila ranjena, sam sem ostal z mitralje-

zom. Odvrigel sem ga. Nad glavo so mi letele ruske ročne bombe, počakal sem na bliske eksplozij in kot močerad urno izginil za črnim dimom smodnika. Pospešek mi je dajal večstoglasni huree za hrbtom. Kmalu sem dohitel zadnje bežeče nemške vojake, nekatere prehitel, padali so okrog mene, rdeči so kosi-li s strojnicami z leve in desne, vmes so treskale topovske granate in ozračje parali šrapneli. Tedaj nam je na pomoč priskočila narava, razdivjala se je ne-vihta in lilo je kot iz škafe, zato je za tisti dan ruski ogenj kmalu ponehal.

S trikom se mi je posrečilo prebiti se skozi zaporo mladih oficirčkov, ki so vojake z brzostrelkami podili nazaj v prvo linijo. Zmračilo se je in poiskal sem zavetje v prazni koči nedaleč od ceste, po kateri so se valile in po blatu gazile umikajoče se kolone vojakov. Ocedil sem vodo iz škornjev, ožel obleko in si napravil ležišče v kotu, trdno odločen počakati Ruse, saj se bodo Nemci pono-či umaknili in bom rešen.

Iz dremavice me je prebudilo rezko vprašanje, ali je kdo notri. Bil sem tiho. Tedaj posveti po prostoru pramen svetlobe. Ko se ustavi na meni, se oglasi divje vpitje, zakaj se nisem oglasil, da sem dezertter, da me je treba takoj ustreliti. Poskušal sem se karseda prepričljivo izgovarjati, nataknil sem si škornje in pred naperjeno brzostrelko vojaških policistov odšel ven, da bi me odpeljali pred vojaško sodišče. Pri prehodu čez cesto mi je pod kamio-nom uspelo pobegniti in vrnil sem se med vojake, ki so v blatu potiskali top. Policisti so spraševali po meni, toda od otopelih in utrujenih vojakov niso dobili odgovora. Pri topničarjih sem ostal do svita. Ob sončnem vzhodu so Rusi spet napadli. Zajela nas je brezglava panika. Zapodil sem se za drvečim vlačilcem, se oprijel ogrodja in skočil v keson ter ležal v njem na drugih voja-kih, ki so tako iskali kritja pred strojničnim in topovskim ognjem T-34. Ta vlačilec je bilo zadnje vozilo, ki je pobegnilo, še preden se je sklenil obroč okoli vasi.

V prvi polovici septembra 1943. leta smo pri mestecu Valki tostran Har-kova z ruskimi vojnimi ujetniki gradili obrambno črto. Nemška armada se je takrat nenehno umikala, zato je potrebovala delovno silo za gradnjo novih obrambnih linij. Na fronti smo več mesecev zadrževali vojne ujetnike. Čeprav so morali krepko delati, se jim je godilo neprimerno bolje kot pozneje v zaled-ju. Vsak nemški vojak je dobil deset ujetnikov in odmerjen obseg dela, ki ga je bilo treba opraviti. Zvečer je bilo treba ujetnike odpeljati nazaj v skupno tabo-rišče na prenočevanje. Da se ne bi med seboj preveč seznanili, je vojak pona-vadi vsak dan dobil drugo skupino.

Z ujetniki sem se dobro razumel. Med njimi so bili vojaki, ki so sodelovali pri osvobajanju Belgoroda in Harkova, zato me je toliko bolj zanimalo, kako

je bilo takrat na njihovi strani. Eden od ujetnikov je bil izredno razgledan. Sumil sem, da je častnik, morda celo komisar. Predlagal mi je, da bi skupaj našla priložnost za njegov pobeg, ne da bi zaradi tega bili v nevarnosti jaz in drugi ujetniki. Naslednji dan je predlagal, da bi z njim pobegnil tudi njegov prijatelj. Beg se ni posrečil.

(...) Potem nisem več mislil na beg. Upanje, da bom čez nekaj mesecev odšel s fronte na dopust, mi je 23. oktobra 1943. leta prekinila granata iz ruskega minometa, ki je samo za pol metra zgrešila mojo glavo, a me vseeno ranila. Po desetih mesecih zdravljenja v lazareti sem prispel domov in konec vojne preživel na napol osvobojenem ozemlju.«

dr. Bruno Hartman (M – str. 98–104)

»Druga svetovna vojna je bila izjemno obdobje za Evropo in Slovenijo, zlasti pa za Štajersko, kjer smo živeli v izredno težavnih razmerah. Mladi smo pod prisilo, ki se je ni bilo mogoče ubraniti, morali v nemško vojsko. Ko so med vojno in po njej te reči tehtali v Ljubljani, so to počeli iz drugačnega položaja: pod italijansko okupacijo je bilo življenje bistveno drugačno kot pod nemško. Pri nas bi si teže privoščili, da bi, kot v Ljubljani, na zvonik frančiškanske cerkve obesili jugoslovansko zastavo. Gestapovci bi tiste, ki so to storili, hitro polovili. Če bi jih ne dobili, bi se znesli nad talci in jih ustrelili. Strahotne številke o talcih, ustreljenih v Mariboru, pričajo, kakšnemu pritisku smo bili izpostavljeni.

Kot vojaki smo bili stalno v negotovosti, saj nisi nikoli vedel, ali boš drugo jutro še živel ali ne. To je bil pač vojni čas. Navsezadnje so bili taki reveži tudi domači ob bombardiranju ali če so se znašli med nasprotnima vojskama. Posebej strahotno so trpeli tisti vojaki, ki so bili dalj časa na fronti.

Bili smo zelo mladi. Ko sem se 1945. leta vrnil iz vojne, sem bil star toliko kot so fantje, ki zdaj služijo vojsko. Se pravi, da smo morali tegobe vojne prenašati še mlajši, kot so jih mladi armadni obvezniki v slovenskih dogodkih po 26. juniju 1991. Velikanska večina nas iz takratne Štajerske ni šla v nemško vojsko zato, da bi Nemčija in nacizem zmagala. Za to je bila le peščica tistih, ki so se imeli za folksdočkerje. Bežali smo ali poskušali priti na drugo stran, da bi se borili proti nacizmu in fašizmu na strani zavezniških čet.

V vojni se je bilo treba pravilno odločati. Mene so na primer silili, naj bi šel za oficirja. Imel sem maturo, najbrž sem imel tudi nekatere sposobnosti, ki so se jim zdele dovoljšne, da bi lahko bil oficir.

Te stvari seveda niso bile tako preproste, kot je slišati, ker se je bilo treba vendarle odločati v zapletenih situacijah. Tisti, ki so se odločili pobegniti na

fronti, so vsi nosili glavo naprodaj. Tudi v Franciji je bilo težko oditi v makije. Težko se je bilo skriti in počakati zavezniške čete, ko so prodirale iz notranjosti Francije proti Nemčiji. Tiste, ki jih je ujela nemška vojaška žandarmerija, so postavili pred zid. Bili smo tudi v silnem strahu za naše doma. Znano je bilo, da so sorodnike tistih, ki so pobegnili iz vojske ali se samo oddaljili od enot, Nemci preganjali iz domačih krajev v Nemčijo, zapirali v taborišča in podobno.

Mladi fantje smo bili zmeraj pod pritiskom, kaj se dogaja doma in kako bi se umaknili iz nemške vojske. Veliko jih je zapustilo nemško vojsko in so se vključili v zavezniške armade. Mnogi so prišli na dopust in imeli doma pripravljene zveze, prek katerih so se umaknili v partizane, v vzhodni Sloveniji pa so mnogi šli med skrivače. Mene ves čas vojske niso spustili na dopust. Zame in za brata je moja teta v Laškem imela zvezo s partizani, če bi prišla domov. Pa nisva imela dopusta, ne on ne jaz.

Po vpoklicu so se na kasarniškem dvorišču na Dunaju z nami pogovarjali podoficirji. Tiste, ki smo znali nemško, so razvrstili v radarske enote, druge, z manjšim znanjem nemščine, pa v telefonske in telegrafske enote letalstva. Potem smo bili nameščeni v Franciji. Radarska postaja je bila daleč od fronte, zato smo imeli večino časa mir, dokler nas niso bombardirali. Najhuje je bilo v dolini Mosel, ko smo zapustili Francijo, kjer so nas bili zbombardirali Američani. Novembra 1944 smo imeli na planjavi blizu mesta Cochem v dolini Mosel postavljene radarske naprave. V nedeljo popoldne smo z radarji spremljali neverjetno veliko letal v zraku. Na radarju smo spremljali eno skupino, druga skupina pa je letela proti naši postojanki. Eskadrilja je kmalu začela treskati proti nam. Fantje, ki so se takrat tuširali, so goli pritekli iz kopalnice na plano. Nekatere med njimi so bombe kar presekale. Oficirja, ki se je skušal skriti k vratom nasipa okrog aparature, je tako raztrgalo, da smo naslednji dan našli ostanke njegovega penisa dvesto metrov daleč stran. Po tem napadu so nas preživele razporedili v različne enote; sam sem bil dodeljen v tankovsko pehoto.

Tistega dne, ko sem pobegnil k Amerikancem, sem bil v prvi liniji vsega šest ur in pol in še takrat ni pokalo. Poprej sem namreč bil v četi, ki je varovala štab. S frontne linije sem bil v petih minutah, kolikor je trajal napad, pri Amerikancih.

Še tisto noč so se z menoj pogovarjali ameriški oficirji. Ko sem jim povedal, da sem Jugoslovian, sem bil premeščen najprej v Belgijo, kjer se nas je zbralo osemnajst skupin različnih narodov. Tam pa sem se javil v jugoslovansko vojsko. Prišli so tako kraljevi kot Titovi oficirji. In spet se je bilo treba

odločiti. Tisti, ki so jih pregovorili kraljevi oficirji, so prišli domov šele čez leto in pol, ker so jih odpeljali v Veliko Britanijo. Mi pa smo šli čez Marseille in Taranto v italijanski Bari, kjer je bila partizanska baza. Maja 1945 so nas z vojaškimi ladjami prepeljali v Jugoslavijo.

Tisti, ki smo se javili v jugoslovansko vojsko, smo dobili ameriške uniforme, titovke in na rokavih smo imeli všit J.

Nas so iz Barija odpeljali na ameriških vojnih ladjah v Trogir. Tam so nas v taboriščih vse lepo izprašali. Nekateri pravijo, da so nekatere tam tudi likvidirali. Jaz tega ne vem. Eni pa so le izginili, med izginulimi je bil verjetno tudi grof Attems iz Slovenske Bistrice. Tisti, ki smo ostali, smo se potem z ladjo odpeljali do Crikvenice, in ker je bil Kvarnerski zaliv še miniran, smo potem korakali do Reke. Z Reke so nas odpeljali v Ljubljano v vojašnico na Titovi cesti. Veliko nas je takoj dobilo dopust. Jaz sem prišel v Celje in tam postal novinar, zato so me demobilizirali. Leta 1950 sem kot navaden vojak moral iti na doslužitev vojaškega roka.

(...) Po vojni so mi napisali v vojaško knjižico, da sem bil štirinajst mesecev v nemški vojski. Ko sem rekel, da sem potem bil še v Jugoslovanski armadi v Franciji, tega niso marali vpisati. Kasneje sem zvedel, da so pred 1948. letom nas, ki smo bili na Zahodu, radi sumili, da smo špijoni kakšne ameriške službe. Po 1948. letu pa so bili tisti, ki so v Sovjetski zvezi vstopili v jugoslovansko divizijo in med boji prepešačili po dva tisoč kilometrov iz Rusije domov, manj kot nič.

Lahko bi se bil vpisal v Zvezo združenj borcev, pa se nisem, ker se mi je zdelo, da je bil moj delež v narodnoosvobodilnem boju preskromen. V društvo Slovencev, mobiliziranih v nemško vojsko, pa nisem vstopil zato, da bi dobil nemško odškodnino, pač pa zato, da bi podprl mnoge nesrečnike, do katerih je bila naša družba zelo grda, denimo do invalidov, nesrečnikov, ki so morali po 1945. letu živeti brez prave socialne oskrbe. Njihove družine niso dobivale invalidskih podpor, celo invalidskih protez niso mogli dobivati in enakopravno z drugimi uvoziti avtomobilov, namenjenih invalidom. Tem bi morali pomagati, če jim je sploh še mogoče, da bi se njim storjene krivice vendarle popravile. Kaj so si mogli, če jim je na fronti nogo odneslo. Nobene države ni na svetu, ki ne bi tistih, ki so se borili zanjo, v miru na neki način nagrajevala. Tako je bilo tudi pri nas. Nekateri borci imajo razne ugodnosti pri prevozi, v zdraviliščih, brezplačno zdravstveno oskrbo in podobno. V tem ni nič napačnega. Pač pa bi morali poskrbeti tudi za reveže, ki so se bojevali proti svoji volji, ker so jih v to protipravno prisilili, v nasprotju z mednarodnimi zakoni, in so bili pohabljeni. Tudi sam poznam takšne pre-

proste ljudi, ki tu sploh niso mogli živeti in so zato odšli v Nemčijo. V sebi pa se čutijo Slovence. To so človeške stvari in jih je treba razumeti.

Društvo mobilizirancev bi moralo našim institucijam, Inštitutu za novejšo slovensko zgodovino, muzejem narodne osvoboditve, muzeju novejše slovenske zgodovine in drugim priporočiti, da bi raziskali usodo Slovencev v nemški vojski, saj je del slovenske zgodovine.

Zdajšnja generacija je manj odporna, kot smo bili med vojno mi, ki smo že v stari Jugoslaviji živeli skromno, mnogi prav bedno. V nemški vojski se sploh ne spomnim, da bi nas prišel pogledat kakšen psihiater. Vem samo za en primer, ko so pregledali kolega, ki je v kasarni pljunil v Hitlerjevo sliko. Komandantu se je zasmilil, saj mu je grozila smrtna obsodba. Dosegel je, da ga je prišel pregledat psihiater; in pred sodiščem so ga nato proglasili za neprištevnega. Dobil je dve leti kazenskega bataljona, sicer bi ga ustrelili. Zdaj je naš ugledni ekonomist.«

Ludvik Merc (M – str. 117–126)

»To, da sem bil nemški vojak, mi je uničilo nekaj najlepših let in mi zagrenilo poznejše življenje. Kljub vsemu pa mi nič ni moglo pregnati življenjskega optimizma. Na vojni poti od Azovskega morja pri Kavkazu do kanala La Manche v severni Franciji mi je usoda naravnost podarila življenje in bil bi krivičen, če se tolikokrat podarjenega življenja ne bi veselil.

(...) Prihod Nemcev sem dočakal v Slovenskih Konjicah. Leta 1942 me je aretirala gestapo in zaprl v zapore v Mariboru. Pomagal naj bi bil partizanom. Prijeli so me zato, ker sem bratu, ki je bil v partizanih, nesel prek nemško-ende-hajevske meje harmoniko. S pomočjo tete, ki je živela na hrvaški strani, sem mu jo izročil in se vrnil domov. Nekaj dni potem pa so prišli pome policisti. Ogromno osumljenih nas je bilo v zaporu, tiščali smo se v sobi, v kateri smo se morali vsi obrniti, ko se je eden obrnil. Spoprijateljil sem se z Valentinom Doklom iz Lenarta. Njega so zaprli, ker je partizanom dal puško. Nisva imela zago-vornika, nihče se ni od zunaj potegoval za naju. Represalije zaradi diverzantskih akcij so bile strahovite. V zaporih so takrat že med zaprtimi izbirali talce.

Tako so nekega dne na dvorišče našega zapora prihrumele SS-enote. Gestapovci so brali imena zapornikov. Dalj časa zaprti so vedeli, da so prišli po talce. Med izbranimi je bil tudi moj prijatelj. Po kakšnih kriterijih je usoda določala tiste izmed nas, ki bodo morali pred puške? Mene so čez nekaj časa brez pojasnila izpustili in kmalu sem dobil poziv za nemško vojsko.

Zbrali smo se 1. aprila 1943. leta pred sedanjim združnim domom v Mariboru. Cilj moje enote je bilo mesto Eberswalde, nedaleč od Berlina. Vojaš-

ko usposabljanje je trajalo tri mesece. V eni od čet naše baterije smo bili samo Slovenci in peli smo slovenske pesmi. Radi so nas poslušali. Po končanem urjenju so nekateri dobili dopust. Nekaj se jih ni več vrnilo, ker so doma prebežali k partizanom. Sam sem bil s še tremi Slovenci dodeljen k marškompaniji za rusko fronto.

Kompozicija tovornega vlaka z blizu petdesetimi vagoni je v jeseni 1943. leta sopihala prek Poljske na vzhod. Poleg nas novincev so se z njim peljali tudi vojaki z dopustov. Pripovedovali so nam doživljaje s fronte, za katere sem takrat mislil, da niso resnični, preveč pretirani so se mi zdeli. Vozili smo se celih štirinajst dni daleč v notranjost Rusije. Vedeli smo le, da je transport namenjen na polotok Krim. Vlak je enkrat tudi zapeljal na minirano progo in pri eksploziji je bilo nekaj vojakov ranjenih. Ko smo stali in čakali, da bi mogli nadaljevati vožnjo, se je v zraku nenadoma pojavilo nekaj letal v nizkem letu. Na nas so odvrгла bombe. Nekaj jih je zadelo. Ko so letala priletela drugič, so nanje streljali s strojnicami. Še ena eskadrilja je odvrгла bombe in nato streljala. Tako se je dogajalo, dokler ni od vlaka ostal samo kup raztreščenega železa, po tleh so ležala trupla in slišali so se kriki ranjencev na pomoč. Žrtev je bilo veliko, ker se je vse dogajalo na odprtem terenu, kjer ni bilo za zavetje niti grmovja. Pokol, kakršne so Sovjeti uprizarjali, da Nemci na fronti ne bi dobili svežih sil, je bil strašen.

Sam sem se vrgel v krater, ki ga je napravila bomba. Zapomnil sem si, da so frontni vojaki trdili, da bomba nikoli ne pade dvakrat na isto mesto. V mojem primeru se je trditev izkazala za resnično.

Proti jutru smo v daljavi zaslišali artilerijsko bobnenje. Preživele so nas tovarnjaki peljali proti fronti. V jutranji zarji so se na nebu videli topovski izstrelki. Kazali so se kot ognjeni zublji. Novinci smo bili zelo vznemirjeni, čeprav smo ognjeni krst že doživeli. Zadnje kilometre do fronte smo hodili peš, ker je vsako hrumenje motorjev vznemirilo rusko topništvo.

Na fronti sem bil vojak lahke artilerije. Ruska armada je bila v premoči, zato smo se kmalu začeli umikati. Naši protinapadi so bili neuspešni, v njih so padale nepotrebne žrtve. Na severu je bil polotok Krim odrezan od kopnega, pobegniti bi bilo mogoče samo prek morja ali po zraku v Sevastopol. Primanjkovalo je hrane in streliva.

Pritisk Rdeče armade se je vsak dan večal, dokler ni prišlo v nemških vrstah do popolnega kaosa. Včasih tako ponosni in samozavestni nemški oficirji in vojaki so odvrgli opremo ter panično iskali rešitve. Le SS-enote so bile nepopustljive in so hotele vzpostaviti red. A proti Sevastopolu so se pomikale nepregledne kolone potolčene nemške armade. Nadzora in discipline ni bilo

več. Rodovi vojakov so bili pomešani. Motorizirane enote so si pot utrjevale s silo, ne glede na žrtve med svojimi vojaki, ki so jih vozila pomendrala, ko so se obešali na počasi premikajoča se vozila in potem popadali z njih. Toda motoriziranim enotam je zmanjkovalo bencina in vozila so obstala. V vsesplošnem razsulu so nam bili tanki T-34 za petami. Ruska artilerija ni imela težkega dela, kamorkoli je padla granata, je namreč dosegla cilj.

Ves čas me je spremljal občutek, da bdi nad mano božja previdnost, saj sem kljub neštetim nevarnostim ostal nepoškodovan. Naenkrat pa je počilo tudi v moji neposredni bližini. V stegnu sem čutil delček vroče kovine in curek tople krvi. Ležal sem na tleh. Bili sta dve možnosti, ali obležim pomen-dran pred premikajočo se kolono vozil ali pa se ranjen odplazim. Odvrgel sem plinsko masko in pas ter se z rokami vlekel stran, da sem se umaknil drveči strugi bežečih vozil. Zvlekel sem se k skupini ranjencev, ki je čakala na transport. Uspelo mi je priti med tiste, ki so jih naložili na letalo in jih prepeljali v Odeso. Pozneje sem zvedel, da sem bil med tistimi, ki so jih zadnje pripeljali s fronte, in da so Rusi streljali tudi na letala z oznako Rdečega križa. Nemci so namreč v eno stran vozili ranjence, v drugo pa strelivo za svoje čete. Na Kri-mu naj bi bilo umrlo od 250 do 300 tisoč nemških vojakov. Po tej uspešni ofenzivi je Rdeča armada hitreje napredovala proti Berlinu.

V Odesi so bile vse šole, skladišča in konjušnice polne ranjencev s Krima. Ležali smo na tleh in čakali na vrsto za pomoč. Eni so tulili, drugi prosili za vodo in pomoč, tretji so za vedno utihnili. Strahotno je zaudarjalo po nečistoči, gnojnih ranah in umrlih, ki so ležali med nami. Zdravnikov, bolničarjev in sani-tetnega materiala je bilo premalo. Hud je bil tudi psihološki pritisk, ker naj bi se bila Rdeča armada urno bližala. Ne vem, ali je bilo res tako ali pa je bila to le propaganda. Kot hudo ranjenega so me namreč poslali v Haimatlazarett v Nemčijo. Lažje ranjence pa so namestili v barakah in jih hitro vračali na bojišča.

Spomladi 1944. leta sem okreval. Moja enota se še ni vrnila s Krima, zato sem bil začasno dodeljen k posebni delovni skupini, ki so jo premeščali iz kraja v kraj za pomoč pri odstranjevanju posledic letalskih napadov. Sedež smo imeli v Potsdamu pri Berlinu. Ob lepem vremenu, ko so nenehno bom-bardirali, smo bili neprekinjeno zaposleni.

Nad Kassel, kjer sem bil v reševalni delovni skupini, je nekega dne prilete-lo več sto letal in mesto zasulo z zažigalnimi bombami. Mesto v ognju so nato bombardirali še težki bombarderji RAF in ga povsem porušili. V tem mestu naj bi bilo umrlo okrog 80 tisoč civilistov, sem zvedel kasneje.

(...) Zdravnik me je kmalu spoznal za KF (kriegsfähig) – sposobnega za topovsko hrano. Raje grem, kot gledam, kako umirajo nedolžni otroci.

Ni bilo treba dolgo čakati. Usodni 6. junij 1944 je kmalu prišel. Pred invazijo so nas bombardirala letala. Na utrdbe so padale bombe v tako imenovanih preprogah. Ko so si zavezniške čete, ki so prišle z morja, pripravile mostišča, smo bežali. Ponovila se je slika iz ruskega kotla na Krimu, le da so nas na umiku v Franciji stalno obstreljevala zavezniška letala moskito.

Bilo je veliko tragedij, posebno ob prometnih zamaških, ki so bili odlični letalski cilji. Od šestih mož, ki smo bili posadka pri lahki havbici, sem v tem peklu ostal živ samo jaz. Štirikrat sem imel srečo, da sem edini ostal pri življenju. Štirikrat so moji kolegi pri topu tragično umrli, sam pa sem za las, a vendarle ušel smrti.

Po treh mesecih umikov v Normandiji sem zaradi tisočernih detonacij s poškodovanim sluhom prišel v ujetništvo zahodnih sil. Poškodba, ki se mi je pozneje še poslabšala, me ovira vse življenje. Onemogočila mi je opravljanje poklica. Nikoli pa se nisem prepustil malodušju in pesimizmu, ker bi se vse lahko končalo še dosti slabše. Tisti, ki vedo, kako je bilo ob invaziji v Normandiji, se bodo strinjali, da so preživeli samo tisti, ki so bili rojeni pod srečno zvezdo. V ujetništvu sem se poskušal vključiti v prekomorske brigade, pa mi, potem ko so se zaostрили odnosi med Angloameričani in Rusi, ni uspelo priti z njimi domov.

(...) Pripeljali smo se torej prek Jesenic v novo Jugoslavijo. Zadnja postaja je bila Maribor. Odpuščeni smo bili z besedami: »Ker ste služili okupatorju, ste zagrešili zločin proti lastnemu narodu, toda ljudska oblast vas pušča na domove in vam daje možnost, da greh popravite.« Besede so bile ostre in neupravičene, ker se med vojake nismo javili prostovoljno. Veseli, da smo končno prosti, pa smo žalitev preslišali.

(...) Tisti, ki smo na vojaškem odseku povedali pravilne podatke o stažu v nemški vojski, smo služili šest mesecev. Oni, ki pa so podlegli propagandi, da bo za daljši čas v nemški vojski kaznen hujša, ter navedli krajši čas, so morali služiti 24 mesecev, četudi so imeli za seboj že po dve do tri leta vojaškega staža.

Nekoč sem bil edini v enoti (prevladovali so mladi neizkušeni rekruti), ki sem znal uporabljati motorni vlačilec. Na vprašanje, od kod mi znanje, sem odgovoril, da sem se naučil voziti v nemški vojski. Naslednji dan so me zato prestavili v konjušnico. Zdelo se mi je neumno, prizadelo pa me ni, menil sem, da se mi tako ne more zgoditi nič slabšega, kot se mi je v pretekli vojni.

Po usposabljanju smo imeli streljanje na premikajoče se cilje. Ekipi topa z najboljšimi rezultati se je obetal tri dni dopusta. Bil sem drugi kanonir ob merilcu, ki je imel o topografiji zelo skromno znanje, sam pa sem v nemški

vojski opravil tečaj. Vse smo zgrešili, ostali sta samo še dve granati. Takrat sem se poveljujočemu oficirju ponudil, da bi meril jaz. Upošteval sem podatke o oddaljenosti cilja, nameril, ustrelili smo in zadeli. Tudi drugi izstrelek je zadel v polno. Vsi smo bili veseli. Šef baterije – oficir – je spraševal, kdo je bil kanonir. Naš vodnik pa mu je pojasnil: »To je bil ovaj švaba iz konjušnice.« Zvečer, ko so drugi dobili prosto, sem moral k političnemu komisarju.

Zasliševal me je, zakaj sem bil v nemški vojski, zakaj ravno na ruski fronti. Zakaj sem pobijal bratske ruske vojake namesto pravega sovražnika na zahodu. Bil sem šokiran, sploh niso vedeli, da smo morali v vojsko, ker je bila Štajerska priključena Tretjemu rajhu.«

dr. Jože Keber (M – str. 127–132)

»Nismo bili nikakršni izdajalci, ampak zavedni slovenski fantje,« pravi dr. Jože Keber iz Celja, ki so ga Nemci leta 1944 mobilizirali v planinsko protiletalsko enoto na Tirolskem.

»(...) Materi sta fanta iz taborišča v Splitu čez žico pretihotapila pismo, v katerem sta napisala: »Draga mama, sva že v Jugoslaviji, samo vprašanje časa je, kdaj bova prišla domov.« Mati je pismo dobila in spekla potice in meso, kar je bilo takrat strašno težko dobiti. Sinov pa od nikoder. In tudi nista nikoli prišla, ker so zvedeli, da sta bila odlikovana na ruski fronti.

Za veliko najhujših krivic verjetno ne bomo nikoli zvedeli, ker so tisti, ki so jih doživeli, v grobu ali hudo duševno prizadeti. Kot prevajalec sem imel stik z mnogimi in vem, da so nekateri tako prizadeti, da o tem sploh nočejo ali niso sposobni govoriti. Najtežji primeri bodo ostali za vedno pozabljeni. Pa ne bi smelo biti tako. Ne smemo pozabiti tudi tistih ljudi, ki so imeli to prekleto smolo, da so bili na ruski fronti ali v odredih, kjer so bili vsi odlikovani, ker so se prebili iz kakšnega kotla in je bila zato kolektivno odlikovana vsa enota. Če je takšen revež prišel predčasno v Jugoslavijo, se mu je slabo godilo ali pa je izginil. Tako je bilo s fantoma, ki sta prišla iz Splita domov že maja 1945.

Vojna pušča neizbrisane posledice pri tistih, ki so imeli srečo in so ostali živi. Veliko jih je živčno in čustveno prizadetih, pa se sploh niso prijavili, da so bolni; mnogi nočejo v bolnišnice, posebno ne v bolnišnice za duševne bolezni. Od naših ne dobijo pomoči, od Nemcev pa tudi ne. Invalidom bi morala pomagati naša država. Ni važno, kje je človek postal invalid, pomembno je to, da je človek, za katerega je treba poskrbeti. Vedno znova moramo tudi ponavljati, da nismo bili nikakršni kriminalci, ampak zavedni slovenski fantje. Tudi v nemški vojski smo prepevali slovenske pesmi. Nemci so nas k petju še spodbujali. Še zapojte, to je bilo lepo, so pravili, čeprav niso razumeli. Navadni

nemški vojaki sploh niso bili tako zagrizeni kot Avstrijci in Nemci iz Slovenije. Slovenci smo se družili, bili prijatelji in se pogovarjali slovensko, veliko se jih niti ni naučilo govoriti nemško. Ne bi nas bilo treba zavreči. Po vrnitvi domov so nam služenje v nemški vojski očitati kot najhujši greh. Resnico smemo povedati šele sedaj.

Skupina Slovencev nas je zbežala 14. ali 15. aprila 1945. leta. Fronta je razpadala, biti dezerter pa je bilo takrat še posebej nevarno. Prišli smo do mesta Engen pri Bodenskem jezeru in tam nas je zajela ameriška vojska. Ujetništvo je bilo grozno, prvih deset dni nismo dobili niti koščka kruha, v vlaku smo bili natlačeni kot sardine. Ko so v Lyonu prvikrat odprli vagone, sta bila dva od žeje in izčrpanosti že mrtva. Potem smo avgusta končno pričakali jugoslovansko vojaško misijo. Pričakovali smo jih željno, čeprav so nas strašili, kako se nam bo hudo godilo, smo rekli, da gremo domov. Saj nismo nikomur nič napravili, smo se tolažili. Nekateri so celo naivno pričakovali, da nas bodo doma lepo sprejeli, da bodo rekli hvala bogu, da ste prišli domov. Kje pa, sploh ni bilo tako. Zaprli so nas v vagone in nas v njih ropali. Bilo je zelo žalostno.

(...) Začelo se je takoj ob vrnitvi. Ko smo prišli čez mejo, so nam pobrali ure, čevlje, obleko in druge količkaj vredne stvari. Kasneje smo se nekateri vpisali v šole, v gimnazijo, kjer se je začela defašizacija. Sam sem k sreči preživel milejšo defašizacijo, ker so me v šoli vrgli »samo« za dve leti nazaj in sem le toliko izgubil v poklicu. Dodatno so me defašizirali, ko sem bil v osmem semestru medicine. Moral sem zapustiti fakulteto in iti še enkrat služiti vojaški rok, še za 18 mesecev so me vtaknili v vojsko, tako da sem skupaj služil 36 mesecev vojaščine.

Drugi so jo skupili še huje. V Ptujju so jih celo metali skozi okno. To so delali podivjani in zapeljani mladi vrstniki, pravzaprav nič krivi, samo nahujskani. Eni so končali na Teharjah, veliko so jih ubili na Jesenicah.«

Bogdan Kenda (M – str. 132–133)

iz Celja pripoveduje, da je imel smolo, da je bil v nemški vojski v enotah, kjer je bila pretežna večina Avstrijcev in zelo malo *altrajherjev*, kot so rekli pravim Nemcem.

»Ko smo govorili med seboj slovensko, so nam rekli Slavische Hunde in Slowenische Sau. Nacizem je spodbudil sovraštvo. Tako smo se jih nekajkrat lotili s pestmi. Ko so nas poklicali na raport in smo povedali, zakaj smo se stepili, so Avstrijce kaznovali ali prerazporedili v druge enote.

Po vojni pa so bili mobiliziranci v nemilosti še pri svojih. Dijaški funkcionarji v šoli so govorili, da se švabski soldati in anglofili sprehajajo po šolskih

zavodih. »Te bomo nagnali,« so rekli. Na celjski gimnaziji so nas mobilizirance kaznovali z dokončno prepovedjo študija na srednjih in visokih šolah, s prepovedjo šolanja za določen čas ali pa s prepovedjo obiskovanja tečajev, s katerimi bi lahko v šestih ali osmih tednih opravili razred.

Po diplomi pa so v kolektive, kjer smo se zaposlili mobiliziranci, poslali dosjeje, v katerih je pisalo, da smo bili švabski vojaki. Sam nisem bil preveč kruto kaznovan, ker sem imel srečo, da sem kot nemški vojak prišel službeno do Celovca in se od tam prebil do Kamnika, od tod pa v partizane.

Veliko bojnih tovarišev iz nemške vojske se je priključilo prekomorskim brigadam. Ti so bili glavnina elitnih enot, ki so osvobajale Trst, in ne partizani, ki se niso znali frontalno bojevati. Po demobilizaciji iz partizanske vojske so morali še na dosluženje vojaščine v jugoslovansko armado. Večina bivših nemških vojakov je služila v kazenskih bataljonih. To je bilo plačilo, ker so se izpostavljali za novo Titovo Jugoslavijo in se zanj borili v prvih vrstah.«

ing. Jože Ahačič (M – str. 133–134)

je bil skupaj z Alojzom Žibertom prizadeven pobudnik za ustanovitev skupnosti mobilizirancev na Gorenjskem. Od ustanovitve dalje je bil njen predsednik. Sedaj je že pokojni.

»Mobilizirancem se ni treba z nikomer spravljati, ker nismo nikomur nič dolžni, drugi pa so nam storili hudo.«

Inženir Ahačič pove, da so nekateri, tako tudi general Dolničar, predsednik borcev NOV, spraševali, kje so bili doslej.

»Tu smo bili, na svoji zemlji! Delali smo zase in za svoj narod. Ves čas smo bili tu!« Samo ničesar niso mogli napraviti za uveljavitev svojih pravic, dodaja. Vztrajni so bili zaprti in preganjani, Alojzij Žibert je trikrat sedel v zaporu zaradi zbiranja gradiva, pisanja o bivših nemških vojaki in organiziranja mobilizirancev, gradivo pa mu je Udba zaplenila. *»Šele s slovensko pomladjo smo se upali pojaviti, pa še to ne takoj. Tudi na vprašanje, ali smo imeli radi svojo domovino, smo v vseh teh letih primerno odgovarjali. Sem smo se vrnili. Za svojo domovino smo delali, čeprav nismo imeli toliko pravic kot drugi. Ko smo se vrnili, smo dali domovini, kar smo mogli. Lojalno smo delali, da smo preživel sebe in svoje družine. Lojalno, čeprav smo bili obravnavani z levo roko, čeprav so nam črtali delovno dobo, opravljeno pred vpoklicem v nemško vojsko. Lojalno smo delali za državo in sistem, kakršen je bil. Nekateri so se dokopali celo do vodilnih položajev, drugi so ostali v sivem ozadju.«* Spominja se, da so jih spraševali o čudnem odnosu do domovine, ker so se pustili vpoklicati. *»V tistem času je bilo na Gorenjskem partizansko gibanje po epopeji ali*

porazu v Dražgošah omrtvičeno, bili smo tudi brez vodij. Za preživetje je šlo in fantje smo šli eden v nemško vojsko, drugi k partizanom, tretji k domobran-cem. Odnos do domovine je bil večinoma svetobolen. Navezanost na domovi-no je ostala, kjerkoli smo bili, v Rusiji, v Afriki ali drugje.»

Franc Verdonik (M – str. 154–158)

»Mobiliziran sem bil 16. oktobra 1942, kot rekrut sem bil v Linzu. Po trimesečnem vojaškem usposabljanju sem bil brez dopusta poslan na rusko fronto k Stalingradu. Tam sem sodeloval v tisti grozni ofenzivi od decembra 1942 do 2. maja 1943.

Takrat sem bil hudo ranjen v levo roko in nogo ter v glavo. Ker sem sabotiral ubijanje, sem bil dodeljen h kazenskemu bataljonu v skupino, ki je morala vsako noč v izvidnico z nalogo, pripeljati ruske ujetnike na našo stran. To se nam je le malokdaj posrečilo. Pred odhodom na strašno pot smo se med seboj poljubljali, rokovali in tudi molili angelu varuhu za srečno vrnitev. Pri vsakem pohodu smo imeli žrtve.

Strašno je bilo tudi, ko so Rusi napadali. Stalinove orgle so pele, iz tankov in topov je bobnelo, še sedaj se zgrozim ob misli na krvavi ples.

(...) Ko sem bil ranjen, so me operirali v ruskem hlevu. Iz te »operacijske sobe« so me prepeljali v poljsko bolnico za težke ranjence. Tam sem po nekaj tednih okreval, Z nogo in roko v mavcu sem bil transportiran v Francijo (Dienhof).

Z ranjenci so lepo ravnali. Od Nemcev toliko srčne kulture in sočutja do nemočnega nisem pričakoval. Po štirimesečnem zdravljenju v Franciji so me spustili na redni in bolniški dopust.

Ko sem se vrnil v enoto, so me poslali na fronto v Ukrajino. Pri prelepi Odesi ob Črnem morju smo bežali pred Rusi in občasno šli v protinapad. Januarja 1944 so me Rusi ujeli med pouličnimi boji. Naš 102. regiment je bil proglašen za uničenega. Le nekaj nas je ostalo živih, ker smo slučajno naleteli na Ruse, ki ujetnikov niso ubili. Tudi Rusi niso vsi hudobni.

(...) V taborišču sem bil 24 mesecev. Razmere so bile neznosne. Delali smo skoraj noč in dan. »Davaj, bistrej, jup tvojo mat,« so kričali na nas. Vsesko-zi je bila zima, mraz se je spustil še nižje kot 50 stopinj pod ničlo.

Izpuščen sem bil 8. oktobra 1945, v Subotico pa smo prispeli 26. novem-bra 1945. Na madžarsko-jugoslovanski meji je igrala vojaška godba, na slavo-lokih je pisalo: »Dobrodošli, povratniki v osvobojeni domovini.« Pa sploh ni bilo tako. Naši niso hoteli razumeti, da nismo šli prostovoljno v nemško voj-no. Po dvodnevnem zaslišanju, večinoma sredi noči, smo dobili odpustnice,

da lahko gremo začasno domov. Bili smo popolnoma izčrpani. Prepuščeni smo bili sami sebi. Do kolodvora smo morali čez reko Donavo, čez neki porušen most. Kako se mi je posrečilo priti prek, še sam ne vem.

Kako je bilo doma, nisem vedel. Ob enih ponoči, pri polni luni, sem potrkal na vrata rojstne hiše. Nihče ni odprl. V hiši je bilo tiho, zunaj pa se je pes trgal na verigi in glasno lajal. Če je pes, so tudi ljudje. »Odprite, ljudje. Jaz sem, Franček. Vrnil sem se iz Rusije,« sem dolgo klical.

Niso me več pričakovali. Spomladi 1944. leta so me proglasili za mrtvega. Takrat mi je v cerkvi žalostno zazvonil edini mali zvon, ki je še ostal. Takratni župnik g. Kren je pri Sv. Križu bral zadušnico za padlega vojaka Franca Verdonika. Domači so dobili obvestilo, da sem padel za veliko Nemčijo.«

Dušan Franc Medved (M – str. 159–163)

»Po nemških podatkih (iz Spomenice) naj bi jih bilo s Štajerske mobiliziranih kar 70 tisoč, na Gorenjskem okrog devet tisoč in več kot tisoč na Koroškem. Skupaj naj bi bilo v nemški vojski okrog 80 tisoč slovenskih vojakov. Padlo jih je 24.500, ujetih jih je bilo 10.500.

Kljub temu, da so to začasni, nepopolni podatki, lahko z vso gotovostjo trdimo, da smo bili daleč najštevilnejša skupina Slovencev pod orožjem v drugi svetovni vojni, zato terjamo od oblasti, da nas temu primerno obravnava. Nismo tisti, ki se uvrstijo v skupino »in drugi«, smo mobilizirani Slovenci v nemški vojski in želimo, da nas tako obravnavajo doma in v tujini. Združili smo se zato, da uredimo 46 let neurejena vprašanja pokojninskega, invalidskega ter zdravstvenega zavarovanja in mnoge še neurejene zadeve s področja človekovih pravic.

Nismo ilegalna organizacija ne peta kolona. Smo od oblasti dovoljena organizacija, s svojimi cilji. Nismo politični, nimamo strankarskih ambicij, nič nelegalnega ne nameravamo delati, da bi nas preganjali. Vsak član je lahko popolnoma miren. Tistim, ki bodo rekli, da smo fantasti, odgovarjam, da temeljijo naše pravične zahteve na moralni pravici in na helsinškem sporazumu.

Posebej mi leži na srcu tudi to, da je 24.500 padlih in umrlih, pa ni nikjer niti enega spomenika in spominske plošče. Zato bomo poskrbeli živi, ker mrtvi lažje čakajo.«

Medvojna pot njegovega sorodnika Antona Medveda, posestnika s Frankolovega, izredno dobro opiše čas, v katerem so bili mobilizirani:

»Ob začetku vojne, 6. aprila, je bil navaden kraljevi jugoslovanski vojak v Čakovcu in se boril proti Nemcem. Dan kasneje so njegovo enoto zajeli Nem-

ci. Do jeseni 1941. leta je bil ujetnik. Potem je kot drugi Štajerci postal nemški državljani in bil iz statusa vojnega ujetnika preimenovan v osebo na obveznem delu v nemško *Flichtarbeit*. Spomladi 1942 ga je mobiliziral štajerski Wehrmacht in prišel je nazaj na Frankolovo, kjer je nekaj časa delal na posestvu, večinoma pa hodil na vaje Wehrmachtschafta. V letu 1943 je bil kot Štajerec mobiliziran v nemško vojsko. Še enkrat je opravil vse rekrutsko urjenje in prišel 1944. leta v Francijo, kjer se je kot nemški vojak boril proti francoski vojski, ki je prodirala od Marseilla proti Parizu. Tam je bil ranjen, Francozi so ga zajeli in ga ozdravili v mesec dni trajajočem vojnem ujetništvu. Ko so Francozi ugotovili, da je bil nekoč jugoslovanski državljani, so ga vtaknili v francoske kolonialne enote in ga vrgli na bojišče proti Nemčiji. Tam blizu so bile v angleških enotah tudi enote jugoslovanske kraljeve vojske, ki so ga brez vprašanja prevzele in spet je postal jugoslovanski vojak. Ko je nato izvedel, da so blizu tudi prekomorske brigade, se je vključil vanje in prišel v Split ter se nato boril pri Kninu. Tako je prišel leta 1945 domov.

Bil je kraljevi jugoslovanski vojak, nemški vojni ujetnik, nemški delavec na obveznem delu, vojak štajerskega Wehrmachtschafta, vojak nemške vojske, ujetnik francoske vojske, borec kolonialnih enot francoske republike in nazadnje prekomorec. Vse, kar je bilo možno!«

Rudi Markovič (M – str. 164–167)

»Vsak izmed nas je bil na približno enak način vpoklican v vojsko, vsak je nosil svojo usodo v svojem nahrbtniku. Sleherni izmed nas je tudi domov prišel na svojstven način. Tisti, ki so imeli srečo, da so se vključili v partizane ali so jih mobilizirali v prekomorske brigade, so se leta 1945 vračali v Ljubljano ob godbi, cvetje jim je padalo pred noge. Drugi, ki te sreče nismo imeli, smo prihajali tiho. Na Jesenicah so nas sprejeli in popisali. Do domov jih je nekaj izginilo in ne vemo kam. Prišli smo domov in se spet tiho vključili v domače okolje.

(...) Žrtve fašizma smo bili kot vsi drugi. Nemci so prišli in nas okupirali. Spomnimo se tistega groznega izreka: *Machen sie mir dieses Land wieder Deutsch!* Napravite mi to deželo spet nemško, narod, ki tu živi pa mora izginiti! Tako so Nemci začeli izvajati najkrutejši poseg v neko narodnostno skupino. Vso inteligenco, posvetno in duhovno, so takoj zaprli, postrelili, izselili ali jo poslali v koncentracijska taborišča. Odprava izobraženstva je prvo dejanje obglavljanja naroda, ostali smo še mi, mladi, jedro naroda. Kako se nas znebiti? Izdali so odlok, da smo nemški državljani, ki naj gremo v nemško vojsko – in so nas mobilizirali! To je bila naslednja strahota te okupacije.

Nemci so bili prepričani, da bodo zmagali, za nas pa so predvidevali, da bomo vsi pustili kosti tam, kjer so padli naši tovariši, v Rusiji, v Afriki ali kjerkoli v Evropi. Okupator je nadaljeval raznarodovanje, da bi uničil mladost. Tudi mi smo žrtve okupacije in okupatorja, ne pa švabski vojaki. Proti svoji volji smo bili vključeni v krvavo morijo, iz katere so mnogi pobegnili.

Na ruski fronti, leta 1944, sem od prvega do zadnjega maja bil vsak večer določen za špetrup – izvidnico med obema frontama. Zvečer je bilo rečeno: najprej naj stopijo izvidniki in Markovič. Vsak večer sem šel v izvidnico, ker so me imeli na piki in ker so bili bojazljivci. Hoteli so imeti s seboj nekoga, ki vsaj malo razume rusko, za primer, če bi nas Rusi zajeli. Tudi druge najslabše stvari smo morali opravljati Slovenci. Če je bilo treba poslati vojake izpolnit kakšno nevarno zadevo, smo bili zagotovo poleg mobiliziranci iz Slovenije. To potrjuje, da so nas nameravali uničiti.

Iz statistike je razvidno, da je največ Štajercev padlo v letu 1943, pozneje se je umirilo, ker nemška armada ni več napredovala, ampak se je umikala. Pri umiku ni toliko žrtev kot pri napredovanju. Sploh ni čudno, da je seznam padlih vojakov nemške vojske iz Slovenije tako velik. Cvet slovenskih fantov je ostal na ruski fronti. V Žlovidu v Ukrajini je stala nepregledna vrsta belih križev in pod njimi so bili pokopani pretežno Slovenci.

Iz ujetništva in pregnanstva smo prišli zato, ker je bil v demokratski federativni Jugoslaviji 3. avgusta 1945 izdan ukaz o splošni amnestiji. Komande ujetniških taborišč so pritiskale na nas ujetnike, naj nikar ne hodimo v Jugoslavijo, »ker je tam Tito, ki nas bo dal vse pobiti«. Sam sem sporočilo o amnestiji prebral v nekem nemškem območnem časopisu v Diebholzu, objavila ga je jugoslovanska vojaška misija, ki je imela svoj sedež v Babensbergu. Po tem aktu smo bili vsi amnestiranci pravno izenačeni z drugimi državljani. Na nas ne bi smeli kazati s prstom, češ da smo bili švabski vojaki, kot smo poslušali še 45 let po amnestiji.

Ali so pozabili na amnestijo ali pa sploh niso zvedeli zanjo? Tudi slednje je možno, toliko predpisov je bilo izdanih, da nihče ni mogel slediti, kako ti predpisi kreirajo življenje. Nismo bili amnestiranci, ampak zapostavljani, drugorazredni državljani.

Diplomiran jurist, z vsemi kvalifikacijami, sem trikrat zamen predlagal, da me dajo na seznam kandidatov za sodnika. Vedno sem dobil isti odgovor: »Ne, ker si bil nemški vojak.«

Nemški vojak mora biti kaznovan s tem, da se mu črta delovna doba, ki jo je imel v času od 6. aprila 1941 do vpoklica v nemško vojsko, so odločili. Ta delovna doba mi je bila črtana kot kazen, ker sem bil nemški mobiliziranec,

čeprav bi po ukazu o amnestiji moral imeti prav take pravice kot udeleženci NOB. Člen 163 zveznega zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju nas je neposredno postavil v neenak položaj z ostalimi zavarovanci iz tega zakona.

Nehumano so obravnavali tudi naše invalide nemške vojske.

(...) Ne samo da nam niso omogočili po predpisih naše države dobiti pravic, kakršne so imeli drugi, ker določa, da invalidi nemške vojske niso vojaški invalidi, temveč so celo preprečevali, da bi tam, od koder je prišla krivica, v Nemčiji, lahko uveljavljali rente.«

SPREMNA BESEDA

(Boris Grebenc: Od Dnepra do Dnestra)

France Bučar

Ko mi je avtor tega sestavka pripovedoval svojo srhljivo zgodbo iz bojev na ruski fronti, je bil moj prvi odziv: »To moraš pa na vsak način popisati in vreči na papir.« Ne samo zato, ker je zgodba tako zanimiva. To je delček naše zgodovine, ki nikakor ne sme v pozabo. Zanj skoraj kruta zahteva, ki se ji je sprva poskušal izogniti, češ, da ni večš pisanja, da njegova zgodba le ni nekaj tako posebnega, da je podobnih zgodb še cela vrsta, da zna slikati, ni pa se ukvarjal s pisateljevanjem... Slednje je seveda res, saj se kot slikar lahko pohvali s kar zavidljivim opusom in samostojnimi razstavami.

Pohvali pa se lahko še z marsičim, kar ni ne naslikano in kot pripoved ne ravno umetniško izdelana novela - v njegovi zgodbi izstopa kot posebna umetnina njegova lastna izoblikovana osebnost, značilna za nas kot narod. V preteklih preizkušnjah, in upajmo, da tudi v bodočih, so nas reševale osebnosti. Ni važno, kakšno družbeno vlogo je posameznik igral. Veliko ali majhno. Odločilno je, da jo je dobro odigral. Zato smo kot narod obstali. Tudi takrat, ko smo bili že na smrt obsojeni. V takih okoliščinah, kot jih je za nas ustvarila druga svetovna vojna, je bilo preživetje izjemen uspeh. Smo torej narod umetnikov? Umetnikov preživetja? Mislím, da pri tej metafori lahko kar ostanemo. Tu seveda ne gre samo za iznajdljivost, sposobnost znajti se tudi v najtežjih okoliščinah, za pretkanost, trdoživost tudi ob najbolj hudih udarcih, materialnih in duhovnih, temveč hkrati za neusahljiv optimizem in življenjsko radost tudi takrat, ko na obzorju ni videti nobene svetle točke, predvsem pa za globoko etično zasidranost v slovenstvu in vrednotah, ki so nam bile vedno vodilo in najtrdnejša opora.

Slovenci smo se v preizkušnjah zadnje svetovne vojne v bistvu enako obnašali in v bistvu enako odgovaljali na okoliščine, na kateri koli strani smo se

znašli. Teh pa seveda nismo ustvarjali sami in so nas zato postavljale pred zelo različne izzive. In preživel. Šele ko smo se odtrgali od lastnih korenin, če in kadar smo zapustili svet vrednot, na katerih smo se vzdrževali, ko smo se napajali ob tujih blodnjah kot vzorih in iskali cilje, ki z našimi pravimi narodnimi interesi niso imeli nobenega, še celo niti neposrednega stika, je med nas udarjala smrt. Tudi kadar smo se poistovetili z okoljem, ki ga nismo sami ustvarili, smo s tem izgubljali lastno osebnost, pa čeprav nam je to okolje navidezno ustvarjalo občutek zmagovalcev ali občutek po krivici prizadetih. Ko se odtrgaš od svojih korenin, si brezdomec tudi v lastnem domu, tvoja dejanja so brez občutka za smer in za smisel, ki ga sam ne moreš več ugotavljati, kaj šele samostojno ustvarjati. Ko izgubiš sposobnost za razlikovanje dobrega od zla, delaš same nesmisle, navidezno dobri nameni se spreminjajo v lastno nasprotje, v prijatelju vidiš sovražnika, obsojaš, ne da bi bil sposoben ugotoviti, kaj obsojaš, pri kom in zakaj. Izgubljaš mero.

To mero smo izgubili še posebej pri presoji naših sonarodnjakov, ki jih je nemški okupator dejansko vrgel v svojo uničevalno mašinerijo in ki niso imeli nikakršne možnosti, da bi se ji izognili. Mera je bila izgubljena tako na razumskem kot na etičnem področju. Iz narodove usode smo izločili del, ki je bil po svojem številčnem obsegu večji kot obe v domači vojni nasprotujoči si strani. Šlo je za 70-80 tisoč v nemško vojsko prisilno mobiliziranih mladih ljudi, torej število, ki ga partizanska in domobranska vojska skupaj nista dosegli. Teh tisočev, z vsemi nepopisljivimi posameznimi usodami v naši narodni zavesti enostavno ni. Ne v naši politiki ne v našem zgodovinopisju, celo v medsebojnem obtoževanju in obračunavanju političnih karieristov jih ni. In kar je prav grozljivo, niti danes, ko govorimo o narodni spravi, o človeški rehabilitaciji po vojni pomorjenih in izginulih, o nujnosti, da se jim postavijo dostojni grobovi - kot da jih ni in kot da jih nikoli ni bilo. Ko z upravičeno pretresenostjo ugotavljamo, da je Slovenija skoraj na vsakem koraku posejana s kostmi žrtev vojne morije, komaj pomislimo, da je še skoraj toliko naših žrtev, morda celo več, raztresenih po vseh bojiščih Evrope - za njihove grobove večinoma niti ne vemo.

Že iz tega sledi, da je presoja našega narodnega življenja v vsem času od nacistične okupacije do danes v bistvu tako izrazito izkrivljena in enostranska, da že zaradi tega ne more biti vsaj približni odraz tistega, kar se je z nami resnično dogajalo. Če pa v narodovi zavesti ni tega, kar se je z njim dejansko dogajalo v preteklosti, ne more pravilno presojati tudi svojega sedanjega položaja, še manj pa oblikovati pravilne odgovore na izzive prihodnosti. In delež narodne biti, ki jo predstavljajo mobiliziranci v nemško vojsko, ni neka zanemarljiva količina, ki bi jo lahko mimogrede odpravili. Lahko bi sko-

raj rekli, da gre za neko sprevrženost v razumevanju samega sebe. Še posebej se kaže v etičnem primanjkljaju. Kako je mogoče razumeti, da narod, ki naj ima ponos in spoštovanje do samega sebe, lahko tako brezčutno spregleda neskončno trpljenje in žrtvovanje celih generacij svojega najbolj zdravega, mladega jedra? In kar je najbolj groteskno, ne samo, da jim ne prizna tistega, kar jim gre po najbolj prvinskih zakonitostih človečnosti: nad žrtvijo nacističnega zločina izvrši še sam nov zločin, ki je na etičnem področju celo hujši – žrtev nacističnega zločina proglasi za njegovega sodelavca. Ne samo, da žrtvi odvzema človeško in narodno čast, inkriminira jo kot sozločinca, ki naj bi bil sodeloval v genocidu nad slovenskim narodom.

Gre za naravnost diabolichen ples. Vendar najprej diskvalificira njegovega dirigenta samega, z njim vred pa umaže vso osvobodilno vojsko. Ta dirigent je bila seveda komunistična oblast. Nemški mobiliziranci ji sicer v ničemer niso predstavljali izziv ali celo grožnjo. Priznanje, da so bili žrtev, ki ni imela nobene drugega izhoda, pa bi po njenem mnenju načelo mit o pravilnosti njene odločitve o začetku in vodenju osvobodilnega boja, o brezprizivnosti njene presoje položaja ter odločitev, ki jih je sprejemala na tej osnovi in ki se že s takratnega in celo z današnjega položaja mnoge kažejo kot vprašljive, nekatere pa zanesljivo v nasprotju z narodnimi interesi. Hkrati pa tolikšen prezir do nemških mobilizirancev in tako izjemno poveličevanje lastnih zaslug za končno zmago zanesljivo kažeta dvom komunistične oblasti v lastno veličino in neizpodbitno pravilnost svojih odločitev. Na vsak način pa tudi s te strani razkrivata pomanjkljivost njene legitimnosti: priznanje kogar koli drugega razen sebe, pa čeprav je bil žrtev, bi postavilo pod vprašaj njeno zahtevo po absolutni oblasti.

Tako so mobiliziranci v nemško vojsko, kolikor so imeli srečo, da so se sploh lahko vrnili domov, postali brez svoje krivde ponovno žrtev, tokrat domačega boja za oblast, ki je terjal njihovo izključitev s političnega prizorišča, že samo kot upravičenca do socialnih zahtev. Komunistična partija je bila pri tem prisiljena prevzeti aktivno vlogo, ker je zahtevala zase popolno in z nikomer deljeno oblast, in se je že dokopala do vzvodov te oblasti. Zlahka se jih je znebila tako, da jih je proglasila za »švabske vojake«, ki so v bistvu tujek v zmagoviti, osvobojeni domovini. Saj je osvobodjena prav z odporom proti »švabski vojski«. Tako je bil z eno potezo izločen izjemno velik delež naroda, ki bi kot generacija na višku svoje življenjske sile na vsak način moral sodelovati pri obnovi in vzpostavljanju slovenske družbe. Z njihovim moralnim razvrednotenjem naj bi dobila moralno opravičilo, da si je prigrabila popolno oblast. Odnos do mobilizirancev v nemško vojsko, kot ga je uveljavila komunistična

oblast, tako ni samo vprašanje moralne brezčutnosti, ki ji jo upravičeno pripisujejo mobiliziranci kot žrtve, večinoma z začudenjem, češ, le zakaj in komu je to potrebno. Nikoli doslej pa ni bilo zaslediti globlje analize tega početja. V resnici gre za prvorazredno politično vprašanje. Gre za pobjo, ki je po obsegu veliko večji kot pobjo domobrancev – z razliko, da v tem primeru ni šlo za fizični pobjo, vsekakor pa za moralni umor celih generacij.

Tako ji je ostal kot aktiven nasprotnik, vsaj potencialni, samo domobranski del. Prizorišče boja za absolutno oblast je bilo s tem bistveno zoženo. S tem tudi olajšano in jasneje razvidno. Predvsem je domobranstvo ostalo osamljeno, brez kakršnih koli zaveznikov, tudi zgolj možnih. Obremenjeno še s kolaboracijo, kar je bistveno olajšalo obračun Partije. Vendar gre v tem primeru za temeljno razliko med mobiliziranci in kolaboracionisti: nemški mobiliziranci niso nikoli nastopili s kakršno koli politično zahtevo, temveč so bili od vsega začetka povsem izločeni iz boja za oblast, saj med vojno sploh niso mogli sodelovati v njem. Domobranstvo pa je imelo izrazito političen naboj. Hotelo so oblast, nastopali so s povsem jasno predstavo o bodoči družbeni ureditvi in med vojno so se borili zanjo tudi z orožjem. Kakor koli že sodimo o njihovem ravnanju med vojno, o pogojenosti njihove strategije z ravnanjem Partije, dejstvo ostaja, da so z nasprotovanjem Partiji (upravičenim ali ne) postali zrcalna podoba njene taktike, enako usmerjeni v absolutnost oblasti: v iskanje slabih strani svojega nasprotnika, v razkrivanje ne samo njegovih napak, ampak predvsem storjenih zločinov, ki naj bi postali težko strelivo zoper partijsko oblast, z edinim ciljem: spraviti jo z zasedenih položajev. Čim pa »mobiliziramo« še mrtve kot svoje vojake za naskok na trdnjavo, v katero se je legitimno ali nelegitimno ugnezдила nam sovražna oblast, zapustimo področje človeške pietete. Grobovi padlih in pomorjenih postajajo politično blago. Zanima nas samo še politična moč.

Ta začaranost v kristalni grad absolutne oblasti in prevzem taktike svojega nasprotnika sta postala ne samo sterilna, skoraj namenjena in zadostna sami sebi, ampak sta tudi nujno zožila pogled na reševanje temeljnih problemov slovenske družbe. Zato je do neke mere skoraj razumljivo, da se za vprašanja nemških mobilizirancev nista kaj dosti zanimali ne ena ne druga stran. Vsekakor nemški mobiliziranci niso nikoli postali predmet velikih političnih razprav. In še danes se razprava o poravnanju starih krivic, ureditvi grobišč ipd. omejuje na žrtve nasprotujočih si strani. O grobovih padlih v nemški vojski, na tisoče drugih žrtev nacističnih in fašističnih okupatorjev, katerih kosti ali pepel so raztreseni po vsej Evropi in morda niti nimajo svojih grobov, ne slišimo kaj dosti.

Sterilnost politike teh dveh protagonistov, zanemarjanje celih segmentov slovenskega prebivalstva pri odločanju o narodovi usodi, se je najbolj očitno pokazalo, ko je resnično šlo za njegovo usodo ob najbolj kritični in odločilni zgodovinski prelomnici, ko je šlo za osamosvojitve od komunistične oblasti in ustvarjanje lastne države. Čeprav si po doseženem in pozitivno ocenjenem, ne samo pri nas, ampak vedno in povsod, mnogi, ki pri podvigu sploh niso sodelovali, prizadevajo, da se jim prizna status glavnih udeležencev, je dejstvo, da v tem velikem podjetju nista sodelovali ne ena ne druga stran, ne partizanska ne domobranska. Mnogi iz njunih vrst seveda so, vendar kot posamezniki; do preboja pa je prišlo na povsem drugih izhodiščih: v pritegnitvi vseh, ki jim v prsih bije slovensko srce.

Kako bije slovensko srce v najtežjih okoliščinah, je opisano tudi v tej zgodbi, zgodbi enega izmed »švabskih vojakov«. S prebegom v rusko vojsko, tveganjem življenja, in to ne samo enkrat, je pokazal, kako se služi domovini. Časti, ki jo je njemu in vsem drugim nemškimi mobilizirancem odrekal naš komunistični režim, pa tudi naša šentflorjanska ozkost, mu ni treba vračati, saj jo je vseskozi dokazoval s svojim ravnanjem v taki meri, da je nanjo lahko ponosen, pa tudi vsi mi z njim. Vse grenkobe, ki se je nanj in na njegove vrstnike zlivala z naravnost vulkansko silo politične in ideološke omejenosti skoraj pol stoletja, seveda tudi on ne more pozabiti. Kot refren se kar naprej ponavlja tudi v njegovi zgodbi. Etične sile ji s tem ne zmanjšuje. Kvečjemu še bolj poudarja. Tudi s tem, da je k svoji zgodbi v prilogi dodal še vrsto zgodb podobnih sotrpinov.

Sicer pa bi bil skrajni čas, da se tega pomembnega dela usode našega naroda končno loti natančneje tudi naše zgodovinopisje. Tudi ta zgodba mu je lahko primeren kaŹipot.

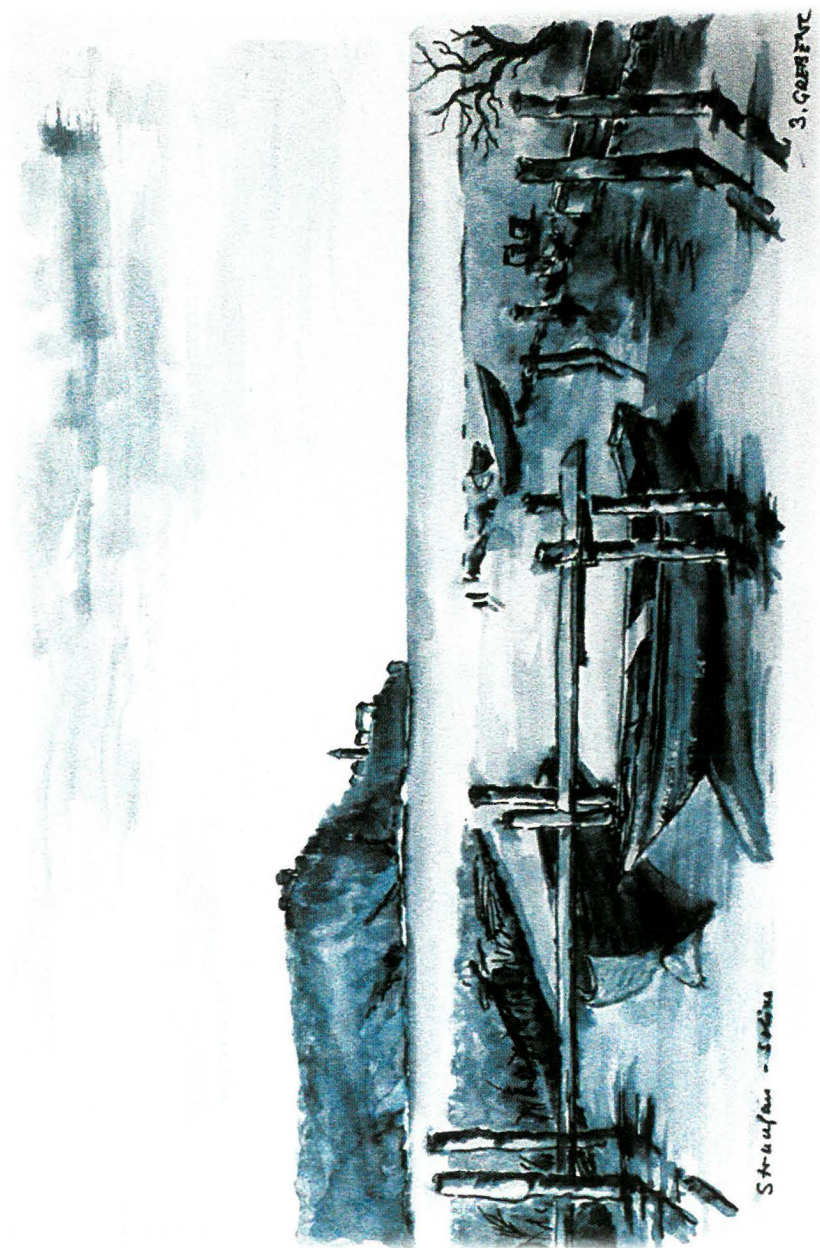
V Ljubljani, 12. novembra 2001

Po končani drugi svetovni vojni in vrnitvi iz vojaške službe se Borisu Grebencu želja po nadaljevanju študija na univerzi ni uresničila, saj je takratno stanje v deželi narekovalo takojšnjo vključitev v obnovo razrušene domovine. Do leta 1953 je delal na Ministrstvu za trgovino, kasneje pa v Ministrstvu za kmetijstvo SRS. Zatem je bil premeščen v Okrajni ljudski odbor v Kopru – Svet za gospodarstvo. Od leta 1956 do leta 1977 je bil zaposlen v podjetju Delamaris Izola in se tam tudi upokojil. Po več kot leto dni trajajoči hudi bolezní kot posledici nasprotovanja politično-samoupravnemu diktatu v gospodarstvu se je znašel že v zrelih letih željan nadaljnjega delovanja, a s priokusom osamljenosti in prezrtosti. Plod globokega razmišljanja se je najbolj oprijel čuta, ki ga je vodil v smeri likovnega ustvarjanja. Ob takem razmišljanju mu je bil v pomoč spomin na študij risanja v višjih razredih gimnazije pri akademskem slikarju prof. Viktorju Cotiču.

V teh trenutkih mu je z bodrenjem, vlivanjem volje in spodbujanjem veliko pripomogel sovaščan in prijatelj iz mladih let, pokojni Stane Kavčič.

Iz spremne besede dr. Franceta Bučarja ob razstavi olj in akvarelov Borisa Grebenca v Banki Koper 20. – 31. marca 2000.

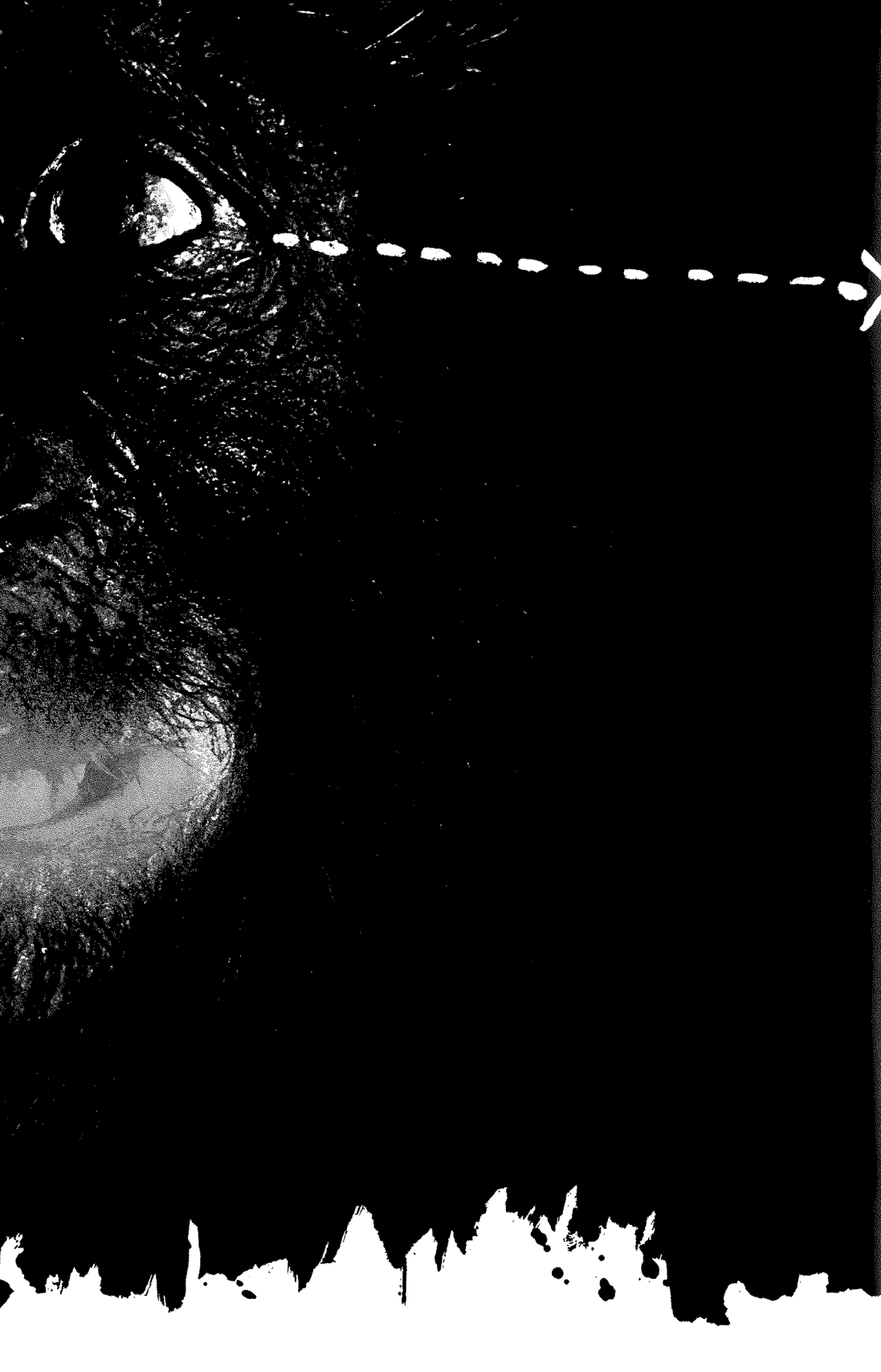

Viktor E. Gusev

Dragoceno delo slovenske filologinje

Odmevi na dela Marije Stanonik

V vseh slovanskih jezikih je o folkloristiki in ljudskem ustvarjanju med drugo svetovno vojno izšlo veliko antologij in zbornikov. V jezikih narodov Jugoslavije so bile v preteklosti takšne znanstvene kot tudi poljudne razprave dokaj ideološko obarvane, kar je bilo značilno za tedanji čas. Zato pa velja toliko večja pozornost temeljni razpravi dr. Marije Stanonik v treh knjigah, ki je izšla v *Borcu*, znanstveni reviji za zgodovino, literaturo in antropologijo v Ljubljani. Njena razprava se bistveno razlikuje od enakih raziskav v preteklosti, čeprav ohranja in upošteva najboljša dognanja o slovenskem odporniškem pesništvu, kar jih je bilo napisanih v Sloveniji.

Stanonikova je začela zbirati pesemsko gradivo v začetku sedemdesetih let kot študentka v seminarju uglednega slovenskega znanstvenika, prof. Borisa Paternuja, ki je bil nosilec projekta »Slovensko narodnoosvobodilno pesništvo 1941–1945« na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Po več kot dvajsetih letih študija je Marija Stanonik na novo osvetlila vprašanje ljudske ustvarjalnosti med narodnoosvobodilnim bojem: predvsem ta ni obremenjena z ideološkimi stereotipi in enostranskim pogledom na to zapleteno gradivo. V predgovoru k prvi knjigi je zapisala: »Prav dezideologizacija vprašanja je bila moje temeljno načelo pri tem delu in zna biti je bilo ravno to kamen spotike, kar sem ob njem doživljala, z leve in desne.«¹

Prva knjiga – *Poezija konteksta I* (»Pozdravljeno trpljenje...«) so dnevniki in pesmi slovenskih partizanov, torej njihova osebna pričevanja in spomini ter posebne vrste »ljudska poezija«, ki je z ustnim izročilom in razširjenostjo v partizanskih odredih postala folklor. *Poezija konteksta II* je avtorčina doktorska disertacija; posamezne članke in razprave je prvič predstavila na znanstvenih simpozijih v bivši Jugoslaviji in na drugih znanstvenih simpozijih, in jih tudi objavljala. Med tem gradivom je še posebej zanimiva »Problematika slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945«, »Slovenska pesem v Dachauu«, »Himnične pesmi«, »Lik ženske«, »Poetika svobode«, »Krščanski motivi v slovenskem narodnoosvobodilnem pesništvu 1941–1945«.²

Tretja knjiga *Iz kaosa kozmos* se deli na dva dela, na teoretični in analitični.³ V prvem delu obravnava ustvarjalnost »od estetike ustvarjanja do esteti-ke sprejemanja«. V drugem delu pa poglobljeno raziskuje komunikacijsko funkcijo slovenskega odporiškega pesništva 1941–1945 in žanr lirike tega obdobja (ne upošteva samo del poklicnih pesnikov upora, ampak tudi ljudsko pesemsko ustvarjanje). Posebnost narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji je aktivno sodelovanje inteligence v njem; ustvarjalnost pesnikov in skladateljev, ki so se osredotočili na ljudsko tradicijo, na okus »preprostega ljudstva«, je hitro postala last kulturno-prosvetnih brigad, partizanskih odredov in ljudi. Po mnenju Marije Stanonik so bistvene poteze narodnoosvobodilnega pesništva v Sloveniji: prvič, funkcionalnost prevlada nad estetsko vrednostjo, drugič, žanrski sinkretizem ter tretjič, poligeneza in polistilistika žanrov.

Raziskava Marije Stanonik razpolaga z izredno obširnim, v mnogočem novim gradivom. Popolna analiza in znanstvena objektivnost sta jo spodbudili, da je upoštevala izvirno domoljubno, svobodoljubno in demokratično pesemsko gradivo v medvojnem času in obravnavala tudi tiste segmente, s katerimi se raziskovalci pred njo niso ukvarjali (v glavnem gre za tragične teme in religiozne motive).

Raziskovanja Marije Stanonik nista omejevala veljavni zgodovinski pogled in kritična analiza tega gradiva (v razpravah »Poezija upora slovanskih narodov v letih 1938–1945 kot metodični problem« in »Problematika slovenske narodnoosvobodilne poezije 1941–1945), temveč je gradivo analizirala na podlagi lastnih dognanj. To je zelo izrazito v njeni tretji knjigi, ki je njena doktorska disertacija (*Kontekstualnost in žanrski sistem slovenskega odporiškega pesništva 1941–1945*), ki sta jo strokovna komisija in Znanstveni svet za humanistične vede na Filozofski fakulteti v Zagrebu zelo visoko ocenila.

Marija Stanonik združuje različne teoretične smeri najpomembnejših znanstvenikov zahodne Evrope in Rusije 20. stoletja (od ruskih formalistov 20. stoletja do najsodobnejšega strokovnjaka za teorijo lirike, D. S. Lihačeva). Manj pa, na žalost, upošteva sodobne teoretične razprave folkloristov. Sicer pozna skupinsko akademsko delo ruskih folkloristov *Ruska folklor v Veliki domovinski vojni* (1964), saj navaja pomembne avtorje.

Marija Stanonik je vsak del razprave opremila z obširno bibliografijo v slovenskem in drugih evropskih jezikih, navaja izredno veliko virov (med njimi je veliko gradiva, ki ga je zbrala sama, pa tudi izpiskov iz najrazličnejših arhivov).

Razprava Marije Stanonik je izredno znanstveno literarno-zgodovinsko delo s področja folklorizacije ustnega izročila, ki presega meje Slovenije. Žele-

ti je, da bi jo drugi slovenski znanstveniki teoretično dopolnili z muzikološko analizo pesmi in pri tem upoštevali spoznanja strokovnjakov, kot so Zmaga Humer, Radoslav Hrvatin in Ciril Cvetko, ter prav tako znane folkloriste – muzikologe iz Srbije, Hrvaške, Bosne in Makedonije).

Sodobnim ruskim folkloristom pa kaže, da ponovno proučijo vse ljudsko pesništvo Velike domovinske vojne, in to enako znanstveno objektivno in na taki analitični ravni, kot je to storila Marija Stanonik. Prav tako dolgujejo svoj prispevek folkloristi – muzikologi iz bivše Jugoslavije, Bolgarije, Češke, Slovaške ter Poljske.

¹ Marija Stanonik, *Poezija konteksta*, I, »Pozdravljeno trpljenje ...«, *Borec*, letnik XLV, 1993, št. 5–7, str. 8.

² Ista, *Poezija konteksta*, II, »Na tleh leže slovenstva stebri stari«, *Borec*, letnik XLV, 1993, št. 8–10.

³ Ista, *Iz kaosa kozmos: kontekstualnost in žanrski sistem slovenskega odporniškega pesništva 1941–1945*, *Borec*, letnik XLVII, 1995, št. 538–539.

Recenzija akademika dr. Viktorja E. Guseva, doktorja filoloških znanosti, predsednika Komisije za slovansko folkloristiko pri MKS, je bila objavljena v časopisu *Živaja starina*, št. 4, Moskva 2000. Dr. Stanonikovi jo je poslal v svojem dopisu 22. junija 2001. Prispevek je iz ruščine prevedla Alenka Kraigher Gregorc.

Avtorski izvleček

UDK 821.14 Ritsos J.

Jannis Ritsos

PESMI IZ CIKLA *REŠETKE*

(iz italijanščine prevedla Jolka Milič)

Grški pesnik, dramatik in prevajalec Jannis Ritsos je bil rojen prvega maja 1909 v Monemvasiji v Lakoniji na Peloponezu. Umril je leta 1990 v Atenah. Preživel je zelo težko mladost, se kmalu ogrel za marksizem in se aktivno zavzemal za napredne socialne spremembe v grški družbi. Velik del svojega življenja je zato prebil bodisi v izgnanstvu ali politično interniran. Sodi med grške najbolj dognane modernistične sodobne pesnike. Njegov opus je zelo obsežen in skoraj nepregleden, izdal je več kot šestdeset pesniških zbirk. Veliko pesmi je uglasbil znani grški skladatelj Mikis Teodorakis, preveden je bil tudi v najmanj dvajset jezikov. Deloma ga poznamo tudi v Sloveniji.

Pesmi, ki jih je iz italijanščine prevedla Jolka Milič in doslej še niso bile objavljene v slovenskem prevodu, so iz zbirke *Kamni, ponovitve, rešetke* (1968–1970). »Skratka, zdijo se mi tako preproste in lepe...« – tako je Jolka Milič opisala svoj izbor Ritsosovih pesmi, ki jih je prevedla »sebi v veselje«: *Zadnji obol, Vsemu navkljub, Preprečitev, Poziv, Poskus, Neznana enakost, Slika, Prisotnost duha, On in stara stenska ura, Volilo, Sončni zahod na morju, Kri, Pohlepnež, Vmes, Prerojenje*.

Author's abstract

UDC 821.14 Ritsos J.

Jannis Ritsos

POEMS FROM THE CYCLE *GRID*

(Translated from Italian by Jolka Milič)

The Greek poet, playwright and translator, Jannis Ritsos, was born on 1 May 1909 in Monemvassia in Laconia on the island of Peloponnese. He died in 1990 in Athens. His youth was marked by hardship and, having discovered Marxism, Ritsos started to actively advocate progressive changes within the Greek society. For that reason, he spent a considerable portion of his life either in the exile or imprisoned for his political activity. He belongs to the most established Greek modernist contemporary poets. His opus is vast and complex, consisting of more than sixty collections of poems. A famous Greek composer Mikis Teodorakis has set many of his poems to music and his works have been translated into more than twenty languages. Part of his oeuvre is also known in Slovenia.

The poems, which have been translated from Italian by Jolka Milič and have so far not yet been published in a Slovene translation, come from the collection *Stones, Repetitions and Grids* (1968-1970). "Anyway, they seem so simple and beautiful..." – thus Jolka Milič described her selection of Ritsos' poems, which she had translated "for her own pleasure": *Last Obol, In Spite Of It All, Hindrance, Appeal, Attempt, Unknown Equality, Picture, Presence Of The Spirit, He And The Old Clock, Legacy, Sunset At The Seaside, Blood, Miser, In-Between, Rebirth*.

Avtorski izvleček

UDK 929 Vuk S. "1944"

Emil Cesar

UMOLKNIL JE TRS

Dr. Stanku Vuku – pesniku slovenske zemlje na Zahodu

Smrt pesnika, pisatelja in kulturnega organizatorja dr. Stanka Vuka je vseskozi budila zanimanje javnosti. O njem so pisali dr. Lino Legiša, dr. Milko Matičetov, pisatelj Fulvio Tomizza, Miran Košuta in drugi. Zlasti Tomizza je veliko naredil za razjasnitev njegove smrti (npr. v romanu *Mladoporočenca iz ulice Rossetti*). S problematiko je seznanil italijanske, francoske, nemške in slovenske bralce.

Vukova smrt je tragična. Po prepričanju je bil krščanski socialist, kot primorski Slovenec pa je videl rešitev problema Slovenskega primorja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Italiji, v priključitvi k Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Ko se je iz zapora (obsojen je bil na zloglasnem »tržaškem procesu«) ponovno vrnil v Trst, se je nameraval pridružiti partizanom. Zastopal naj bi katoličane v Pokrajinskem odboru Osvobodilne fronte za Slovensko primorje. Dan pred odhodom v partizane, 10. marca 1944, pa so ga ustrelili v njegovem stanovanju, skupaj z ženo Danico in dr. Dragom Zajcem.

Dokazano je s priimki in imeni, da je zločin zakrivila plavogardistična skupina (rojalisti) plačanih morilcev, ki je morila z vednostjo gestapa tudi na Gorenjskem.

Z dr. Stankom Vukom smo izgubili obetavnega pisatelja in sposobnega organizatorja kulturnega življenja na Tržaškem. Zato je dolžnost, da v imenu resnice, brez strankarske obarvanosti, ponovno opozorimo na vzrok njegove smrti. Prispevek podpiram tudi z nekaterimi novimi oziroma prezrtimi dokazi.

Author's abstract

UDC 929 Vuk S. "1944"

Emil Cesar

A REED FELL SILENT

To dr. Stanko Vuk – the poet of the slovene homeland in the West

The death of the poet, writer, and cultural activist dr. Stanko Vuk has continuously held the attention of the public. Dr. Lino Legiša, dr. Milko Matičetov, writers Fulvio Tomizza, Miran Košuta and others, have all written about him. Tomizza in particular, greatly helped to elucidate the circumstances of his death (for example in his novel *Gli sposi di via Rossetti*). He brought the subject to the Italian, French, German and Slovene readers. Vuk's death is tragic. He was a Christian socialist by conviction, but as a Slovene originating from the coastal region of Primorje, he supported the solution according to which the Slovene littoral, which had been attributed to Italy after the First World War, would be incorporated into Slovenia. After he had been released from prison (he had been convicted at the infamous 'Trieste trials') and returned to Trieste, his intention was to join the partisans. He intended to represent the Catholics at the Regional Committee of the Liberation Front for Slovene Primorje. One day before his departure was due, on 10 March 1944, he was shot in his flat, together with his wife, Danica, and dr. Drago Zajc.

It has been proven beyond any shadow of doubt, that the crime was committed by a royalist Blue Guard group of paid assassins that also carried out murders with the acquiescence of the Gestapo in Upper Carniola. We have lost a promising writer and a talented organiser of cultural life in the Trieste region in the person of dr. Stanko Vuk. It is therefore our duty to recall the causes of his death in the name of the truth and without any political biases. I have backed the contribution with new or previously neglected evidence.

Avtorski izvleček

UDK 929 Grebenc B. "1943/1945"

Boris Grebenc

OD DNEPRA DO DNESTRA MOJ DOLG PADLIM SLOVENCEM NA RUSKI FRONTI 1941–45

V prispevku opisujem svojo pot in usodo med drugo svetovno vojno ter težave, s katerimi smo se prisilni mobiliziranci v nemško vojsko morali srečevati v povojnem času.

Marca 1943 sem bil, tako kot mnogo drugih slovenskih fantov z območja Štajerske, Gorenjske in Koroške, prisilno mobiliziran v nemško vojsko. Druga izhoda v takratnih okoliščinah enostavno ni bilo. Partizani nas niso mogli sprejeti, saj še zase niso imeli dovolj opreme, okupator pa je grozil, da bo ustrelili vsakogar, ki se ne bo odzval mobilizacijskemu pozivu, da bo izselil njegovo sorodstvo in zaplenil premoženje. Odpeljali so nas na urjenje na sever Nemčije, od tam pa čez nekaj mesecev z vlakom na rusko fronto. Izstopili smo južno od Krivoj Roga, forsirali reko Ingulec in se pomikali vse do reke Bug, kjer mi je uspel pobeg v Rdečo armado. Kot rdečearmejec sem bojno pot nadaljeval prek Razdelnaje do Dnestra, osvobodili smo glavno mesto Moldavije Kišinjev in nadaljevali proti reki Prut, ki je delila Rusijo od Romunije. Po prekoračenju te reke sem bil pri obleganju mesta Hussi težko ranjen. Ko sem okreval, so nas poslali v rezervni polk v Debreceen na Madžarskem. Januarja 1945 smo prišli v bližino jugoslovanske meje in želja po vrnitvi v domovino je postala nevzdržna. V Aradu sem zato zaprosil komandirja za svoje dokumente in se prek Vršca odpravil v Beograd. Tu sem s pomočjo strica vstopil v JA in dočakal konec vojne.

S koncem vojne pa vsekakor ni bilo konca težav. Še dolga leta po tem je bilo služenje slovenskih mobilizirancev v nemški vojski kamen spotike za takratne politične oblasti, zmerjali so nas z »izdajalci« ali »švabskimi hlapci« ter nam na razne načine oteževali življenje.

Vsa leta po drugi svetovni vojni me je mučila misel, kako naj nenaklonjenemu državnemu vodstvu dopovem resnico o fizičnih in duševnih stiskah mladih slovenskih fantov v službi tuje in sovražne vojske. Prav to me je spodbudilo k pisanju prispevka o pogromu nemškega okupatorja nad fanti s Štajerske, Koroške in Gorenjske, rojenimi v letih 1916–1927.

Omenjene tri dežele so pred vojno štejele nekaj več kot osemsto tisoč ljudi. Nemška vojska je mobilizirala približno osemdeset tisoč moških. Skoraj polovica jih je obležala na polju boja ali pa umrla za posledicami ran, dobljenih v boju. Take izgube že tako malega naroda presegajo vse normative vojnih statistik držav, ki so sodelovale v vojnah. Mnogi so imeli srečo, da so se ob koncu vojne prebili do naše državne meje, vendar nikdar niso prišli domov. Nihče še danes ne ve, kje počivajo, zasuti, brez imen.

Strinjam se, da je poveljna oblast partizanom izkazala vso čast in postavila na stotine spomenikov in obeležij z imeni padlih, saj so si borci to vsekakor zaslužili. Vseeno pa me ob tem še danes obhaja tesnoba. Z žalostjo se spominjam svojih tovarišev, padlih daleč od domovine, ki so v svojih srcih nosili enake misli in želje kot borci v domovini. O slednjih so napisane knjige, objavljeni članki v časopisih, na radiu in televiziji, o mojih tovariših pa, razen redkih avtorjev, ni nihče pisal. Z izjemo Združenja mobilizirancev v Kranju in Celju se od oblastnih nomenklatur nihče ni zanimal niti za najbolj osnovne podatke o padlih. Odnos nekdanjih jugoslovanskih oblasti, vključno z Zvezo združenj borcev NOB, do mobilizirancev v nemško vojsko, padlih ali še živčih, je bil neprimeren in mačehovski. Takega ravnanja ni moč zaslediti v nobenem režimu drugih demokratičnih držav. Tudi zgodovinarji bi se morali s tem vprašanjem spoprijeti povsem neodvisno. Danes se vsi izgovarjajo, da je bil tak odnos »napaka«, vendar zanjo ni opravičila, saj se je ne da popraviti.

S skromnim prispevkom, ki ga objavljam, mi bo vsaj delno olajšano v preostalih trenutkih mojega življenja. Vesel sem, da sem lahko vsaj nekaj naredil v spomin na zamolčano, zavrženo in v temo potisnjeno v vojni padlo generacijo.

Author's abstract

UDC 929 Grebenc B. "1943/1945"

Boris Grebenc

FROM DNEPER TO DNIESTER MY DEBT TO THE SLOVENES WHO FELL AT THE RUSSIAN FRONT BETWEEN 1941-45

In this contribution I narrate my journey and fate during the Second World War and describe the post-war difficulties encountered by those who were forcibly mobilised into the German army, including myself.

In March 1943 I was, like many other Slovene young men from Styria, Upper Carniola, and Carinthia, forcibly mobilised into the German army. Given the circumstances at that time, there was simply no other alternative. On one hand, the partisans could not accept us in their ranks because they hardly had enough supplies for themselves. On the other hand, the occupier threatened to shoot anyone who failed to respond to the mobilisation appeal, but also to dislocate his family and confiscate all the property. They took us first to the north of Germany for military training, and from there we were transferred by train to the Russian front a few months later. We disembarked the train south of Kryvy Rih (Krivoy Rog), forced the river Ingulec and advanced towards the river Buh, where I escaped and joined the Red Army. As a soldier of the Red Army, I continued the war journey through Razdelnaje to Dniester. We liberated the capital of Moldova, Chisinau and proceeded towards Prut River, dividing Russia from Romania. After crossing the Prut I was seriously wounded during the siege of Husi. As soon as I recovered, we were sent to the reserve regiment in Debrecen in Hungary. In January 1945, we reached the proximity of the Yugoslav border and the longing to return home became unbearable. I asked my commander in Arad to hand me back my documents and left for Belgrade, via Vršec. With my uncle's help I joined the Yugoslav Army and stayed in Belgrade until the end of the war.

The end of the war, however, did not bring an end to our troubles. For years after the war, the political authorities of the time regarded the mobili-

sed Slovenes who had served in the German army with disdain; they vilified us as 'traitors' or 'quislings' and they used every opportunity to upset and burden our lives.

Throughout the post-war years I was tormented by one thought: how to explain to the unsympathetic leadership the truth about the physical and psychological distress experienced by the young men in the service of a foreign and hostile army. This was the reason that led me to write a contribution devoted to the German pogrom of the young men from Styria, Upper Carniola, and Carinthia, born in the years between 1916 and 1927.

More than eight hundred thousand people lived in the above-mentioned provinces before the war. Some eighty thousand were mobilised into the German army. Almost half of them were left dead on the battlefield or died from war wounds. Such casualties within such a small nation exceed every normal war data of any combatant nation. Many were fortunate enough to break through to our state border but they never reached their homes. To this day nobody knows where they lie buried, tombless.

I approve of the fact that the post-war authorities paid tribute to the partisans by erecting hundreds of monuments and memorial tablets with the names of the fallen, the combatants undeniably deserved to be honoured. Yet, still today, this fills me with uneasiness. I remember with sadness my comrades who lost their lives in foreign lands and who had carried the same thoughts and yearnings in their hearts, as did the fighters back home. The latter are the subject of numerous books, newspaper articles, radio and television shows, while nobody, save a few rare authors, has ever written about my comrades. With the exception of the Association of the mobilised in Kranj and Celje, none of the governing nomenclatures ever inquired about even the most basic data regarding the dead. The attitude expressed by the former Yugoslav authorities, including the Union of the Veterans of the National Liberation Struggle Association, towards those who had been mobilised into the German army, dead or alive, was inappropriate and injurious. Such conduct cannot be detected in any regime of other democratic states. The historians would also need to tackle this issue entirely independently. Nowadays, everybody is trying to brush out the taint by depicting this attitude as a 'mistake', but since it cannot be undone, it also cannot be justified or forgiven.

This modest contribution that I am publishing here will relieve me of at least part of my burden for the remaining moments of my life. I am pleased that I have been able to contribute a small share to the memory of the silenced, rejected, and stigmatised generation that perished in the war.

V številki 598-590 revije Borec, zborniku ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda, sta nam ponagajala dva škrata. Pravilno bi bilo:

- Ivan Dolničar je kot takratni predsednik organizacije ZZB NOB spregovoril v imenu Glavnega odbora kot pobudnika posveta.
- V seznamu razpravljalcev bi moral biti naveden še prof. dr. Viljem Merhar, upokojeni redni profesor Ekonomske fakultete v Ljubljani.

Uredništvo revije se opravičuje avtorjema zaradi spodrsljaja.

borec

LIII, 2001, št. 591–593

Revija za zgodovino, literaturo in antropologijo

izdajatelj

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije

urednica

Tanja Velagić

uredniški odbor

Tilka Blaha, Jože Dežman, dr. Damijan Guštin, dr. Božidar Jezernik,
dr. Lev Kreft, dr. Dušan Nečak, Zoran Radonjić, dr. Božo Repe, Milena Štrajnar,
Rapa Šuklje, dr. Cvetka Tóth, Tanja Velagić

uredništvo in uprava

1104 Ljubljana, Zemljemerska 12, p. p. 2056, telefon (01) 514 24 59 (urednica),
fax (01) 434 41 17, e-naslov: tanja.velagic@siol.net

lektoriranje

Alenka Kraigher Gregorc, Tanja Velagić

oblikovanje

Peter Gedei

tisk

Euroraster, d.o.o.

naklada

500 izvodov

naročniška cena te številke 3.200 SIT, cena v prosti prodaji 3.900 SIT

žiro račun pri NLB, d. d., Ljubljana

50100-678-000-0093214

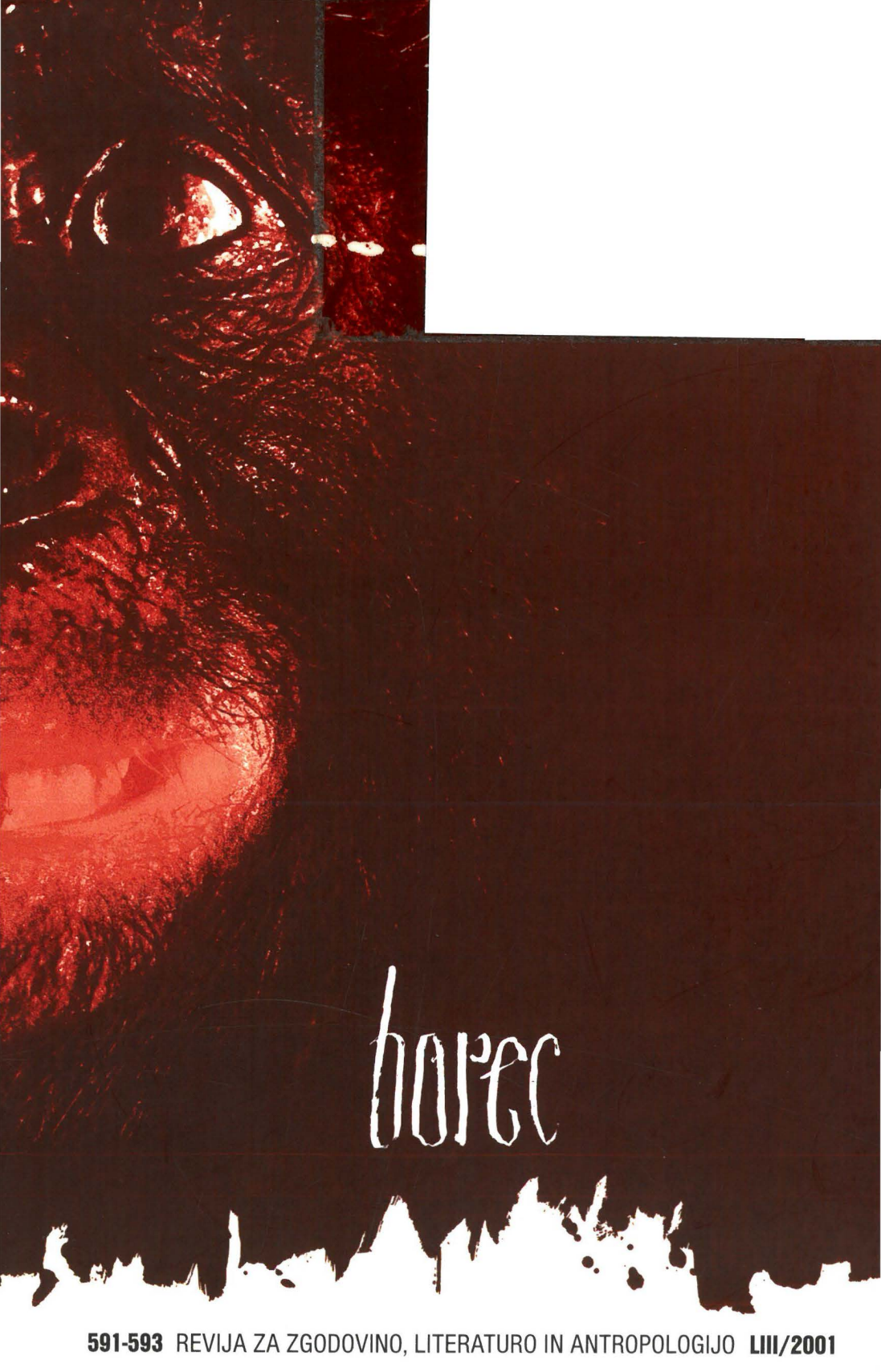
devizni račun pri NLB, d. d., Ljubljana

50100-620-133-900-27491-705-112270/3

UDK 949.712+82(05)

ISSN 0006-7725

Revija Borec je ustanovila Zveza združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije in izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije. Na podlagi Zakona o davku na dodano vrednost (Ur. l. RS 89/99) sodi med proizvode, za katere se plačuje 8% DDV.

borec